memorii | jurnale

JÉRÔME SPYCKET

CLARA HASKIL

„Clara Haskil a transformat talentul în geniu."
Alina Azario

HUMANITAS

Jérôme Spycket (1928–2008) este muzicolog, critic muzical și de teatru, eseist. A scris mai multe biografii, dintre care cele mai importante sunt dedicate muzicienilor Clara Haskil, Samson François și Nadia Boulanger.
A publicat: *Clara Haskil* (1975), *Un diable de musicien: Hugues Cuenod* (1979), *Scarbo, le roman de Samson François* (1985), *Nadia Boulanger* (1987), *Kathleen Ferrier* (1990), *La Vie brève de Kathleen Ferrier* (2003), *À la recherche de Lili Boulanger* (2004). *Clara Haskil*, prima lui biografie, a obținut în 1976 premiul „Claire Virenque" al Academiei Franceze. Ediția originală franceză a scrierii despre Lili Boulanger a câștigat premiul pentru literatură acordat de Académie des Beaux-Arts.

Jérôme Spycket
Clara Haskil

Fotografia de pe copertă: Clara Haskil (1895–1960), pianistă, în 1922; Fotografie de Emile Gos; Fonds C. Haskil, BCU Lausanne

ISBN: 978-973-50-5973-6 (epub)

EDITURA HUMANITAS
Piaţa Presei Libere 1, 013701 Bucureşti, România
tel. 021/408 83 50, fax 021/408 83 51
www.humanitas.ro

Comenzi online: www.libhumanitas.ro
Comenzi prin e-mail: vanzari@libhumanitas.ro
Comenzi telefonice: 021.311.23.30

JÉRÔME SPYCKET

CLARA HASKIL

Cu o prefață de
Herbert von Karajan

Traducere din franceză de
Lidia Dumitru, Elena Ciocoiu
şi Adina Cobuz

Cuprins

PREFAŢĂ

Amintirile despre colaborarea mea artistică cu Clara Haskil nu sunt numeroase. Dar sunt atât de preţioase, încât mă bucur să iau parte, prin intermediul acestei prefeţe, la omagiul adus memoriei marii artiste.

Într-o vreme în care pianiştii de prestigiu nu lipsesc, m-am întrebat de unde vine caracterul incomparabil al tehnicii şi interpretării Clarei Haskil. Când o ascultai cântând un concert de Mozart sau Beethoven aveai senzaţia că totul se desfăşura perfect şi firesc – tempo, nuanţe, frazare –, ceea ce crea între dirijor şi solist un dialog care făcea de prisos orice discuţie preliminară, orice pregătiri laborioase. Artiştii-muzicieni din orchestre, atât de sensibili la calitatea acestei relaţii, se minunau încă de la prima repetiţie şi o acompaniau cu o plăcere vădită.

Oare publicul subjugat de arta Clarei Haskil bănuia drumul pe care a trebuit să-l parcurgă artista ca să ajungă la o asemenea perfecţiune? Ea însăşi, ieşind la iveală din lumea magică pe care o crea şi având mereu pe chip expresia uimirii în faţa mulţimii care o aclama, ştia oare preţul minunii pe care tocmai o săvârşise? Artistul e mereu singur, astfel că nu vom afla niciodată.

Sper ca această biografie adevărată şi plină de consideraţie, care ne îngăduie să urmărim parcursul lung şi adeseori dureros al Clarei Haskil către glorie, să fie totodată o mărturie a admiraţiei şi ataşamentului pe care lumea muzicală le nutreşte pentru o pianistă de neînlocuit.

HERBERT VON KARAJAN

„Ea este înzestrată cu toate calităţile care o fac un muzician de anvergură şi cu încă una, singulară şi la fel de misterioasă pe cât este de rară: geniul.“

CHARLES KOËLLA, Lausanne, 1923

Le dedic lui Lili şi Janei Haskil această carte închinată surorii lor, Clara: fără devotamentul lor faţă de memoria artistei – după ce au arătat acelaşi devotament faţă de ea – şi fără încrederea pe care mi-au arătat-o încă de la început cu atâta însufleţire, această carte nu ar fi văzut lumina tiparului.

Sper să contribuie la păstrarea unei vii amintiri a acestei muziciene de excepţie şi să le fie celor care luptă în umbră pentru Arta lor o sursă de inspiraţie şi un temei să nu dispere nicicând.

J.S.

CUVÂNT ÎNAINTE

Cum se întâmplă adesea, ceea ce m-a îndemnat să scriu această carte a fost un concurs straniu de împrejurări (ale căror amănunte sunt de altfel lipsite de importanţă). Nimic nu arăta că mi-era dat s-o scriu. Cu toate că am avut norocul s-o ascult pe Clara Haskil concertând, n-am fost la fel de norocos s-o şi cunosc. Dar, sincer uimit de ceea ce ascultasem, mă întrebam mereu cum a fost cu putinţă să nu fi devenit cunoscută publicului mai devreme: era puţin probabil să fi început să cânte la pian aşa cum numai ea ştia s-o facă la cei cincizeci de ani trecuţi.

De fapt, Clara Haskil a dovedit din născare, cum se spune, că are geniu muzical, şi mai ales pentru pian. Geniu recunoscut întotdeauna de anumiţi muzicieni adevăraţi, dar pe care marele public l-a trecut, inexplicabil, cu vederea atâţia ani, mai ales în Franţa, o ţară pe care Clara o iubea şi pe care o adoptase, deşi a trebuit să treacă treizeci de ani înainte să o adopte şi ea la rândul ei.

Ar fi lesne să facem procesul lumii muzicale pariziene – alcătuită în principal din clanuri rivale şi grupuri mediocre, unde domnesc snobismul şi vanitatea –, precum şi procesul publicului capitalei, fără îndoială cel mai ignorant şi mai pretenţios din câte există – şi, mai mult, astăzi pe punctul să devină şi cel mai prost-crescut.

Va fi de-ajuns să citiţi povestea acestei vieţi şi acestei cariere dedicate numai şi numai Muzicii: ea constituie în sine cel mai îngrozitor rechizitoriu. E greu de închipuit că un om precum Clara Haskil a fost atât de dispreţuit în Franţa, ţara unde se hotărâse să-şi facă o carieră. Norocul ei cel mai mare a fost fără îndoială că a trebuit să fugă din această ţară în momentul Ocupaţiei. Ce gând chinuitor…

Dar povestea acestei artiste, oricât de fascinantă ar fi, este mai mult decât atât, deoarece aduce în discuţie problema geniilor nerecunoscute, pe lângă care trecem câteodată fără să ştim, fiindcă n-au avut şansa să se facă înţelese. Şi mai pune problema oricărei cariere artistice, confruntată cu obstacole în care arta şi talentul nu joacă adeseori nici un rol.

Unii susţin cu tărie că un talent autentic sfârşeşte întotdeauna prin a se impune. În ceea ce mă priveşte, n-am împărtăşit nici o clipă această convingere liniştitoare (şi până la urmă cam prea confortabilă): dar în principiu este foarte greu să aduci probe care să susţină contrariul, fiindcă o caracteristică a geniilor nerecunoscute este chiar faptul că nu ştim de existenţa lor…

Şi iată cum Clara Haskil o dovedeşte – ea însăşi ESTE această dovadă, strălucitoare, copleşitoare. Desigur, ea a ajuns să cunoască gloria – şi această glorie a fost atât de deosebită, încât în mai puţin de zece ani i-a adus renume mondial. Dar această faimă e atât de neînsemnată pe lângă cea pe care ar fi trebuit s-o cunoască, de fapt, Clara Haskil.

Dacă este adevărat că a fost înzestrată până la ultima ei suflare cu scânteia geniului – şi ce sfârşit nemaipomenit, dincolo de tragismul lui, această moarte între două concerte, între două succese fulminante, exact cum îşi dorise –, vigoarea ei nu mai era ca pe vremuri. În 1950, când, la cincizeci şi cinci de ani, Clara Haskil începe în cele din urmă o carieră demnă de talentul ei, este deja o femeie greu încercată, de obstacole, de boli, dezamăgiri dintre cele mai crude, nevoită să ducă o viaţă căreia nici cei mai tineri nu-i fac faţă întotdeauna.

De fapt, ea se istoveşte adoptând acest ritm extenuant dictat virtuozilor de viaţa modernă, constrânsă să-şi păcălească slăbiciunea fizică: după 1958, când o boală gravă aproape că a răpus-o şi când îşi reia parţial activităţile, cu toate că interpretarea ei rămâne la fel de desăvârşită, sonoritatea ei se împuţinează câteodată până la un murmur – şi fiecare concert este pentru ea o risipă de substanţă vitală…

Or, deşi este adevărat că a avut de suferit încă din adolescenţă din cauza sănătăţii precare, a suplinit aceste slăbiciuni printr-o energie aproape inepuizabilă, cântând la pian: vreme de mai bine de treizeci de ani, puterile fizice îi permiteau, cu aceeaşi bucurie ca şi mai înainte, să abordeze *toate* repertoriile. Forţa ei, puterea ei erau tot atât de uimitoare pe cât de inimitabile erau agilitatea şi *legato*-ul său impecabil. „Vigoare masculină şi tandreţe feminină“ – prin această remarcă surprinzător de concisă un critic elveţian însuma la începutul anilor ’30 caracteristicile interpretării ei.

De-a lungul celor treizeci de ani, numai Elveţia i-a recunoscut meritele, a celebrat-o şi a ridicat-o în slăvi: Clara Haskil a păstrat o recunoştinţă profundă acestei ţări, care i-a devenit apropiată. Şi mai este o ţară şi mai mică, Olanda, care a contribuit mai târziu, hotărâtor, la avântul carierei sale.

Oare cât de faimoasă ar fi ajuns dacă alţii ar fi descoperit-o încă din 1920? Şi care ar fi fost astăzi discografia ei, din nefericire foarte restrânsă şi realizată câteodată în condiţii nedemne de ea, dacă ar fi avut şansa să-şi aleagă lucrările, colegii şi să înceapă înregistrările cu mult mai devreme? Nu te mâhneşte profund să te gândeşti că nu a rămas, de pildă, nici o mărturie a interpretărilor ei din Brahms, inegalabile după spusele celor care au avut privilegiul să le asculte (excepţie făcând participarea ei la înregistrarea, astăzi de negăsit, a *Cvintetului în fa minor*)? Nu este regretabil că unele benzi inedite aşteaptă de cincisprezece ani o posibilă publicare?

Dar mai ales Clara Haskil ar fi putut foarte bine să rămână în anonimat pentru totdeauna, şi să nu cunoască nicicând gloria dobândită mai târziu, care i-a adus câteva clipe de fericire, o fericire în care nu mai credea: la câteva luni distanţă, în 1942, în două rânduri, s-a furişat miraculos din calea morţii. Dacă ar fi pierit atunci, cine şi-ar mai aminti astăzi măcar de numele ei? La patruzeci şi şapte de ani, o vârstă la care unele cariere se apropie de sfârşit, ar fi luat cu ea şi geniul său despre care foarte puţini norocoşi le-ar mai vorbi cu nostalgie interlocutorilor neîncrezători: „Dacă ar fi fost ceva atât de nemaipomenit, s-ar fi ştiut.“

Ei bine, nu, nu s-a ştiut! Şi totuşi, puţini artişti au fost ajutaţi constant, aşa cum a fost ea. A ajuns să-i cunoască pe cei mai mari muzicieni, mecena cei mai generoşi; iar dacă viaţa ei este o luptă disperată împotriva propriilor ei exigenţe îndreptate către sine însăşi şi împotriva neînţelegerii celorlalţi, ea a avut mereu conştiinţa lucidă a valorii şi o recunoştinţă profundă pentru tot ceea ce prietenii ei făceau pentru ea.

Descoperind-o, urmărindu-i paşii, ţi se revelă un personaj deosebit de bogat şi complex, o personalitate cu puternice accente aflate în contradicţie, neobişnuită, fără îndoială, cu excesele ei (chiar ea credea despre sine că este un „tiran“), dar mai ales avea un simţ înnăscut al calităţii în tot ceea ce făcea, atât de înalt, încât cei care au avut norocul să-i fie apropiaţi îi păstrează o recunoştinţă plină de admiraţie pentru influenţa ei în viaţa lor. Pentru cei care au cunoscut-o îndeaproape, care au înţeles-o, au acceptat-o şi au îndrăgit-o aşa cum era, amintirea vocii sale răguşite şi aspre, a zâmbetului ei atât de frumos, a spiritului ei viu, a comorilor ei de tandreţe ascunsă, şi mai ales a strălucirii ei atât în plan muzical, cât şi în cel uman, stăruie, aureolată de bucurie, şi, mă tem, de nedescris în cuvinte.

Oare ar trebui să mărturisesc că, după ce am depus atâta efort în munca de cercetare pentru scrierea acestei cărţi, am vrut, pentru o clipă numai, să

renunţ? Nu din dezinteres, ba chiar dimpotrivă, ci de teamă că nu mă pricep să-i fac dreptate acestei femei remarcabile, atât de exigentă mai ales faţă de ea însăşi, încât până şi cea mai măruntă inexactitate ar putea fi o trădare. De teamă că nu aş şti să transpun, încetul cu încetul, ceea ce descopeream şi sentimentele care mă încercau. De teamă că n-o să fiu în mod riguros onest, pentru a nu leza memoria unei fiinţe cu predilecţie tainice, reţinute şi pline de pudoare.

Vreme de mai bine de un an, am trăit neîncetat împreună cu Clara Haskil: mi se pare acum că am cunoscut-o cu adevărat, că i-am fost prieten, mi-am închipuit că şi ea ar fi răspuns prieteniei mele cu aceeaşi tandreţe pe care o avea uneori faţă de cei apropiaţi…

La urma urmei, mi-am stăpânit scrupulele. Bineînţeles că nu pornesc la drum înainte să mă asigur: însă unele fapte materiale poate că sunt uşor decalate în timp, amintirea martorilor nefiind întotdeauna în acord cu datele. Atunci când a fost cu putinţă, i-am lăsat cuvântul Clarei Haskil înseşi: scria mult şi cu uşurinţă. Deşi o mare parte a corespondenţei sale a fost distrusă, după cum şi-a dorit, au mai rămas câteva sute de scrisori care i-au aparţinut şi care ne permit s-o însoţim aproape pe tot parcursul vieţii ei. Cele mai multe dintre aceste scrisori sunt în franceză, dar altele sunt în germană şi, bineînţeles, în română. Într-una dintre ele am găsit motivaţia de care aveam nevoie ca să-mi continui munca de cercetare.

Judecând aspru rândurile pe care i le-a dedicat, ea îi scrisese cu puţin timp înainte de moarte unuia dintre cei mai vechi şi devotaţi prieteni ai săi, Joseph Morpain[1]:

1. Joseph Morpain (1873–1961), pianist francez, profesor la Conservatorul din Paris și la Școala Normală de Muzică. (N. tr.)

„Poate că, într-o bună zi, altcineva va scrie lucruri adevărate şi cumpătate pe care aş vrea să le împărtăşesc, întrucât ele merită să fie spuse publicului care îmi este credincios şi binevoitor şi prietenilor care mi-au dat tot ce aveau mai bun, adică inima lor, în decursul unei vieţi întregi…“

În orice caz, am scris această carte din inimă, ceea ce mă face să nutresc speranţa că şi Clara Haskil ar fi acceptat-o.

J.S.

Paris, 24 iunie 1974

I
COPILUL-MINUNE

Copilăria
1895–1905

Bucureşti, 7 ianuarie 1895. Oraşul este acoperit de o plapumă de zăpadă. Pe Strada Bravilor[2] la numărul 7 – o străduţă care dă în Calea Călăraşilor, un mare bulevard care străbate centrul oraşului –, într-un apartament la primul etaj al unei case modeste din cărămidă văruită, o fetiţă stă bosumflată: urmează să împlinească patru ani (s-a născut în 1891, pe 27 ianuarie – în aceeaşi zi cu Mozart). O cheamă Lili Haskil. Este singură în camera aceea mare, care era plină de viaţă de obicei, şi nici chiar pianul cu coadă – un Bösendorfer uriaş, care este unul dintre cei mai buni tovarăşi de joacă ai ei – nu o atrage: de altfel, i s-a spus să nu facă gălăgie. O surioară mai mică tocmai a venit pe lume, dându-i peste cap universul familiar: în seara aceea, pentru prima dată, mama ei nu va veni s-o învelească şi s-o sărute de noapte bună. Şi Lili e supărată pe această soră mai mică…

2. Este vorba de fapt de strada Mihai Bravu. (N. tr.)

Dar supărarea îi va trece repede. Ritmul firesc al vieţii se reia în curând între tatăl şi mama ei, de vreme ce nou-venita, pe care o vor numi Clara, îşi ocupă locul în familie. O familie închegată, fericită, cu un trai liniştit…

Ştim prea puţine despre cei din familia Haskil (se pare că numele vine dintr-un cuvânt evreiesc care înseamnă „înţelept“), cu excepţia faptului că este vorba despre o familie de evrei din Basarabia, deci aflaţi sub dominaţie rusă; un fel de aristocraţie în cadrul comunităţii evreieşti, şi poate tocmai acesta este motivul pentru care ne lipsesc o mulţime de informaţii. De fapt, Isaac Haskil, tatăl surorilor Lili şi Clara şi, mai târziu, al Janei, avea un magazin cu articole pentru menaj, aflat la parterul apartamentului din Strada Bravilor, iar pe vremea aceea îndeletnicirea de negustor era privită cu un oarecare dispreţ în acea comunitate. Părinţii lui muriseră când i s-a născut prima fiică, Lili (care a primit totuşi numele bunicii sale paterne, aşa cum era tradiţia), şi, deşi se ştie de existenţa unui frate şi a unei surori, se pare că aceştia nu au ţinut legătura cu tânăra familie.

Pesemne că nici căsătoria lui Isaac Haskil, care în 1889 avea 32 de ani, cu Bertha Moscona nu fusese văzută cu ochi buni: Bertha, care avea atunci

24 de ani, era al treilea copil dintr-o familie cu şase, părăsiţi cu toţii de tatăl lor. Cu rădăcini spaniole (genealogia lor îşi are începutul la 1300), persecutată de Inchiziţie, familia Moscona a părăsit Spania şi a căutat să se refugieze în Turcia, unde sultanul îi primea bine pe evreii izgoniţi. Cei din familia Moscona se vor stabili în cele din urmă în Bulgaria, pe-atunci provincie turcească, în zona Tatar Badzargic: bunicul Berthei a lucrat ca medic acolo, tatăl ei, David, şi-a făcut şcoala tot acolo, a fost profesor şi s-a căsătorit cu foarte tânăra Rebecca Aladjem, în vârstă de numai 16 ani.

Cum se întâmpla de obicei cu mai toate femeile din Turcia la acea vreme, Rebecca nu ştie prea multă carte: avea însă tărie de caracter, era înzestrată cu o memorie extraordinară şi cu o fire vioaie (a învăţat să citească după vârsta de 50 de ani), calităţi care aveau să-i fie de folos mai târziu.

Aşadar, David şi Rebecca au avut împreună şase copii: Mayer, Clara, Bertha, Avram, Ernestina şi Isaac. Apoi David a hotărât să-şi aducă întreaga familie la Bucureşti, unde va preda în sânul comunităţii evreieşti. Curând însă, pe neaşteptate, se va depărta de numeroasa lui familie, plecând la Viena şi stabilindu-se acolo fără să-i mai pese de moştenitorii lui legitimi.

Rebecca Moscona va ţine piept cu îndrăzneală consecinţelor acelui abandon: comunitatea evreiască îi alocă o pensie modestă cu ajutorul căreia se poate întreţine, întrucât nu ştia să facă nimic altceva decât să se ocupe de casă. Şi trei dintre copiii ei erau încă mici.

Din fericire, Mayer, cel mai mare dintre copii, îşi făcuse deja un rost: dar va căuta să se descotorosească iute de povara familiei sale numeroase şi nu-şi va ajuta deloc mama. În cele din urmă va ajunge un iscusit om de afaceri şi va face bani din afacerea cu o fabrică de hârtie, dar nu va păstra legătura cu nici unul dintre fraţii şi surorile lui.

Cel de-al doilea copil, Clara, a murit la nici 20 de ani; o muziciană foarte înzestrată, a urmat cursuri strălucite de pian la Conservatorul din Bucureşti, unde intrase la 14 ani. În amintirea ei, Bertha, care o admira cu înflăcărare pe sora ei mai mare, avea să-i pună numele Clara celei de-a doua fiice.

Chiar Bertha este cea care îşi ajută cel mai mult mama şi-şi sprijină întreaga familie: şi ea este muziciană talentată, stăpânind foarte bine pianul, dar are mai ales o înclinaţie către limbile străine, dă lecţii de germană (pe care a învăţat-o singură) şi de franceză. Nimic n-o împiedică să-şi continue studiile şi să se intereseze de toate acele materii care ţin de cultivarea spiritului: poezie, filozofie, istorie, arte etc. Este o tânără mică de statură, dar foarte frumoasă, de o mare distincţie şi cu o inteligenţă deosebită.

Curând, Avram, al patrulea copil, va pleca la Viena; pasionat de chimie, vrea să facă studii de medicină, dar dezlănţuirea mişcării antisemite în România reprezintă pentru el un obstacol insurmontabil. În vremurile acelea un evreu nu-şi avea locul în ierarhia medicală din ţară, căci statutul lor oficial era următorul: „Un străin lăsat neocrotit de o putere la fel de străină!“ Oficial, nici un evreu nu putea să ocupe un post de funcţionar. Având o inteligenţă remarcabilă, Avram va obţine uşor o bursă la Viena pentru a se înscrie la Universitate, dar va fi nevoit să renunţe la cetăţenia română pentru cea austriacă. Fiind de asemenea foarte talentat la limbi străine, îşi va plăti ultimii ani de studii dând lecţii de franceză, italiană, spaniolă şi engleză, limbi pe care le vorbea cu uşurinţă (ca şi germana, bineînţeles), fără să fi trăit vreodată în vreuna dintre aceste ţări.

În ceea ce o priveşte pe tânăra Ernestina, pe care mama ei n-o striga decât Esther, va intra în conflict cu aceasta: va părăsi familia şi nu se va mai întoarce niciodată.

În sfârşit, Isaac, mezinul, merge încă la şcoală: dar, mult mai inteligent decât fratele său Avram, îşi va dovedi în curând aptitudinile extraordinare în domeniul matematicii, ştiinţă în care va deveni de foarte tânăr o autoritate de necontestat şi de mare prestigiu. Va fi actuar şi mai apoi director al Naţionalei, una dintre primele societăţi române de asigurări.

De altfel, el se va impune ca adevăratul cap al familiei, îndurând până la moarte, cu discreţie, demnitate şi o seninătate constantă, cea mai aspră povară.

Una dintre primele manifestări de autoritate va fi „românizarea“ numelui de familie din Moscona în Moscuna.

Dar în 1889, când Bertha se căsătoreşte cu Isaac Haskil, ea este încă Moscona: nici ea şi nici tânărul ei soţ nu primiseră, propriu-zis, o educaţie religioasă, şi chiar dacă le mai rămăsese un rest de credinţă nu erau practicanţi. Nici fetele lor nu aveau să fie: Bertha Haskil le punea doar să zică o rugăciune scurtă seara, înainte să meargă la culcare. Câtă vreme a fost singurul copil din casă, Lili spunea rugăciunea în germană, prima limbă pe care a vorbit-o, înaintea românei: mama ei voia s-o cruţe de eforturile pe care ea însăşi fusese nevoită să le facă pentru a învăţa, adultă fiind, această limbă grea. La început nu i-a vorbit decât în germană, şi până la naşterea Clarei fetiţa nu putea să-şi înţeleagă tatăl, care nu-i vorbea decât în română! Odată cu venirea pe lume a Clarei, a învăţat în sfârşit româna.

Dar Bertha Haskil nu s-a mulţumit s-o înveţe pe Lili limbi străine: încă de timpuriu i-a stârnit curiozitatea faţă de muzică şi, pentru că fetiţa s-a arătat destul de interesată, a învăţat-o să cânte la pian. Când s-a născut Clara, Lili se pricepea destul de bine şi micuţa Clara a crescut legănată de sunetele acelui instrument la care-i cântau când mama, când sora ei.

Astfel s-au scurs, netulburaţi, primii ani din viaţa Clarei: copil ascultător, tandru, puţin visător, cu care Lili se joacă mult şi pe care o adoră.

Pe la vârsta de 3 ani, Clara vrea să-şi imite sora şi pune mâinile pe claviatura pianului: fără să fi învăţat nimic, cântă mânată de instinct, încercând să reproducă melodiile pe care le auzea. În scurt timp, îndrumată de mama ei, demonstrează că are o ureche muzicală remarcabilă, precum şi dexteritate.

Pe 17 octombrie 1898, Bertha Haskil aduce pe lume o a treia fiică, pe Jana: lucrurile merg bine şi viaţa îşi reintră în cursul ei firesc, până când într-o noapte de decembrie a aceluiaşi an izbucneşte un incendiu în clădirea în care locuiau cu toţii, nimicind mai ales apartamentul familiei Haskil, forţată să iasă în fugă afară, în frigul pătrunzător.

Este una din primele lovituri pe care i le va da viaţa, având consecinţe importante pentru viitorul întregii familii, şi mai ales al Clarei.

În timpul incendiului, Isaac Haskil, după ce şi-a scăpat din primejdie copilele şi apoi a încercat să salveze ce-a mai putut din calea flăcărilor, s-a îmbolnăvit de pneumonie. Prost îngrijit, nu se va mai recupera şi va muri câteva luni mai târziu, pe 2 iulie 1899.

Clara este zdruncinată de moartea tatălui, pe care nu o înţelege. La scurt timp, când se îmbolnăveşte şi ea de pneumonie, îi întreabă pe ceilalţi: „Nu-i aşa că şi eu am să mor?“

Aşadar, la numai 34 de ani, Bertha Haskil se trezeşte singură cu cele trei copile: Lili, care are 8 ani, se poate considera deja copil mare, dar Clara nu are decât 4 ani, iar Jana, abia zece luni. După aproape douăzeci de ani, va ajunge să cunoască aceleaşi probleme ca şi mama ei: le va ţine piept ca o adevărată Moscuna, cu demnitatea şi curajul dobândite din familie.

Cu toate astea, situaţia materială nu este strălucită: în timpul incendiului cele câteva bijuterii pe care le deţinea s-au mistuit. Pianul Bösendorfer, avariat, avea asigurare, astfel încât a fost înlocuit şi trona acum în noul apartament, închiriat în acelaşi cartier. Dar viaţa merge înainte!

Din fericire, Isaac, deşi nu are încă 30 de ani, îşi va ajuta sora, susţinând-o moral şi material, aşa cum va face până la sfârşitul vieţii: din acea clipă el

devine stâlpul familiei, centrul ei de echilibru, sub privirea tutelară a Rebeccăi, a cărei autoritate morală se va resimţi până la moartea ei, în 1911.

Dar Bertha Haskil – pe care nimeni, în afară de cercul intim al familiei, nu o va striga altfel decât doamna Haskil – nu se mulţumeşte doar cu sprijinul fratelui său, care nici nu le-ar fi de-ajuns: începe să dea lecţii de pian, de franceză, de germană, de italiană şi chiar de greacă, căci această femeie minunată nu-şi pune oprelişti şi lucrează neîncetat pentru ea însăşi. Când trebuie să dea lecţii în afara casei, mama ei vine să aibă grijă de „micuţe", dar doamna Moscuna nu vede cu ochi buni preocupările ei: copiii cresc fără tată, aşa că trebuie să simtă cel puţin prezenţa mamei lor.

Bertha face întocmai şi renunţă la lecţii, dar îşi deschide un mic atelier de croitorie acasă: şi astfel se poate ocupa şi de copiii ei. Poate să continue să le înveţe să cânte la pian pe Lili şi pe Clara, care dovedeşte deja un talent din ce în ce mai surprinzător: poate să cânte la pian, după ureche, tot ce aude la Lili.

Spre sfârşitul lui 1899 un fost coleg de şcoală de-al lui Avram, un anume Chiriac, dirijor de cor la Bucureşti, o aude pe Clara şi, uimit de precocitatea copilului, o aduce în faţa unuia dintre prietenii lui, George Ştefănescu, profesor de canto la Conservatorul din Bucureşti. Acesta din urmă este, la rândul lui, uluit; o vede pe Clara în mai multe rânduri, dar într-una din zile îi interpretează o sonatină de Mozart pe care nu o mai auzise înainte: ea se aşază îndată la pian şi cântă de la un capăt la celălalt, fără greşeală, bucata muzicală pe care nu o auzise decât o singură dată. Apoi o cântă din nou… transpunând-o!

Din această clipă, cariera Clarei este hotărâtă: totuşi, ea va mai exersa mai bine de un an cu mama ei, înainte să intre la Conservator, în toamna anului 1901, la clasa doamnei Zenide.

Bătrâna profesoară, cu principii de neînduplecat, nu este convinsă de talentul copiilor-minune: aşadar, o pune pe Clara să lucreze într-un mod destul de anost, şi fetiţa, care abia aştepta să se aşeze la pian, începe să se plictisească. Face game, exerciţii şi când în sfârşit este lăsată să interpreteze o bucată trebuie s-o descompună, s-o cânte separat cu fiecare mână. Se miră în sinea ei: „De ce să-mi despart mâinile, de vreme ce pot să cânt cu amândouă?"

Nu pare deloc să fie un succes, dar la sfârşitul anului Avram se întoarce de la Viena: şi el se arată fermecat de nepoţica lui, pe care o îndrăgeşte imediat.

Din acea clipă nu se va mai gândi decât la cariera Clarei, pe care vreo să o ia sub ocrotirea lui: la Bucureşti, îi spune surorii sale, Clara n-are să facă nimic. „Încredinţează-mi-o: o voi lua cu mine la Viena, unde va putea urma cu adevărat studii muzicale.“

De fapt, nici nu mai încape vorbă ca fetiţa să continue multă vreme să lucreze cu doamna Zenide. Bertha Haskil nu cedează uşor insistenţei fratelui său: desigur, nu rămâne impasibilă la unele argumente (Clara creşte ca un copil normal, dar este plăpândă şi îngrijirile medicale lasă de dorit la Bucureşti), dar nu vrea să se despartă de fata ei, nu vrea să înstrăineze o copilă de numai 6 ani de familie şi să i-o încredinţeze fratelui ca s-o ducă într-o ţară străină.

Cu atât mai mult cu cât acest frate este un personaj straniu, complicat. La începutul anului 1902, Avram are 35 de ani: foarte inteligent, deosebit de instruit, înzestrat cu o sensibilitate accentuată, arată ca un „haiduc din Carpaţi“, cu mustaţa lui neagră şi deasă, sprâncenele groase şi o privire pătrunzătoare, cu început de chelie şi vocea groasă, aspră. Deşi nu foarte înalt, are o anumită prestanţă în mişcări şi multă distincţie.

Celibatar convins, a studiat deci medicina la Viena, unde şi locuieşte: dar, fiind deosebit de sensibil, n-a putut să îndure tot ce a văzut în spitale în timpul studiilor şi, îndată ce s-a văzut cu diploma, a refuzat să-şi practice meseria. A invocat faptul că nu avea mijloacele necesare să-şi deschidă un cabinet, dar se pare că o întâmplare nefericită a stat la baza repulsiei lui faţă de medicină, care l-a marcat pe viaţă: proaspăt absolvent al Şcolii de Medicină, a fost chemat să îngrijească pe cineva din familia unei cunoştinţe. I-a pus un diagnostic greşit şi, deşi urmările nu au fost grave, acest lucru l-a tulburat: din ziua aceea avea să-şi piardă pentru totdeauna încrederea în sine. Dar poate că şi orgoliul lui a avut de suferit: cei din familia Moscuna aveau o mândrie înnăscută, un fel de exigenţă de castă. Toţi îşi cunoşteau măsura valorii, şi Avram nu voia să fie mai prejos.

De-aici îi venea, cu siguranţă, şi amărăciunea aceea care, odată cu trecerea anilor, se va accentua până se va preschimba în veritabilă mizantropie. Tot de-aici izvorăşte şi sentimentul cumplit de frustrare în ceea ce priveşte aspiraţiile lui artistice: este cu adevărat pasionat de muzică şi un bun muzician, are o voce foarte frumoasă de bas şi cântă şi la violoncel, destul de bine cât să facă parte pentru scurtă vreme dintr-o orchestră din Viena. Dar niciodată nu va fi mai mult de-atât…

Însuşirile excepţionale pe care simte că le are Clara nu trebuie irosite! Întrevede astfel cumva mijlocul de a se împlini în sfârşit prin intermediul fetiţei. Dacă el nu reuşise să fie mai presus decât alţii, cu siguranţă va reuşi s-o ajute pe Clara să fie. Desigur că numai la gândul acestei „opere“ inima îi tresaltă de bucurie.

Aşadar, necontenit, îşi va asalta sora.

În tot acest răstimp, nebănuind lupta a cărei miză era chiar ea, Clara duce traiul firesc al unei copile iubite, numai că lângă cea mai frumoasă păpuşă a ei se află şi un pian de concert: este cuminte, reţinută, dar şi uşor de înveselit şi de-o naivitate fermecătoare. I se povesteşte într-o zi că alături, la vecini, se află un căţel care cântă la pian. Ţine cu tot dinadinsul să-l vadă: este dusă, bineînţeles, să vadă căţelul, care, fireşte… Este dezamăgită şi mai ales jignită, dar nu vrea s-o arate: „Mă gândeam eu că nu poate să cânte Bach… dar cel puţin o polcă – până şi un căţel ar trebui să ştie una!“

Mai târziu, cineva o întreabă: „Ce mănâncă vacile fără oprire?“ „Răbdare“, răspunde ea, şi Clara, povestind anecdota spre sfârşitul vieţii, adăuga, cu o oarecare mirare: „Şi mă socoteau proastă!“

Dar la pian nu conteneşte să-i uimească pe toţi cei care o ascultă: dirijorul Dinicu o prezintă reginei Elisabeta (mai cunoscută sub pseudonimul ei literar, Carmen Sylva), care se arată fermecată de copilă şi o invită în mai multe rânduri la palat s-o asculte cântând. Îi acordă chiar o bursă din veniturile personale (pe care regele Carol o va transfera Ministerului Instrucţiunii Publice), pentru a-i oferi şansa să urmeze studiile la Viena.

Între timp, după nenumărate discuţii cu Bertha (şi cu consimţământul final al lui Isaac), Avram are sorţi de izbândă.

Clara se întristează că trebuie să plece, că-şi părăseşte casa, surorile (Jana urma să împlinească 3 ani), dar ţine mult la unchiul său, despre care ştie deja că este drăguţ cu ea şi care ţine foarte mult la fetiţă. Are încredere în el; şi, chiar dacă este puţin speriată de plecare, perspectiva unei noi vieţi, descoperirea unui oraş cu totul necunoscut, promisiunea unei lungi călătorii cu trenul – şi, bineînţeles, despărţirea de doamna Zenide – sunt îndeajuns de multe motive încât să-şi stăpânească teama, deşi izbucneşte în plâns când porneşte trenul.

În sufletul doamnei Haskil, despărţirea nu este decât temporară: ea speră în secret să poată pleca la rându-i din Bucureşti (un oraş unde antisemitismul care ia amploare o înspăimântă) şi mai apoi să meargă la Avram împreună cu celelalte două fiice ale ei, pentru a-şi reuni familia. Nu

va putea să-şi îndeplinească nicicând această dorinţă, în ciuda perseverenţei sale, şi fără-ndoială că adeseori va regreta momentul în care a cedat insistenţei lui Avram.

La începutul lunii aprilie a anului 1902, Avram, ţinând-o pe Clara de mână, ajunge la Viena. Sosirea nu pare s-o fi impresionat prea mult pe Clara, care deja vorbeşte şi înţelege germana îndeajuns de bine cât să nu se simtă o străină derutată, cel puţin nu în această privinţă. Va face progrese rapide, dar va vorbi mereu această limbă cu un accent dur, şi va avea turnuri de frază foarte personale.

Avram se cazează într-o pensiune modestă şi se pune deja în slujba viitorului Clarei. O duce în faţa somităţilor lumii muzicale vieneze, profesorii Leschetizky şi Anton Door, care nu-i înşală aşteptările. Celebru pianist, Anton Door rămâne atât de impresionat de ceea ce descoperă în Clara, încât scrie pentru *Neue Freie Presse* (un cotidian vienez important) o notă pe care ziarul o publică la rubrica de noutăţi muzicale:

Profesorul Anton Door ne atrage atenţia asupra unei fetiţe al cărei talent este, fără-ndoială, excepţional. Acesta ne scrie: „Zilele trecute, m-a vizitat un medic venit tocmai din România ţinând de mână o fetiţă de şapte ani, fiica unei văduve. Acest copil este o minune: n-a avut niciodată o pregătire muzicală adevărată, dar nici nu era nevoie, de vreme ce indiferent ce interpretează, ajutându-se de mâinile ei micuţe, numai după ureche, nu se încurcă şi, mai mult, poate să cânte în orice tonalitate. I-am arătat o sonată, uşoară, de Beethoven: a descifrat-o ireproşabil, fără întrerupere.

Şi astfel ne aflăm în faţa unui mister: această maturitate în mintea unui copil este, într-adevăr, tulburătoare.“

Clara nici nu-şi bănuia precocitatea, care i se părea firească şi pentru care nu o încerca nici cea mai mică urmă de mândrie: în ciuda faptului că toţi cei care o ascultă cântând se minunează, rămâne aceeaşi fetiţă timidă, reţinută, cuminte, ca şi la Bucureşti.

În cele din urmă, Avram încredinţează copilul profesorului Richard Robert[3]. Se pare că, din toate punctele de vedere, nici că putea să facă o alegere mai bună: Robert era un profesor deosebit (va fi, printre altele, şi profesorul lui Rudolf Serkin[4]), al cărui har pedagogic era dublat de calitatea umană. Anka Bernstein, care i-a fost asistentă mulţi ani, povesteşte prima vizită a Clarei în casa familiei Robert:

3. Richard Robert (1861–1924), pianist, compozitor și critic muzical austriac, profesorul unora dintre numele mari ale muzicii mondiale, precum dirijorul Kurt Adler, compozitorul Hans Gál, pianistul Rudolf Serkin și dirijorul George Szell. Profesorul Clarei Haskil între 1903 și 1905, în cadrul Conservatorului din Viena. (N. tr.)

4. Rudolf Serkin (1903–1991), pianist născut în Boemia, stabilit în Elveția odată cu ascensiunea naziștilor la putere, apoi în Statele Unite; renumit pentru interpretarea operelor lui Beethoven. (N. tr.)

Parcă o şi văd pe Clara venind împreună cu unchiul ei: timidă şi speriată, uitându-se la noi cu colţul ochiului, cu teamă pentru ceea ce avea să urmeze, în vreme ce unchiul său vorbea cu profesorul. Dar el şi soţia lui – cei mai amabili oameni pe care i-am cunoscut vreodată – au tratat-o pe Clara cu o asemenea căldură sufletească, încât gheaţa s-a spart îndată.

De fapt, toţi cei din casa familiei Robert au prins drag de Clara, iar fetiţa, înconjurată de oameni atât de afectuoşi, îşi va pierde sfiala şi se va dezvolta atât pe plan muzical, cât şi pe plan emoţional.

Soţii Robert nu aveau copii, astfel că au adoptat-o pe Clara şi fetiţa îşi petrecea o bună parte din timp cu ei; avea până şi un colţ al ei în salon, unde-şi ţinea jucăriile pe care i le dăruiseră, şi nu era neobişnuit să-l vezi pe marele profesor jucându-se împreună cu micuţa lui elevă.

De altfel, Avram nici n-ar fi putut să aibă grijă tot timpul de nepoata sa; bursa anuală de 1800 de franci acordată pe trei ani de regina României (şi apoi reînnoită pentru încă doi ani), deşi însemnată, nu era îndeajuns pentru amândoi, aşa că Avram începuse din nou să dea lecţii de limbi străine. Cei doi, Clara şi Avram, se întâlneau atunci când luau împreună masa la restaurant, ceea ce nu era nici pe departe cel mai potrivit regim alimentar pentru un copil de vârsta ei – cu atât mai mult cu cât fetiţa nu avusese niciodată poftă de mâncare. Încă de la Bucureşti nu-i era foame decât arareori şi, până ce mama ei i-a descoperit şiretlicurile, i se întâmpla adesea să-i dea bucata ei de carne pisicii, pe sub masă…

Pe plan muzical, profesorul Robert era copleşit de inteligenţa, de înzestrarea şi îndemânarea copilei, care în câteva luni a făcut progrese uluitoare: îi dedica o bună parte din timpul său, iar ea nu avea bucurie mai mare decât să cânte pentru el sau câteodată împreună cu el, la două piane.

Anka Bernstein, care lucra şi ea cu Clara, notează:

Fie că era vorba de Bach, de Schumann sau de Chopin, totul era viaţă, sensibilitate, graţie, temperament; totul era înţeles, simţit, perfect până în cele mai mici detalii tehnice.

Fără-ndoială, lângă profesorul Robert a deprins Clara tehnica aceasta, care, alături de celelalte înzestrări naturale extraordinare, îi va permite întreaga viaţă să depăşească dificultăţile de toate felurile, mai ales imposibilitatea de a exersa la pian cu lunile sau chiar cu anii. A mai avut şi alţi profesori, dar cei trei ani petrecuţi la Viena alături de Richard Robert au pus fără îndoială bazele tehnicii sale ieşite din comun.

Cu toate că iubea pianul – putea să cânte ore în şir fără să se roage cineva de ea şi fără să obosească –, Clara a fost uluită când l-a ascultat pe violonistul Joachim interpretând Brahms la un concert la care o dusese unchiul ei la puţină vreme după ce au ajuns în Viena: descoperind acolo magia viorii, i-a spus că şi-ar dori să înveţe să cânte la acest instrument.

Aşa se întâmplă că, în timp ce făcea progrese „uimitoare“ la pian (după spusele unei colege de atunci, Thea Leischner), a început să studieze şi vioara: aceeaşi îndemânare, instinctul pentru instrument, pentru mânuirea arcuşului i-au permis să sară etapele – deşi, după cum va mărturisi, nu a exersat niciodată în afara lecţiilor. Profesorul Robert credea totuşi că pianul trebuie să rămână „primul“ ei instrument, fiindcă pentru el dovedea un talent înnăscut.

Pe lângă lecţiile de muzică, Clara merge şi la şcoală, ca toţi copiii de vârsta ei, urmărită îndeaproape de unchiul ei.

Sunt demne de admirat activităţile acestei fetiţe de numai şapte ani, care nu are o constituţie prea robustă, dar care la Viena se bucură de condiţiile necesare unei vieţi echilibrate: în afară de prezenţa unchiului său, găseşte în mijlocul familiei Robert un adevărat cămin. Anka Bernstein este mai degrabă pentru ea o soră mai mare decât o corepetitoare, iar copiii de vârsta ei de la şcoală sunt o contrapondere fericită a lumii adulţilor în care trăieşte mai tot timpul.

Tot în casa profesorului Robert cunoaşte şi alţi elevi: în general sunt mai mari, dar câţiva sunt de vârsta ei. Printre aceştia, micuţul George Szell, un alt copil-minune, care vine şi el să ia lecţii. Cei doi copii se întâlnesc adeseori în casa profesorului Robert, dar George este neastâmpărat şi crede despre Clara că e mult prea cuminte. Mulţi ani mai târziu, când viaţa profesională îi aduce din întâmplare împreună, se îmbrăţişează: „Ei bine, Clara, tot la fel de prostuţă?“ „Şi tu, la fel de obraznic?“

Se ştiu foarte puţine lucruri, de fapt, despre această perioadă din copilăria Clarei, despre care ea nu vorbea niciodată şi din care nu părea să fi păstrat prea multe amintiri; totuşi, putem să ne închipuim că a fost una dintre cele

mai liniştite perioade din viaţa ei – şi totodată una dintre cele mai fericite, în ciuda înstrăinării de Bucureşti, unde îşi doreşte cu ardoare să se întoarcă. Clara este, mai întâi de toate, sensibilă la afecţiunea de care e înconjurată, şi toată viaţa nu va putea să înflorească, să se dezvolte decât printre oamenii care o tratează cu simpatie şi afecţiune. Anka Bernstein evidenţiază în amintirile sale recunoştinţa pe care o manifesta Clara în faţa dovezilor de afecţiune primite.

Într-una din zile, poate pentru că a făcut vreo greşeală sau nu a fost ascultătoare, Avram se supără şi într-un moment de furie îi strică păpuşa fetiţei, care izbucneşte într-o adevărată criză de deznădejde: Avram încearcă atunci s-o împace – dar răul fusese făcut deja, şi niciodată nu-şi va mai dori vreo păpuşă. Se pare că această întâmplare nefericită a marcat-o adânc pe Clara, care, deşi foarte reţinută faţă de ceea ce avea legătură cu trecutul său, a povestit mai târziu mai multor prieteni incidentul, adăugând (cu acea exagerare firească a amintirilor de copil) că plânsese mai multe zile la rând fără să se poată stăpâni…

Oricum, lumea în mijlocul căreia trăieşte la Viena îi este prielnică, iar înzestrările sale se manifestă tot mai clar şi înfloresc. În luna noiembrie a anului 1902 are loc prima ei apariţie în public – urmată de prima critică: o cântăreaţă renumită, doamna Mancio, organizează, în scopul unei opere de binefacere pentru copii, un concert în matineu, executat în cea mai mare parte de muzicieni foarte tineri.

Clara se face remarcată în cadrul acestui eveniment interpretând mai întâi alături de un tânăr violonist o mică sonată de Schubert, apoi, ca solistă, o fugă de Händel, o *Pagină de album* de Grieg şi *Variaţiunile în sol major* de Beethoven.

Criticul de la *Neue Freie Presse* care scrie despre eveniment relatează:

Micuţa româncă Clara Haskil, în vârstă de 7 ani, a arătat ce poate să înfăptuiască un mare talent într-un interval atât de scurt – nu studiază pianul decât din luna aprilie.

Progresele sale apar şi mai spectaculoase un an mai târziu, când, pe 15 noiembrie 1903, cântă din nou în faţa unui public, de data aceasta un *Trio în sol major* de Haydn şi (acompaniată la pian) *Concertul în la major* de Mozart (*nr. 23, K. 488*). Tot în *Neue Freie Presse*, pe 16 noiembrie, citim:

Eleva lui Richard Robert, Clara Haskil, a cărei interpretare fusese deja lăudată anul trecut, a crescut pe plan muzical – deşi fizic este micuţă:

această fetiţă, conştiincioasă, încă trebuie să se aşeze pe marginea scaunului ca să atingă pedalele. Dar mâna ei este şi mai puternică, atacul mai îndrăzneţ, sonoritatea mai plină, iar înţelegerea ei muzicală şi frazarea sunt excepţionale, mai ales când cântă Mozart.

Dar Clarei i se pare acum că timpul trece încet: o încearcă, din ce în ce mai tare, „dorul“, un cuvânt românesc care traduce laolaltă nostalgia, melancolia, durerea înstrăinării de ţară.

Va trebui să mai aştepte câteva luni înainte să se întoarcă, în vara anului 1904, în România. Într-o casă închiriată de Isaac pentru toată familia la Braşov, destinaţie turistică din Transilvania (aflată la câteva sute de kilometri nord de Bucureşti, nu foarte departe de Sinaia, reşedinţa de vară a familiei regale), îşi va regăsi bunica, mama şi cele două surori. În ciuda diferenţelor de vârstă (Lili are 13 ani şi Jana doar 6 ani), acestea se înţeleg de minune: cu Lili cântă la pian (sau la vioară), cu Jana (care începuse la rându-i să înveţe pianul) se joacă ca un copil de vârsta ei, în grădina mare din jurul casei. Este o perioadă veselă, netulburată, fericită, căreia Clara îi va păstra mereu o amintire senină.

Apoi trece din nou prin tristeţea despărţirii, întoarcerea la Viena în toamna anului 1904. Doamna Haskil îl roagă în zadar pe Avram să i-o lase pe Clara, pe care a regăsit-o cu bucurie, dar fratele său, pe bună dreptate, crede că experienţa de la Viena este cât se poate de concludentă şi că trebuie să continue. De altfel, a luat-o pe Clara în grija lui şi nici nu se pune problema să dea înapoi.

Se pare că, începând cu această perioadă, afecţiunea lui Avram pentru Clara ia o formă exclusivă, chiar posesivă, şi începe să-i încolţească în minte un proiect: s-o ducă pe Clara la Paris. Consideră că fetiţa va fi învăţat deja tot ceea ce pregătirea cu profesorul Robert putea să-i ofere şi că va fi bine pentru ea să aibă şi alţi profesori. Hotărârea în sine nu e de criticat, dar fără-ndoială e luată în grabă. De fapt, cu siguranţă că ataşamentul Clarei faţă de familia Robert şi Anka Bernstein – care se manifestă şi după întoarcerea lor din România – îi stârneşte invidia.

Din acest moment, mai mult sau mai puţin conştient, va face tot ce-i stă în putinţă să rupă – sau să împiedice – orice legătură care ar putea-o îndepărta pe această copilă, care a devenit centrul existenţei lui, chiar raţiunea vieţii lui; acest lucru va deveni din ce în ce mai evident odată cu trecerea timpului, şi această exclusivitate va avea de-a lungul anilor consecinţe tragice pentru Clara. Foarte lucidă, ea va înţelege în curând cât

de excesivă, de paralizantă este pentru ea această autoritate: dar are o afecţiune prea mare pentru unchiul său şi o recunoştinţă atât de profundă pentru tot ceea ce i-a oferit mai bun, încât să încerce vreodată să scape – sau pur şi simplu să se confeseze cuiva.

După întoarcerea la Viena, Clara apare de două ori în faţa publicului: pe 16 şi pe 19 noiembrie ea participă la un festival Liszt, într-o serie de recitaluri la Bösendorfer-Saal, unde o regăsim alături de nume mari precum Emma Calvé, Francesco Tamagno, Wanda Landowska, Misha Elman (un alt copil-minune)… Criticii aveau să scrie atunci:

Splendida micuţă Clara Haskil ne-a oferit o interpretare exemplară a virtuozului Liszt: chiar dacă nu are încă toată forţa necesară pentru anumite lucrări, tehnica ei ieşită din comun şi muzicalitatea rară îi permit să le redea infailibil caracterul.

Suntem îndreptăţiţi să credem că ne putem aştepta la lucruri măreţe din partea acestui copil, dacă este lăsat să se dezvolte nestingherit.

Dar este încă o floare delicată, care trebuie ocrotită: oboseala concertelor, dacă nu este luată în seamă, se poate preschimba în otravă. Avem în faţa noastră unul dintre acei copii-minune care aproape că ne inspiră milă – şi, cu toate c-o admirăm cum i se cuvine, ne temem că invidia zeilor s-ar putea îndrepta asupra acestor fiinţe de excepţie.

Aceste rânduri sună, în mod straniu, profetic…

În curând, Avram îi spune profesorului Richard Robert despre proiectul lui de a o duce pe Clara la Paris: acesta este năucit. În afară de afecţiunea pe care el şi soţia lui o nutresc pentru Clara, pe care chiar au adoptat-o, Robert crede că încă o mai poate învăţa multe pe fetiţă. Şi mai ales a înţeles că avea nevoie de un mediu plin de căldură, să simtă dragoste în jurul ei, să se dezvolte armonios. El consideră că acest nou exil va fi şi mai greu decât cel de la Viena pentru fetiţa deosebit de fragilă. Poate îi este teamă şi la gândul că nu va găsi lângă unchiul său, pe care trecerea anilor îl face din ce în ce mai ursuz şi mai posomorât, toată tandreţea de care are ea nevoie.

Dar este un om extrem de cinstit şi, deşi îşi cunoaşte valoarea pedagogică, nu neagă oportunităţile pe care Clara le-ar putea găsi la Paris: la vremea aceea, Conservatorul din Paris era fără îndoială cea mai bună şcoală de muzică din lume. Simte că nu are dreptul să se opună acestui plan; poate că a intuit totodată motivele ascunse ale lui Avram, precum şi faptul că s-ar împotrivi în zadar.

Aşadar, în cele câteva luni care-i mai rămân, va continua să-i ofere Clarei cu ardoare tot ce ştie; şi va face astfel încât şederea ei la Viena să se încheie excepţional.

Între timp, personalitatea Clarei începe să se afirme şi, având deplină încredere în profesorul său, îşi manifestă din plin spontaneitatea. Într-o zi, când acesta cânta o bucată de Wagner, ea strigă: „Încetaţi! E o muzică tare urâtă!“

Încă de la acea vârstă fragedă, Clara se fereşte de tot ce e zgomotos, şi repulsia faţă de zgomote va deveni aproape o fobie odată cu trecerea anilor; tot ce tulbură brutal liniştea, sau pur şi simplu un echilibru sonor, o afectează foarte mult, îi produce o suferinţă aproape fizică. Şi asta nu ţine numai de domeniul sunetelor, tot ce e violent o răneşte – chiar şi un cuvânt e de-ajuns. Nu suportă excesul, vulgaritatea: este prin excelenţă o fiinţă a nuanţelor, a subtilităţilor, pe care interpretarea ei le va traduce ireproşabil.

Aşadar, profesorul Robert o va ajuta să pregătească un recital, pe care-l va susţine pe 15 aprilie 1905 la Bösendorfer-Saal. Programul este pe cât de bogat, pe-atât de divers, cum se obişnuia pe-atunci. Iată-l:

Beethoven: *Trio nr. 3* (cu Arthur şi Ernst Specht)
J.-S. Bach: *Preludiu şi Fugă*
Ph. E. Bach: *Rondo*
Händel: *Variaţiuni*
Weber: *Rondo brillant*
Schumann: *Pasărea profet*
J. Brüll: *Fruhlingslied*[5]

5. *Cântec de primăvară* (în germană, în original). (N. tr)

Chopin: *Poloneză*

Concertul, anunţat din vreme, se ţine cu sala plină: în ciuda programului încărcat (interpretat pe de rost, bineînţeles, inclusiv *Trio*-ul de Beethoven), totul merge de minune – este un adevărat succes. Cei prezenţi se îngrămădesc în jurul Clarei, un pic speriată, dar fericită nu neapărat pentru succesul ei, cât pentru darurile primite, atât de numeroase, încât va trebui închiriată o a doua maşină ca să le ducă acasă.

Criticile sunt unanime:

Clara Haskil este un nume de care vom mai auzi cu siguranţă: mai mult decât un copil-minune, ea este o minune a naturii, înzestrată dumnezeieşte

cu un talent excepţional.

O altă critică:

Micuţa Clara Haskil (la cei 10 ani ai săi) îi depăşeşte cu mult pe toţi ceilalţi copii-minune prin firescul şi profunzimea înţelegerii ei muzicale.

Şi încă una, după un şir de laude:

Poate că nu este de prisos să adăugăm că domnişoara Clara Haskil nu are decât 10 ani. Ne-am obişnuit să nu ne mai mirăm: ceea ce ne îndeamnă să vorbim atât de insipid despre această mică fiinţă înzestrată cu un talent extraordinar.

Celebrul critic Korngold nu se mărgineşte s-o felicite, ci vrea să afle şi mai multe despre ea. Merge să o vadă după concert şi încă o dată în ajunul plecării sale în România, unde îşi va petrece vacanţa de vară: îi alcătuieşte un program pe care o roagă să-l pregătească şi pe care vrea să-l audă în toamnă, înainte de plecarea ei la Paris.

Profesorul Robert nici că putea să fie mai mândru de ea, dar şi de el. I se strânge inima când vine timpul să plece. Dar ea îi va păstra întotdeauna o afecţiune profundă şi nu va pierde nici o ocazie să i-o arate.

Oricât de tristă ar fi părăsindu-i pe cei care i-au fost ca o a doua familie, Clara este fericită la gândul că-şi va regăsi adevărata familie. În ajunul plecării îşi cumpără partiturile de care-i spusese Korngold: lucrări de Bach, de Liszt şi *Sonata în si minor* de Chopin.

În tren, citeşte partiturile; odată ajunsă la Bucureşti, după îmbrăţişările de rigoare, se aşază la pian şi cântă în întregime acest nou program pe care nu-l ştia în ajun, sub privirile siderate ale surorii ei Lili. Strălucita demonstraţie, care pentru ea este cel mai firesc lucru din lume, nu va duce din nefericire către nimic concret: câteva săptămâni mai târziu, în vreme ce familia Haskil-Moscuna se reunise din nou în casa de la Braşov, Korngold îşi pierde viaţa într-un accident.

De acum înainte, nimic nu va mai sta în calea plecării la Paris, care o sperie pe Clara; gândul începe s-o urmărească imediat ce ajunge la Braşov: „A mai trecut încă o zi“, suspină ea.

Totuşi, vacanţa e splendidă; cu uşurinţă şi cu instinctul uluitor de care dă dovadă în tot ce ţine de muzică, Clara compune piese scurte, fie pentru pian, fie pentru pian şi vioară – instrument la care-i place să cânte, acompaniată de Lili la pian. Cele două surori se înţeleg bine, ceea ce n-o

împiedică pe Clara s-o dojenească pe Lili când citeşte greşit, mai ales când e vorba despre propriile compoziţii: „*Achtung!… der Komponist ist da!*“[6]

6. „Atenţie!… compozitorul este aici!“ (în germană, în original). (N. tr.)

Plină de viaţă, de energie, organizează concerte în familie (pentru care ea alcătuieşte programele pe nişte foi mari de hârtie în josul cărora notează: „P. S.: Este interzis cu desăvârşire să faceţi observaţii în timpul concertului“), urmate deseori de reprize de dans la care ia parte şi unchiul Isaac, sub privirea severă a lui Avram. Trebuia să fie foarte curios să vezi cu acest prilej reacţiile atât de diferite ale celor doi fraţi, care fizic semănau izbitor.

Săptămânile se scurg cu repeziciune şi fără-ndoială că doamna Haskil va mai încerca s-o ţină pe Clara lângă ea (visul ei era să facă un trio cu Lili la pian, Clara la vioară şi Jana la violoncel) sau cel puţin să-i mai amâne plecarea la Paris. Totul e în zadar: Avram e de neclintit, mai ales că după reuşitele încununate cu succes din perioada şederii la Viena regina Elisabeta i-a prelungit Clarei cu încă doi ani bursa de studii pe care i-o acordase în urmă cu trei ani. Se pare că bunica ei şi mai ales Isaac au crezut de cuviinţă că Parisul ar fi o şansă unică pentru viitorul fetei, şansă care nu trebuia ratată.

Se fac aşadar pregătirile pentru plecarea la Paris, unde Richard Robert o recomandă pe Clara lui Gabriel Fauré, pe-atunci directorul Conservatorului.

Despărţirea e grea, cu multe lacrimi, iar Clara lasă în urmă, împreună cu Bucureştiul unde nu se va mai întoarce decât trei ani mai târziu, tot ce-a însemnat pentru ea copilăria.

Exilul
1905–1913

La Paris, unchiul şi nepoata ajung în toamna anului 1905, simţindu-se complet străini. Nu există termen de comparaţie cu sosirea lor la Viena, în urmă cu trei ani; acolo Avram avea prieteni, cunoştea muzicieni, artişti. La Paris, în schimb, nu are decât nişte recomandări; chiar dacă ştie perfect limba franceză, pe care o vorbeşte cu rafinament, nu la fel se întâmplă cu Clara, deşi îi dăduse lecţii încă de la Viena. Fetiţa va face progrese rapide, astfel că această piedică va fi înlăturată. Va păstra totuşi întotdeauna un accent greoi, pe care vocea ei gravă îl va face şi mai pronunţat, dar merită remarcată iscusinţa deosebită pe care a dobândit-o în franceză, şi oral, şi în scris, doar sub îndrumarea unui străin care, până atunci, nici el nu pusese vreodată piciorul în Franţa. Şi cu atât mai mult cu cât, în afara lecţiilor, Avram şi Clara îşi vorbesc mai tot timpul în română.

Avram închiriază un apartament micuţ pe Cité de Trévise, la doi paşi de Conservator, unde în curând i-o va prezenta pe Clara lui Gabriel Fauré: întâlnirea decurge minunat. Încă de la început, Clara este cucerită de bărbatul acela de 50 de ani, simplu şi blând, cu părul cărunt şi mustaţa deasă la fel de albă, pentru care va nutri întotdeauna un fel de veneraţie (ca de altfel majoritatea celor ce i-au fost apropiaţi).

Pe de altă parte, Fauré este impresionat de talentul copilei: acceptă îndată ca ea să se prezinte la clasa de pian, pe unul din locurile elevilor străini. De altminteri, i-o încredinţează unuia dintre elevii săi preferaţi, în grija căruia îşi lasă adeseori şi propria lui clasă de fugă: Joseph Morpain.

În 1905, Joseph Morpain avea 32 de ani, şi de la vârsta de 7 ani – deşi în familia lui nimic nu anunţa un asemenea viitor pentru el – trăia numai în lumea muzicii şi pentru muzică.

Intrat la Conservator la 12 ani, avea să-şi petreacă acolo şaisprezece ani ca elev (pian, solfegiu, armonie, fugă etc.) înainte să revină la scurt timp ca profesor. Născut la Bordeaux, cu o sănătate de fier, vesel din fire şi de o bunătate care a devenit legendară, nu putea fi o alegere mai bună pentru Clara: încă din prima clipă Morpain o va înţelege pe copilă, de care va

prinde drag şi care, în schimb, faţă de el va simţi până la moarte o afecţiune profundă alături de o adâncă recunoştinţă. Pentru Clara, în afară de Robert, adevăratul ei maestru va fi acum Morpain. Şi cu siguranţă că numai graţie lui, în afara oricărei consideraţii de ordin muzical, Clara va suporta cu bine această primă şedere la Paris.

Căci înstrăinarea este foarte dură pentru fetiţă, a cărei singură rudă şi companie este unchiul său, în oraşul acela mare, zgomotos, unde totul îi este necunoscut şi ostil. Locuinţa din Cité de Trévise este deprimantă, este un apartament de burlac, iar Clara revine la rutina meselor luate în doi, cu unchiul său, în restaurantele mici din cartier. Trebuie să fi fost un spectacol trist acest cuplu straniu şi posomorât alcătuit dintr-un cvadragenar cu un aer la fel de sobru ca şi costumul său şi o fetiţă cu plete lungi, blonde şi privire mâhnită…

Dar trebuie să se pregătească pentru concursul de admitere la Conservator.

Într-o zi de luni, 13 noiembrie 1905, de la 9 dimineaţa, 213 concurente se prezintă la probele eliminatorii în faţa unui juriu prezidat de Fauré, din care mai fac parte Albeniz, Cortot[7], Ricardo Vinès etc. Clara intră a patruzeci şi şaptea, interpretând o fugă de Bach.

7. Alfred Cortot (1877–1962), dirijor și pianist franco-elvețian; din 1907, profesor la Conservatorul din Paris. (N. tr.)

Admisă în unanimitate, ea va fi chemată, alături de alte optzeci şi una de concurente, să dea o a doua probă pe 17 noiembrie, într-o zi de vineri. Intrând a douăzeci şi treia, Clara interpretează *Poloneza în do diez minor* de Chopin, dar nu va obţine decât un vot din opt pentru admiterea directă la clasa de pian. Cu şapte voturi din opt, va fi admisă în schimb la clasa pregătitoare, în acelaşi timp şi exact în aceleaşi condiţii cu o altă fetiţă, de aceeaşi vârstă cu ea, de naţionalitate rusă, Rose-Georgette (cunoscută ca Youra) Guller. Cele două se vor împrieteni în curând şi Youra Guller va juca mai târziu, într-un moment crucial din existenţa Clarei, un rol hotărâtor. Dar în ziua aceea dezamăgirea lor trebuie să fi fost mare, căci, deşi aveau caractere diferite, amândouă erau adevărate fenomene muzicale.

De altfel, după ce a trecut fără nici o dificultate proba de admitere pentru clasa de solfegiu, pe 30 noiembrie, Clara abandonează imediat: acea materie va fi, printre altele, domeniul lui Joseph Morpain.

Clara şi Youra se regăsesc aşadar câteva zile mai târziu în clasa doamnei Chéné: era o femeie extraordinară, scrupuloasă, amabilă, dar lipsită de

talent pedagogic. Clara lucrează şi ea cu dăruire şi meticulozitate, dar fără tragere de inimă. Totuşi, cu scrisul său fin şi înclinat, de modă veche, doamna Chéné notează, în ianuarie 1906: „Foarte inteligentă. Lucrează bine.“ Apoi în iunie, înainte de concurs: „Elevă *foarte* înzestrată. Lucrează foarte bine.“

Pe 10 iulie, Clara obţine o medalie, dar e vorba de locul doi: este o nouă dezamăgire profundă, căci în acelaşi timp prietena ei Youra a obţinut locul întâi.

Din această clipă, e evident că ceva s-a rupt înlăuntrul Clarei: progresele fulgerătoare făcute în perioada şederii la Viena s-au oprit dintr-odată. Şi fără-ndoială că exilul de la Paris, condiţiile traiului pe care-l duce acolo, singurătatea, absenţa unui cămin adevărat îşi pun adânc amprenta asupra copilului care abia împlinise 11 ani.

Cu atât mai mult cu cât, spre deosebire de ce s-a petrecut la Viena, la Paris, Clara nu merge la şcoală. Avram este cel care se ocupă de educaţia ei la toate materiile, literatură, istorie, geografie, ştiinţe naturale, fireşte, fără să vorbească franceza. Caietele păstrate, umplute cu scrisul mărunt, remarcabil de frumos al Clarei stau mărturie că memoria sa ieşită din comun îi permite să înveţe fără eforturi. Şi desigur trebuie admirată şi vasta cultură a lui Avram, care a reuşit să se ocupe de educaţia fetei fără ca ea să fi avut de suferit vreodată.

Dar astfel copila, care era oricum reţinută, timidă şi retrasă, chiar a fost condamnată să trăiască într-o lume închisă a adulţilor. La Conservator, ea şi Youra sunt cele mai tinere din clasă, şi, cu toate că se înţeleg bine, având amândouă statutul de eleve străine, nu se întâlnesc deloc în afara orelor de curs (în cei patru ani de studii Youra nu-l va zări decât arareori pe unchiul Avram, despre care Clara nu-i vorbeşte niciodată). Însă în afara Conservatorului ea nu cunoaşte, de fapt, pe nimeni: Avram i-a prezentat o tânără familie G. (a căror fiică, Marcelle, este de vârsta Clarei), unde este primită cu multă tandreţe; dar, chiar dacă cele două fetiţe se înţeleg, nu pare să fi fost vreodată pentru Clara o adevărată prietenie. Oricum, tot e foarte puţin.

În afara legăturilor cu copiii de aceeaşi vârstă, ce-i lipseşte cu adevărat Clarei este ceea ce găsise în familia profesorului Robert, un izvor de afecţiune, un cămin, sentimentul siguranţei. Este o persoană deosebit de sensibilă, care nu poate să se dezvolte, să lucreze, să se împlinească într-un climat în care nu se simte apreciată şi iubită – şi acest lucru va rămâne

valabil până la sfâşitul vieţii ei. Fără să-l acuzăm pe Avram de insensibilitate, se ştie că el nu era genul de om care să-şi arate sentimentele, şi, deşi Clara nu se îndoia de afecţiunea lui, nu vede prea des dovezile ei concrete. Pe de altă parte, pesimismul său înnăscut nu înveselea nici pe departe atmosfera din Cité de Trévise…

Toate acestea nu sunt străine de recunoştinţa şi ataşamentul ei faţă de Joseph Morpain, care-şi arată tot mai limpede calitatea umană: ştie să-şi manifeste afecţiunea pe care o nutreşte faţă de ea şi, de asemenea, încrederea în munca ei. Între cei doi se va naşte o prietenie autentică şi adevărată, care-i va aduce Clarei linişte şi echilibru. Dar tot o prietenie cu un adult rămâne, de vreme ce Clara nu are decât 12 ani!

La urma urmei, acesta este destinul, dar şi drama celor mai mulţi copii-minune, al căror dezechilibru între extrema maturitate într-un anumit domeniu şi vârsta lor psihologică pune probleme de educaţie aproape de nerezolvat. Oricât de precoce, de matură, de chibzuită ar fi Clara, nu e decât un copil, care are nevoie să se joace, să-şi risipească energia, să se distreze – cu alte cuvinte, să ducă o viaţă de copil.

În toamnă, la începerea şcolii, ea se prezintă din nou la concursul de admitere pentru clasa de pian, ca şi Youra Guller. Pe 14 noiembrie 1906, va fi numărul două sute unu din cele două sute douăzeci şi două de candidate, interpretează *Fuga în sol minor* de Bach, dar nu obţine decât cinci voturi din douăsprezece, ceea ce o împiedică să ajungă la a doua probă. Youra trece de această primă probă, dar pică la următoarea. Astfel, rămân amândouă la clasa doamnei Chéné pentru încă un an.

Acest an va fi un an pierdut pentru Clara, care nu mai e aceeaşi ca înainte: la deznădejdea ei se adaugă şi schimbările inerente creşterii, maturizării. Chipul ei cu trăsături candide capătă fineţe: ies în evidenţă mai ales ochii mari, adeseori melancolici, buzele cu un contur aproape senzual; şi, bineînţeles, splendidele ei plete de-un blond cenuşiu pe care le poartă lungi pe umeri. Dar mai ales creşte prea repede: descoperă că are un început de scolioză, şi din anul 1907 trebuie să poarte din când în când un corset de fier care-o stânjeneşte şi o răneşte.

Nu abandonează totuşi vioara, la care nu a încetat să exerseze, abătându-şi atenţia. O vreme face şi gimnastică, căci aşa i s-a prescris, dar cu dese întreruperi, cel mai probabil din motive financiare.

Căci, în ciuda faptului că are bursă, viaţa ei nu e deloc uşoară: Avram începe din nou să facă traduceri şi să dea lecţii de limbi străine, dar Parisul

nu se compară cu Viena, aici nu-şi găseşte elevi la fel de uşor.

Toate acestea vor face ca iarna 1906–1907 să fie inevitabil o perioadă deloc fericită; îşi sărbătoreşte cu tristeţe cei 12 ani şi uneori confecţionează păsări din hârtie pe care scrie: „Bucureşti, Bucureşti; vino iute la Paris!“ Este limpede că se simte privată de tandreţe, de siguranţa unui cămin de care, mai mult decât oricare alt copil, are atâta nevoie. Cu toate astea, doamna Chéné notează în ianuarie 1907: „O fire încântătoare; lucrează foarte bine.“ Apoi în iunie: „O elevă excelentă.“

De altfel, pe 18 iunie este admisă în unanimitate să dea concursul; pe 19 iulie trece proba interpretând *Sonata în re major* de Mozart… fără să obţină un rezultat satisfăcător.

O lovitură grea, atât pentru Clara, cât şi pentru Avram, şi este lesne de închipuit drama provocată de acest eşec, explicabil, dacă nu chiar previzibil: independent de nivelul ridicat al elevilor din clasele Conservatorului şi de ceea ce Jacques Feschotte numea „relativitatea fatală a hotărârilor luate de membrii juriului“, după sosirea la Paris, Clara nu şi-a găsit niciodată echilibrul. Miracolul nebănuit care se produsese la Viena, datorită familiei Robert, nu s-a repetat şi la Paris. Mutată pentru a doua oară în trei ani într-un mediu complet nou, fetiţa nu a găsit acolo nimic care să-i permită să se dezvolte frumos; ba dimpotrivă, pierdută într-o mulţime de necunoscuţi, dezrădăcinată şi derutată de tot ceea ce o înconjoară (începând chiar cu limba), se retrage în sinea ei, neliniştită. Înzestrările ei nu s-au pierdut totuşi: dar flacăra nu se mai aprinde.

Primii doi ani la Paris se termină cu acest fiasco lamentabil – ţinând seama de posibilităţile extraordinare ale Clarei – şi fără îndoială însuşi Avram s-a întrebat dacă mai era cazul să continue o experienţă atât de dezamăgitoare: dar nici propria vanitate, nici ataşamentul exagerat faţă de Clara şi mai ales încrederea în puterile ei nu l-ar fi lăsat să dea înapoi. De asemenea, probabil că şi Joseph Morpain, care o înţelesese pe Clara şi-i recunoscuse talentul, i-a sfătuit să continue. Însuşi Fauré, când a fost întrebat, a fost de aceeaşi părere: Clara îi cântase câteva dintre lucrările sale, mai ales *Tema cu variaţiuni*, a cărei interpretare, foarte personală, îl impresionase profund. „Nu credeam că am pus atâtea acolo, dar nu schimbaţi nimic.“

Cu toate că primeşte asemenea manifestări de interes, ba chiar de afecţiune, lui Avram i-a trebuit ceva curaj ca să persevereze; bursa acordată de regina României n-a fost reînnoită, şi, chiar dacă, de la Bucureşti, Isaac

îşi sprijinea financiar fratele, situaţia financiară nu e mulţumitoare. Din fericire, se pare că atunci George Enescu, renunţând la bursa pe care o primea de ani de zile din partea Ministerului Instrucţiei Publice din România, a cedat-o în favoarea a trei studenţi români care studiau la Paris, printre care şi Clara.

Dar viitorul pare destul de neliniştitor şi se prea poate ca firea posomorâtă şi pesimistă a lui Avram să fi agravat situaţia: îndoiala pe care a avut-o mereu faţă de propriile aptitudini nu-i va slăbi şi încrederea în Clara? Şi oare n-o va face să simtă asta, chiar fără să i-o spună în cuvinte?

Ne putem închipui atmosfera tensionată a acelei veri a anului 1907 şi nostalgia Clarei la gândul vacanţei petrecute împreună cu familia la Braşov, cu doi ani în urmă: nici nu se pune problema unor cheltuieli pentru călătorie – mai ales că trebuie pregătit începutul anului şcolar din toamnă. Un singur lucru este sigur: Clara nu va mai fi şi al treilea an eleva doamnei Chéné. Pe 14 octombrie ea renunţă la clasa pregătitoare. Dar ce se va întâmpla dacă nu va intra la clasa de pian?

Joseph Morpain se străduieşte s-o încurajeze. Îi dă un motiv puternic pentru o fiinţă aşa de sensibilă ca ea: va face parte din juriu. Nu încape îndoială că prezenţa lui liniştitoare, pe lângă cea a lui Fauré, cu grija lui „aproape paternă“ – va spune ea mai târziu – îi va reda încrederea. În afară de aceasta, Morpain vrea ca înainte de probă s-o asculte şi Cortot, care-i fusese coleg în tinereţe şi cu care rămăsese bun prieten. Pe 7 noiembrie 1907 Cortot îi scrie: „Spune-i domnişoarei Haskil că o voi asculta duminică, la ora 6 şi un sfert la Pleyel[8].“ Nu ştim mai nimic despre acea întâlnire, dar pesemne că atunci, cu două zile înainte de concursul de admitere şi în prezenţa lui Morpain, Cortot n-a putut decât să o încurajeze.

8. Sală de concerte din Paris inaugurată în 1927, purtând numele unuia dintre primii fabricanţi de piane, Ignace Pleyel. (N. tr.)

Pe 12 noiembrie, două sute cincizeci şi cinci de concurente aflate la proba eliminatorie înfruntă juriul condus de Fauré. Numărul 233, Youra Guller interpretează *Fantezia* şi *Fuga în sol minor* de Bach/Liszt. Numărul 237, Clara Haskil interpretează *Fantezia* şi *Fuga în sol minor* de Bach/Liszt.

Juriul hotărăşte cu unanimitatea celor zece membri că sunt admise amândouă să dea cea de-a doua probă, care se ţine vineri 15 noiembrie în faţa aceluiaşi juriu, căruia i se adaugă Gabriel Pierné şi Moszkowski. Din nouăzeci şi şapte de candidaţi, Youra Guller, numărul 88, se prezintă cu

Sonata în si minor de Chopin, apoi Clara Haskil, numărul 90, cu *Sonata a treia* de Chopin. După îndelungi deliberări, se anunţă rezultatele:

…Guller, admisă (cu nouă voturi din douăsprezece),
…Haskil, admisă (cu şapte voturi din douăsprezece).

O adevărată bucurie, dar cele două prietene vor fi despărţite: numărul elevelor străine este limitat pentru fiecare clasă. Youra va fi înscrisă la clasa lui Isidore Philipp, iar Clara la clasa lui Alfred Cortot – Cortot, care fusese numit chiar cu o săptămână înainte, pe 8 noiembrie, profesor la Conservator. Se poate spune că au intrat împreună la clasa de pian!

Din nefericire, această întâlnire între două temperamente muzicale excepţionale, care ar fi putut să dea rezultate fabuloase, se va dovedi dezamăgitoare. Se poate să se fi întâmplat aşa fie din cauza Clarei, fie din cauza lui Cortot, fie, în sfârşit, din cauza relaţiei dintre Cortot şi Clara.

Într-adevăr, după ce a trecut clipa de satisfacţie şi de uşurare în urma admiterii, Clara rămâne aceeaşi copilă dezrădăcinată, singuratică, lipsită de căldura unui cămin. Când se desparte de Youra, va fi cea mai mică din clasa ei şi nu-şi va face nici o prietenă adevărată acolo, chiar dacă o admiră mult pe Juliette Meerovitch şi o îndrăgeşte pe Ninette Chassaing. Totodată, şi-a regăsit întru câtva încrederea în sine, dar nu va fi îndeajuns pentru a suplini tot ce-i lipseşte.

Pentru Cortot, noua lui numire la Conservator este mai mult un fel de consacrare decât o îndatorire. În 1907 are numai 30 de ani, cariera lui a fost fulgerătoare, este adulat şi obţine nenumărate reuşite în diverse domenii. Bernard Gavoty[9] îl descrie astfel:

9. Bernard Gavoty (1908–1981) (alias Clarendon, pseudonimul cu care semna articole în *Le Figaro*), muzicolog, organist și critic muzical francez. (N. tr.)

Cu privirea catifelată, părul lung şi o şuviţă ce-i umbrea fruntea, era grav şi seducător. Vocea lui studiată modula melodios cuvintele cu un timbru de violoncel, stăruia asupra anumitor silabe şi dădea până şi celor mai neînsemnate cuvinte o importanţă aparte. Semăna, încă de pe-acum, cu Chopin, iar elevele sale îl vedeau ca pe o întruchipare a imaginii artistului romantic.

Chiar dacă mai târziu va manifesta vădite virtuţi pedagogice, este evident că în primul an de studiu acestea nu sunt decât în fază embrionară – şi putem lesne afirma că, într-un fel, îşi va face mâna cu această primă clasă.

Cu atât mai mult cu cât lipseşte adeseori şi e înlocuit fie de doamna Giraud-Letarse, fie de Lazare-Lévy. Aşadar, nu are o legătură strânsă cu elevele sale şi se arată uneori mai interesat de înfăţişarea decât de talentul lor: aşa se face că cei 13 ani ai Clarei n-o avantajau deloc, deoarece rămânea adesea în banca ei, fără să fie băgată în seamă (în banca din „sala de clasă", cum spunea el). Atunci, când încerca dintr-odată să se facă remarcată, Cortot abia avea timp de ea. La urma urmei, ceea ce asculta era aproape total opus firii lui: el era interpretul romantic prin excelenţă, cu tot cu excesele pe care vremurile i le tolerau, pe când interpretarea Clarei era complet opusă acestei concepţii, în unele privinţe „exterioară" muzicii.

Primul contact nemijlocit a fost de-a dreptul dezamăgitor, şi dacă mai apoi Cortot îşi va schimba total perspectiva, Clara nu-l va uita nicicând. În ianuarie 1908 el scrie în catalogul de note, cu cerneală verde, cu scrisul lui mare, rotund, cărnos, senzual: „Mai are încă multe de învăţat." Şi, ca orice profesor care se respectă în privinţa unei tehnici care nu este a lui, adaugă: „Mecanism defectuos. Începuturile educaţiei muzicale sunt precare." Totuşi, mai notează: „Însă are un fel de-a fi special."

Cortot o vede foarte rar de-a lungul primelor două trimestre ale anului 1908: Clara lucrează mai ales cu Joseph Morpain şi, de asemenea, cu Lazare-Lévy, care, la fel de celebru pentru spiritul său critic ca şi pentru înzestrările pedagogice, intuieşte încă de la început bogăţia caracterului Clarei, precum şi posibilităţile ei. Îi acordă o atenţie deosebită de fiecare dată când Cortot lipseşte: dar îi lasă şi multă libertate, atât în plan muzical, cât şi în privinţa tehnicii, căci îşi dă seama că ea are nevoie să fie sprijinită, încurajată, nu „dirijată". Ştie să-i câştige încrederea şi îi va întinde mâna caldă a prieteniei, fapt pentru care ea îi va păstra o adâncă recunoştinţă, chiar şi după ce termină cursurile la Conservator: adeseori, între cele două războaie, avea să-l viziteze şi să-i cânte câte o lucrare, să-i împărtăşească greutăţile şi să-i ceară sfatul.

Această metodă pedagogică nu rămâne fără răsplată, deoarece câteva luni mai târziu, în iunie 1908, Cortot notează: „A făcut mari progrese, nu-i lipsesc nici îndemânarea, nici muzicalitatea. Dacă ar participa la concurs ar prinde neîndoielnic avânt."

Şi chiar participă la un concurs, pe 6 iulie, la Opera Comică, piesa impusă fiind *Concertul nr. 2* de Saint-Saëns: primeşte menţiunea a doua… care o dezamăgeşte încă o dată, cu atât mai mult cu cât Youra Guller – care

a găsit în Philipp un profesor excepţional – câştigă în acea zi Premiul al II-lea. De bună seamă, scânteia încă nu s-a reaprins.

Dar în toamnă, la începerea şcolii, după încă o vară petrecută departe de ai ei şi ocupată cu mutatul (Avram şi Clara se mută într-un apartament mic, la numărul 27 pe rue Jussieu), se pare că se întâmplă ceva: să fie perspectiva unei călătorii în România, unde avea să-şi petreacă sărbătorile de sfârşit de an şi unde urma să ţină două concerte organizate special pentru ea la Bucureşti? Sau poate că personalitatea ei se desprinde de copilărie, cu dorinţa de-a se remarca în faţa lui Cortot, care pare că a început s-o descopere?

Deşi suferea de scolioză, care-i dă uneori dureri, lucrează cu şi mai multă pasiune, dând dovadă de o energie remarcabilă pentru un copil de vârsta ei: de fapt, e prima manifestare a voinţei de fier pe care o va arăta toată viaţa şi care o va determina mereu să reacţioneze împotriva adversităţilor urmărind o linie continuă a destinului său, oarecum silită. La sfârşitul primului trimestru, Cortot scrie: „Face progrese mari în plan muzical şi tehnic. De trei luni eforturile ei dau roade. Sunt de părere că se va dezvolta remarcabil.“

La sfârşitul lunii decembrie a anului 1908, alături de Avram, Clara se întoarce în sfârşit în Bucureştiul înzăpezit, în sânul familiei: a devenit aproape o tânără domnişoară, foarte înaltă, după cum descoperă surorile ei, la rându-le schimbate.

Lili a obţinut Premiul I la pian la Conservatorul din Bucureşti cu un an în urmă, la numai 16 ani. Ar putea cu siguranţă să urmeze o carieră în domeniu, după cum prevăd profesorii: atinge clapele cu multă fineţe, aşa cum făcea şi Clara, dar familia nu are posibilitatea să întreţină doi copii la studii, iar înzestrările Clarei au fost mult prea apreciate ca să mai existe urme de îndoială în ceea ce o priveşte. Şi atunci, cu o modestie specifică familiei Moscuna, Lili se dedică profesoratului: încă de la vârsta de 15 ani, elevă la Conservator, dă lecţii ca să-şi poată plăti mai întâi studiile şi apoi ca să se întreţină. Cu timpul, va deveni un pedagog remarcabil, stimată şi apreciată în cercurile muzicale româneşti. Cât despre Jana, care nu a împlinit încă 10 ani, învaţă deja foarte bine vioara.

Această reîntâlnire fericită îi oferă Clarei şansa să-şi sărbătorească cea de-a paisprezecea aniversare înconjurată de familie. Asta n-o împiedică să pregătească cele două concerte care se apropie: pe 16 ianuarie 1909 urcă pentru prima dată pe scenă după faimosul concert de la Viena, din urmă cu

patru ani, şi ţine un recital bogat (alcătuit din lucrări de Bach, Beethoven, Schumann, Chopin, Saint-Saëns şi Liszt), apoi, peste două zile, pe 18, interpretează *Concertul nr. 3 în do minor* de Beethoven, alături de Orchestra Filarmonică din Bucureşti, sub bagheta dirijorului Dinicu.

Este primul concert al Clarei cu orchestră: descoperă cu încântare acest dialog. Criticii muzicali, după cele două concerte, sunt entuziasmaţi: găsim printre rânduri cuvinte ca „fenomen“, „mare talent“, „perfecţiunea interpretării sale“ etc. Aceste aprecieri şi succesul public al concertelor sunt interesante: s-ar fi putut ca odată cu şederea la Paris şi cu rezultatele mediocre de acolo copilul-minune din ea să se piardă, aşa cum se întâmplă adeseori în adolescenţă…

Fonds Clara Haskil, BCU Lausanne. Fotograf necunoscut

CLARA HASKIL, LA PARIS, ÎN 1906

CLARA HASKIL, LA BUCUREŞTI, ÎN 1909

Este primită din nou la palat de regină, care o invită să cânte în particular pentru ea în răstimpul acestei scurte şederi. Dar Avram face o pleurezie care îl va ţine la pat multă vreme: totuşi, fetiţa trebuie neapărat să se întoarcă la Paris, unde o aşteaptă Conservatorul şi, în câteva luni, speră ea, Premiul.

Doamna Haskil nu şovăie prea mult – poate că acesta este semnul pe care îl aştepta: ea va fi cea care o va însoţi pe Clara la Paris, unde se va muta în apartamentul de pe rue Jussieu. Mulţumită acestei întâmplări, Clara va duce în sfârşit la Paris o viaţă puţin mai normală.

Doamna Haskil visa să rămână la Paris şi să-şi aducă şi celelalte două fiice acolo. Dar motive de ordin financiar o împiedică: însuşi Avram, care-şi revenise în urma bolii, acceptă cu inima grea să se angajeze la societatea de asigurări condusă de fratele său şi va lucra acolo până în 1911.

Între timp, la Paris, oare rutina Conservatorului nu i se pare neatrăgătoare Clarei după succesele de la Bucureşti? Cortot, care, în mod hotărât, nu pare să-şi înţeleagă tânăra elevă, cu toate că acest sfârşit de an şcolar arată „progrese muzicale“, cu toate că fata „a lucrat bine“, adaugă în iunie 1909 această remarcă surprinzătoare: „Foarte înzestrată, deşi o fire cam rece sau mai degrabă copilăroasă.“

Dar asta n-o împiedică pe Clara să obţină pe 13 iunie Premiul I pentru vioară la Concursul Uniunii Franceze a Tineretului, unde juriul e prezidat de nimeni altul decât de… Jacques Thibaud! Între timp, scolioza i se agravează, şi după acest concurs va trebui să renunţe definitiv la instrumentul pentru care va păstra mereu o tandreţe aparte. Patruzeci de ani mai târziu, în timpul unei sesiuni de lucru cu violonistul Peter Rybar, nu rezistă tentaţiei: fără să scoată o vorbă, în vreme ce colegul ei era cu spatele, îi ia instrumentul şi începe să cânte, din memorie, prima mişcare din *Concertul de Mendelssohn*. O fotografie a surprins acest moment care ilustrează spectaculos înzestrările de neînchipuit ale Clarei, capabilă, fără să mai fi atins vreodată vioara, să-şi amintească imediat, la 54 de ani, ce învăţase la 14 ani! Şi mai târziu, ca să se destindă, făcea uneori schimb de instrumente cu Arthur Grumiaux[10] (un pianist extraordinar, fiindcă a interpretat şi concerte pentru pian): ba chiar se gândiseră să pregătească un asemenea „bis“, dovadă a firii jucăuşe pe care o arăta Clara câteodată. Dar avea un asemenea respect pentru public, o asemenea obsesie pentru perfecţiune, încât până la urmă a renunţat la idee.

10. Arthur Grumiaux (1921–1986), violonist belgian. (N. tr.)

La sfârşitul acelui an şcolar din 1909, Cortot va fi cel care va nutri pentru ea, fără ca ea să-şi dorească, o grijă deosebită pentru perfecţiune, de care ea s-ar fi lipsit: astfel, el crede că nu i-ar face un favor dacă i-ar acorda Premiul I atât de devreme. Împărtăşeşte aceste gânduri şi juriului, care pe 9 iulie 1909 se reuneşte la prânz la Opera Comică ca să asculte elevele din clasele de pian. *Variaţiunile în mi bemol* de Beethoven sunt lucrarea impusă, iar Louis Diémer a scris cu această ocazie o scurtă piesă pentru proba de descifrare a partiturilor.

Premiul I (acordat în unanimitate): Aline van Barentzen.
Premiul I: Youra Guller.
Premiul II (prima numită): Clara Haskil.

Din nou, o dezamăgire uriaşă, şi Clara îl va învinovăţi mereu pe Cortot pentru intervenţia lui care o va costa încă un an: va spune mereu că „n-a învăţat nimic“ la Conservator şi, oricât de dură ar putea să pară această remarcă, va fi confirmată de colega ei de-atunci, Youra Guller.

Din fericire, Morpain este încă o dată acolo să-i ofere sprijin, s-o încurajeze, deşi poate că nu împărtăşeşte deloc părerea prietenului său Cortot; mai este şi mama Clarei, care crede în ea la fel de mult ca şi Avram, dar care, fără-ndoială, mai bine ca el, ştie cum să-i ofere căldura de care are atâta nevoie pentru a depăşi dezamăgirea şi sentimentul nedreptăţii.

Pesemne că a fost o greşeală psihologică: acest lucru nu putea decât s-o facă să se îndoiască de capacităţile sale, când de fapt ele erau reale, şi Clara avea nevoie, mai presus de orice, să i se insufle încredere în ea însăşi.

Însă în octombrie, la începerea şcolii, Cortot începe să aibă grijă de ea… când îşi ţine orele. Mai cu seamă, pare să descopere tot ceea ce o diferenţiază de colegele ei, chiar şi de cele mai talentate. Şi când îşi îndeamnă elevele să lucreze cel puţin şapte-opt ore pe zi, adaugă: „În afară de domnişoara Haskil – pentru ea trei sau patru ore sunt îndeajuns.“ Va recunoaşte mai târziu: „Avea geniul intuitiv al digitaţiei.“ De altfel, atunci când în timpul cursurilor apare o problemă de acest fel, i se întâmplă frecvent s-o cheme pe Clara la pian şi să-i ceară să arate cum ar cânta ea respectivul pasaj; de cele mai multe ori, digitaţia intuitivă a Clarei e adoptată şi de celelalte – în măsura în care este posibil pentru alte mâini.

În ianuarie 1910 Clara îşi sărbătoreşte cei 15 ani: are încă un chip de copil, dar silueta, prelungă şi subţire, este de-acum a unei tinere domnişoare. Cortot o notează astfel: „O elevă excelentă – a lucrat foarte bine anul acesta. Personalitatea pare să i se afirme. Înzestrări de pianistă remarcabile.“ Ceea ce nu-l opreşte s-o „scuture“ câteodată; într-o zi, agasat, îi strigă de faţă cu toată clasa: „Încă o dată – cântaţi ca o menajeră!“

Clara se simte jignită: această observaţie, desigur total lipsită de importanţă pentru Cortot, o va marca profund. În corespondenţa ei, de-a lungul anilor, revine ca un laitmotiv această teamă că nu se pricepe să cânte la pian, şi nici să fie menajeră… Iar patruzeci de ani mai târziu, când la sfârşitul primului ei recital la Paris de după cel de-al Doilea Război, Cortot se apropie de ea entuziasmat, cu braţele larg deschise şi-i spune

„Admirabil!“, ea îi răspunde de faţă cu ceilalţi admiratori ai săi uluiţi: „Aşadar, nu mai cânt ca o menajeră?“

La sfârşitul anului, Cortot îşi notează aprecierile: „Lucru excelent. Fire muzicală, aptitudini tehnice remarcabile.“ Iar pe 10 iunie 1910 Clara este admisă să participe la concurs după ce a interpretat variaţiuni de Brahms. Cu ocazia acestei sesiuni, juriul, prezidat tot de Fauré, alege bucata muzicală impusă pentru concurs. Procesul-verbal precizează: „Prin unanimitate de voturi (mai puţin votul preşedintelui), Comitetul a ales ca lucrare pentru concurs *Temă şi variaţiuni* a dlui Gabriel Fauré.“ Şi Clara va spune mai târziu: „Au vrut să-mi spună că această alegere fusese făcută special pentru mine.“

Vineri, 8 iulie 1910, la ora 9.30, treizeci şi una de concurente sunt gata să se prezinte în faţa juriului pentru pian (fete), alcătuit din: Gabriel Fauré (preşedinte), Alfred Bruneau, E. De la Nux, Moszkowski, Raoul Pugno, Edouard Risler, E. Consolo, S. Riera, C. Galeotti, Ricardo Vinès, Léon Moreau, Lucien Würmser, Camille Decreus, F. Bourgeat (secretar).

Clara este numărul 25, după cum a tras la sorţi. Douăzeci şi patru de concurente dau proba între orele 9.30 şi 15.30, apoi juriul face o pauză de douăzeci şi cinci de minute şi la 15.55 domnişoara Haskil este strigată: pentru a douăzeci şi cincea oară juriul ascultă *Opus 73* de Fauré.

La 17.15 începe proba de descifrare a partiturilor, despre care nu se ştie mare lucru, în afară de faptul că bucata trebuie să fi fost scurtă, deoarece la 18.13 cele treizeci şi una de candidate au terminat, şi juriul se retrage să delibereze cu uşile închise.

Conform procesului verbal, s-au acordat cinci premii I:

cu unanimitate de voturi domnişoarei Fourgeaud[11],

11. Care va avea o carieră splendidă sub numele de Madeleine Grovlez. (N. a.)

cu unsprezece voturi din treisprezece domnişoarelor Bompard şi Haskil,

cu zece voturi din treisprezece domnişoarei Duchesne,

cu opt voturi din treisprezece domnişoarei Boynet.

În același document se mai precizează: „Domnul preşedinte al juriului citeşte o scrisoare din partea dlui d’Estournelles, directorul Biroului Teatrelor, explicând că, pentru o donaţie anonimă de 2000 de franci câștigătorului sau câștigătorilor locului întâi la concursul pentru pian (femei), juriul va trebui să hotărască prin vot special dacă această sumă îi va fi oferită în totalitate primei numite sau va fi împărţită între toate titularele

locului întâi. Prin vot secret juriul a hotărât, cu opt voturi contra cinci, că această donaţie ar trebui împărţită între cele cinci câştigătoare.“

E trecut de ora 19.00 când rezultatele sunt afişate: după încordarea acelei zile lungi petrecute în atmosfera încinsă a culiselor, în mijlocul tumultului de bucurie şi lacrimi, Clara află în sfârşit că a câştigat.

În numărul revistei *Comœdia* care apare a doua zi, Emile Vuillermoz scrie: „Domnişoara Haskil îmi pare deosebit de remarcabilă prin tehnica sa egală şi sonoritatea distinsă.“ Tot a doua zi, Cortot îi scrie următoarele rânduri:

Scumpă prietenă,

Mi-aș fi dorit să vă felicit ieri; dar n-am avut vreme. Sunt foarte fericit pentru succesul dumitale – şi mulţumit să văd că munca extraordinară vă e răsplătită. Veniţi pe la mine marţi, la 3.30, la Pleyel – apoi faceţi-mi pe plac şi plecaţi curând la ţară să vă odihniţi.

Al dumneavoastră,

Alfred Cortot

Ştiţi că vi se cuvine şi o sumă destul de importantă? Încă un motiv de bucurie pentru mine.

Ea va primi într-adevăr 400 de franci, o sumă deloc de neglijat, deoarece astăzi ar fi echivalentul a 6000 de franci. În cele din urmă, primeşte din partea casei Pleyel, după cum era obiceiul, un pian cu coadă – primul ei pian, pe care, din păcate, nu va putea să-l păstreze multă vreme.

La scurt timp va pleca, împreună cu mama ei, la Bucureşti, dar se opreşte pe drum la Viena pentru a da un recital pe 17 august: acolo întâlneşte un agent de concerte elveţian, Waldvogel, care-i propune să organizeze pentru ea un turneu în nordul Italiei şi în Elveţia la începutul anului 1911.

Mai întâi, va ţine la Bucureşti, pe 1, 5 şi 19 februarie, două concerte cu orchestră (*Concertul nr. 5* de Saint-Saëns) şi un recital, cu un program deosebit de aglomerat.

În martie-aprilie urmează turneul în Italia, unde, la Milano mai ales, în timpul celor două recitaluri, are un succes fulminant. „Am asistat la revelaţia unui temperament artistic“, scrie un critic. „Domnişoara Haskil este înzestrată cu daruri extraordinare“, scrie un altul. Şi un al treilea: „Nu este deloc o exagerare să afirmăm că Clara Haskil este una dintre cele mai mari concertiste în viaţă.“

Mama sa, care o însoţeşte (să nu uităm, Clara abia a împlinit 16 ani), o apără cu greu de admiratorii ei, printre care şi un om de afaceri italian bogat, mai în vârstă, care-i face numeroase cadouri (pe care doamna Haskil i le înapoiază de fiecare dată) şi o cere în căsătorie…

O fotografie din acea perioadă arată schimbările prin care trece: a devenit o tânără drăguță, înaltă şi subţire, cu gât lung şi foarte fin, cu chip ingenuu încadrat de minunatele ei plete lungi, blonde. Are mâinile neobişnuit de lungi, desenate frumos şi o piele incredibil de fină: cuprinde cu uşurinţă zece clape pe claviatura pianului, ba chiar şi unsprezece, fapt ieşit din comun, chiar şi pentru mâinile unora dintre bărbaţi.

Cronicile, pretutindeni, sunt pline de elogii, şi ar fi dificil să le consemnăm pe toate aici. La Zürich, cu precădere, oraş care nu este recunoscut pentru indulgență, Clara ţine un recital pe 17 iulie 1911, care mişcă audiența şi critica, de obicei reținute. Ceea ce uluieşte, în afară de tehnică, sensibilitate, „interpretare genială“, sunt lirismul şi maturitatea: *„Acest talent incontestabil are deja o maturitate a gustului, a stilului, a formei plastice, a ritmului şi a personalităţii care, la artiştii mai în vârstă, dezvăluie o viaţă de experienţă, de dezamăgiri şi de lupte.“*

După încheierea concertului îl va cunoaşte pe Ferrucio Busoni – Cortot o sfătuise să ia legătura cu el. Încă de la început, Maestrul – căruia astăzi nu i se mai recunoaşte locul important pe care-l ocupa în lumea muzicală de atunci – se arată încântat de Clara. Şi îi face o propunere extraordinară: s-o ia în grija lui şi s-o ducă, pentru a lucra împreună, la Berlin, unde trăiește el. Clara, atrasă și ea imediat de artist, este foarte tentată să accepte; dar nu are decât 16 ani şi doamna Haskil n-o lasă să plece.

A regretat toată viața că a pierdut ceea ce a considerat că a fost o şansă unică: văzându-l pe Busoni predând – tocmai ţinea un curs la Zürich –, și-a închipuit cât de multe lucruri ar fi putut s-o învețe şi ce influenţă ar fi putut avea asupra carierei ei o asemenea tutelă.

Întâlneşte de asemenea, în timpul acestei călătorii, un elev, devenit prieten, de-al lui Busoni, compozitorul elveţian Blanchet[12]: o prietenie foarte strânsă se va naşte din această întâlnire, rezistând fără întreruperi de-a lungul anilor. Însă Blanchet, care-i cunoştea bine pe Clara şi pe Busoni, pentru care avea un fel de cult, se îndoia că Busoni ar fi putut de fapt să-i ofere prea multe Clarei: la Busoni, care avea o concepţie eminamente intelectuală asupra muzicii, totul era gândit, calculat, voit – fără ca nimic să fie lăsat la voia inspiraţiei –, dând dovadă de o perfecţiune tehnică şi o

rigoare conceptuală specifice stilului german. Iar Blanchet se întreba dacă această preocupare pentru tehnică, pentru precizie, n-ar fi curmat spontaneitatea, sensibilitatea Clarei, al cărei temperament instinctual era exact opusul celui al lui Busoni.

12. Émile-Robert Blanchet (1877–1943), compozitor elvețian, director al Conservatorului din Lausanne între anii 1905 și 1908. (N. tr.)

Oricum, e de prisos să ne închipuim cum ar fi fost cariera şi viaţa Clarei sub oblăduirea lui Busoni. Cu atât mai mult cu cât n-ar fi putut să facă mai nimic împotriva agravării scoliozei, ale cărei manifestări deveneau din ce în mai evidente…

Cum nu-l putea urma pe Busoni, Clara nu ştie cu cine să lucreze; pentru o clipă se gândește să meargă la Conservatorul din Stuttgart, despre care i s-a vorbit laudativ, drept care, pe data de 9 noiembrie 1911, primește fără-ndoială cea mai uluitoare scrisoare pe care un director de Conservator a adresat-o unei viitoare eleve. După un cuplet liric despre faima Clarei şi despre onoarea pe care ar avea-o instituţia lui primind-o, îi promite că va face astfel încât să nu se îndepărteze de la ceea ce învăţase alături de Cortot şi, în final, îi propune organizarea unui concert de bun-venit la Stuttgart. Clarei i se pare desigur prea mult! Abandonează şi acest plan şi hotărăşte să lucreze singură.

Între timp, Avram, care nu se obişnuise cu viaţa pe care trebuia s-o ducă la Bucureşti, s-a întors în Franţa să se întâlnească cu Clara – şi să aibă grijă, din nou, de viitorul ei. Surprinzător, doamna Haskil se retrage din calea fratelui său şi la începutul anului 1912 îl lasă pe Avram să se mute la Lausanne cu Clara: poate că tradiţia evreiască a autorităţii bărbatului este unul dintre motivele pentru care Avram se impune atât de ușor, cel puțin aparent, în fața surorii lui.

La Lausanne, în 1912, Clara face cunoştinţă cu pianistul Ernest Schelling, care va fi cuprins imediat de admiraţie pentru muziciană şi de prietenie pentru tânăra Clara. Ernest Schelling, de origine elveţiană, se căsătorise cu o americancă bogată din Boston, luându-și apoi naţionalitatea soţiei: pianist celebru, dirijor, compozitor, fondatorul corului de copii al Filarmonicii din New York, trăia mare parte din an la Céligny, aproape de Nyon (chiar acolo unde se născuse Alfred Cortot). Prieten bun cu Paderewski (care locuia nu departe), cu Hoffmann, cu Granados, ducea o viaţă liniştită, foarte respectat de muzicieni, dar necunoscut marelui public.

Ca s-o ajute pe Clara, pe care o ia în grija lui, le-o prezintă prietenilor care ar putea s-o sprijine, în special lui Paderewski (ale cărui lucrări le va interpreta nu peste mult timp, în concert), şi în 1913 domnului Schirmer – proprietarul editurii muzicale care-i poartă numele –, aflat în trecere prin Europa: la rândul lui, Schirmer este cucerit de interpretarea tinerei Clara, pentru care organizează îndată o serie de proiecte în stil american. Şi mai ales, ca preludiu la un turneu în America, organizează o serie de concerte prin capitalele Europei, în care însuşi Schelling ar însoți-o.

Viitorul pare luminos, chiar dacă situaţia financiară este pentru moment tot şubredă: Clara şi Avram se întorc la Paris şi doamna Haskil se mută din apartamentul din rue Jussieu, închiriind un altul, nu foarte departe, pe rue Fossés-Saint-Bernard nr. 20. Ca întotdeauna, Isaac este cel care trimite de la Bucureşti cei mai mulți bani pentru a-i ajuta pe Avram și Clara. Doamna Haskil, păstrându-și neștirbită demnitatea, apreciată de toți cei din jurul ei, va lua câteva comenzi de croitorie ca să ducă un trai decent, ba chiar îndestulat. Şi se prea poate ca din acel moment familia Schelling s-o fi ajutat financiar pe Clara.

Un recital la Paris, pe 14 decembrie 1912, a atras puţină lume, dar critica pe care a primit-o a fost extraordinară: „profunzime uimitoare“, „virtuozitate şi sonoritate de o forță fabuloasă“ – în timp ce un alt recital, din aprilie 1913, este primit cu o anumită condescendență.

Alături de un concert cu orchestră la Monte Carlo şi de perspectiva altor două concerte cu orchestră la Lausanne în decembrie, e tot ce-i aduce anul 1913. S-a prezentat şi la un concurs internaţional de pian, care a avut loc la Paris în aprilie 1913. Se pare că acolo rezultatele se știau dinainte, şi Clara s-a trezit eliminată din concurs într-un mod de neînţeles: este foarte afectată şi fără-ndoială i se confesează lui Cortot, cel care probabil o îndemnase să participe. Pe 29 aprilie, acesta îi scrie:

Dragă Clara,

Sunt convins că dumneata ai făcut tot ce ţi-a stat în putinţă. Îmi închipui că te-a tulburat rezultatul acestui prim concurs. În nici un caz nu te descuraja şi fă în aşa fel încât viitorul să-ţi acorde pe alte căi răsplata sa. Chiar dacă nu ai reuşit, asta nu înseamnă că am mai puţină încredere în dumneata.

Cu multă afecţiune, al dumitale,

Alfred Cortot

În tot acest răstimp, ca o „compensaţie“ (?) a faptului că fusese eliminată din concurs, îi este acordată o bursă de 300 de franci timp de doi ani: o telegramă datată 8 iulie şi semnată „Claravram“, îl înştiinţează de vestea bună pe unchiul Isaac de la Bucureşti.

Cu toate acestea, este prea puţin, astfel că speranţa Clarei se află în realizarea proiectelor lui Schirmer, care ar trebui să dea carierei ei adevăratul avânt. Dar scolioza s-a agravat, deformarea coloanei vertebrale începe să fie vizibilă: Avram e îngrijorat, ca şi doamna Schelling, de greutățile și oboseala care pot apărea în acest turneu european. Oare bunăvoinţa lor va fi total dezinteresată? Clara va avea mereu îndoieli, nu atât în privinţa lui Avram (din motive evidente), cât mai ales a lui Lucie Schelling, pe care pare s-o îngrijoreze afecţiunea tot mai profundă a soţului ei pentru Clara.

Totuși, Clara nu e prea veselă în octombrie 1913, când ajunge la Lausanne pentru a interpreta acolo *Fantezia poloneză pentru pian şi orchestră* de Paderewski (pe care-l întâlneşte din nou cu această ocazie), „din nefericire mai degrabă în faţa scaunelor decât în faţa unui public“, observă un critic, în timp ce un altul insistă asupra „stilului plin de emoție, de graţie, de grandoare și ținută, la care ne aşteptăm de obicei din partea unui mare artist matur, adunate laolaltă în mâna atotputernică a unui copil delicat“, şi conchide: „O, misterul geniului!“

Înainte de orice altceva, Clara trebuie să se îngrijească, insistă Lucie Schelling: e gata s-o trimită în America, unde a fost descoperită o nouă metodă de tratare a scoliozei. În decembrie, Avram şi Clara se întorc la Laussane şi Avram o duce la un doctor de-acolo, foarte cunoscut, pe nume César Roux, a cărui fată se va împrieteni cu Clara şi, căsătorindu-se mai târziu cu profesorul Demiéville, mare sinolog, o va ajuta într-un mod hotărâtor să treacă de o perioadă dificilă din viaţa ei.

Deşi scolioza are manifestări evidente, se pare că doctorul – care o va consulta pe Clara de mai multe ori – are reţineri în privinţa necesităţii unui tratament. Nu are încredere în noile metode de dincolo de Atlantic şi este de părere că dacă trebuie început un tratament, aceasta nu se poate face decât într-un centru specializat, precum Berck-sur-Mer. Clara aude astfel pentru prima dată numele care va deveni pentru ea sinonimul unui coşmar a cărui amintire o va urmări toată viaţa.

Doctorul Roux îi sugerează să urmeze o „cură“ de probă timp de 6 luni – dacă ea este gata să sacrifice răstimpul acesta – să vadă dacă scolioza poate

fi îndreptată sau cel puţin oprită. Nu se ia nici o hotărâre pentru moment şi Clara interpretează pe 23 decembrie 1913 la Maison du Peuple din Lausanne *Concertul în do minor* de Saint-Saëns şi, din nou, *Fantezia poloneză* de Paderewski, alături de orchestra din Lausanne sub bagheta dirijorului Carl Ehrenburg.

Un incident ne arată că, la 18 ani, Clara este deja o artistă împlinită. După o serie de neînţelegeri, nu poate să repete cu orchestra concertul de Saint-Saëns: nu contează, îl va cânta pentru prima dată în concert! E o muziciană atât de bună, încât nu intervine nici o problemă între solistă şi dirijor, şi execuţia concertului este uimitoare. Succesul este uriaş, criticii, încă o dată, debordează de entuziasm. Unul dintre ei, care se semnează Ed. C., scrie aceste rânduri, interesante din mai multe motive:

Nu-mi aduc aminte să fi auzit acest concert interpretat cu atâta însufleţire, vigoare şi culoare. Pianista a cântat admirabil. Din punct de vedere tehnic a fost impecabilă, iar pe plan muzical, mai presus de orice elogiu. Văzând-o pe această tânără, a cărei înfățișare nu impresionează, al cărei fel de a se prezenta n-are nimic din ceea ce ar putea să atragă publicul de partea ei, cum cântă și cum înțelege capodopera care este acest concert, am simțit fiori pe şira spinării, ca şi când aş fi fost cuprins de vrajă. Dacă domnişoara Haskil, care nu părea să se simtă prea bine, va face carieră, ea va ului cu siguranţă întreaga lume.

Acest text confirmă faptul că, chiar şi pentru public, slăbiciunea ei este evidentă, şi că cei care se preocupă de sănătatea ei sunt îndreptăţiţi. Crescuse și se înălţase şi mai mult, totul era prelung la ea (mai ales braţele şi mâinile) şi avea un trup deşirat, de care vârsta nu era deloc străină: capul începe să i se aplece uşor într-o parte, la capătul unui gât foarte lung, ca o floare prea greoaie. Are tenul palid, străveziu – şi se înfăţişează fără vreun artificiu decorativ: nu-i plac purtările epatante, respinge tot ceea ce i se pare contrafăcut, şi când urcă pe scenă i-ar plăcea să poată să nu ia în seamă publicul, căruia nu-i arată îngăduinţă, abia salutându-l, stângaci, ca şi cum prezenţa lui ar stânjeni-o.

Într-un capitol pe care i-l consacră în cartea sa *Verfremdung und Freundschaft*[13], scriitoarea letonă Zenta Maurina notează pe bună dreptate: „În plan muzical nu exista nimic ce ea nu putea realiza, dar cu oamenii era timidă, se temea să călătorească, îi era frică de lucrurile materiale neprevăzute, frică să-și facă noi cunoștințe.“

13. *Înstrăinare și prietenie* (în germană, în original). (N. tr.)

Mai este demn de menţionat faptul că în această perioadă, deși trăieşte acea nelinişte încercată de orice artist adevărat în clipa în care se abandonează publicului, e mult prea sigură pe ea ca să simtă tracul copleşitor care te înlemneşte, angoasa şi panica pe care le va înfrunta mai târziu, până la ultimul ei concert, şi care vor face ca fiecare intrare pe scenă să fie o adevărată dramă.

În seara aceea de 23 decembrie 1913, când ultimele ecouri ale aplauzelor s-au stins, în liniștea aceea ușor melancolică ce urmează după încordarea din timpul concertului, în înflăcărarea aclamaţiilor, Clara visează fără-ndoială ca acest succes să-i deschidă uşile spre viitor: încă nu ştie că, dimpotrivă, trăieşte un fel de moment apoteotic şi că odată cu stingerea luminilor se lasă cortina peste o altă perioadă a vieţii sale.

Încă nu ştie că nu va mai urca pe scenă decât şase ani mai târziu – şi că tânăra femeie în care se va fi transformat atunci va fi, în multe privinţe, o altă Clara.

Berck
1914–1918

Pe 7 ianuarie 1914, Clara îşi aniversează împlinirea a 19 ani la Paris, împreună cu mama ei, unchiul Avram şi sora ei Jana, care venise de la Bucureşti în luna decembrie: doamna Haskil îşi dorea ca şi cea de-a treia fiică a ei să urmeze studii muzicale la Paris, însă ea visa să plece din România, unde avea de suferit din cauza antisemitismului, care se manifesta din ce în ce mai deschis, și chiar cu reacţii vădite de violenţă.

Lili, în schimb, care și-a putut asigura independența financiară datorită muncii ei asidue, a considerat că este mai înţelept să nu îngreuneze situaţia pe care o aveau deja la Paris şi, în ciuda rugăminţilor mamei, care voia să strângă toată familia în jurul ei, hotărăşte să rămână la Bucureşti.

În acest răstimp, la Paris, familia reunită trăieşte, surprinzător, despărţită – pe de-o parte, Avram şi Clara, pe de altă parte, doamna Haskil şi Jana, ceea ce arată exclusivitatea pe care Avram înţelegea s-o aibă în privinţa nepoatei sale preferate, după o perioadă în care fusese nevoit să abandoneze tutela acesteia.

În vreme ce Jana începe să lucreze cu Lucien Capet şi Yvonne Astruc în vederea admiterii la Conservator, viitorul Clarei se hotărăşte: situaţia politică în Europa este de aşa natură, încât Schirmer ezită în privința organizării turneului prin toate capitalele, așa cum îl prevăzuse, şi nu se mai gândeşte decât la America. Avram este îngrijorat în toate privinţele asupra acestei călătorii îndepărtate pentru Clara şi, profitând de faptul că la începutul anului nu avea nici un angajament, se gândeşte din ce în ce mai mult să profite de împrejurări şi să o îngrijească pe Clara: cu atât mai mult cu cât familia Schelling este gata să-şi asume costurile unui tratament şi au primit recomandarea unui anume doctor C., specialist în boli de oase de la Berck.

Doamna Schelling insistă să meargă cu Clara la Berck – în secret, Clara îi va păstra ranchiună – şi Avram şovăie încă să plece atunci când izbucneşte războiul: se hotărăşte astfel să o aducă pe Clara la Berck pentru un sejur de câteva luni, îndeajuns să afle dacă tratamentul se dovedeşte eficient şi de

asemenea să vadă cum vor decurge evenimentele internaţionale – mai precis, dacă turneul american al lui Schirmer poate fi demarat.

Într-o după-amiază de septembrie, Avram şi Clara ajung în gara Rang-du-Fliers şi de aici iau un trenuleţ care îi duce la Berck, oraş celebru pe atunci pentru tratamentul bolilor de oase şi mai ales al tuberculozei osoase.

Pentru o fostă bolnavă tratată la Berck, care o cunoscuse deja de Clara, spectacolul oferit de târguşor este acela al unei „mizerii depline“. În fapt, dacă faleza se mai modernizase puţin, centrul oraşului – care se deschide spre mare printr-o esplanadă mare, triunghiulară denumită „pâlnia“, prin care în zilele cu vânt se strecoară un nisip fin care pătrunde peste tot – nu s-a schimbat deloc de atunci. Căsuţe de lemn, pavilioane din piatră de moară sau din cărămizi, triste, urâte, deprimante, totul sub un cer adeseori gri şi întunecat, posomorât…

În cartea sa despre *Les Allongés (Cei care stau întinși)*, scriitoarea Jeanne Galzy a făcut o descriere impresionantă a oraşului:

Berck se întinde în întregime între cele mai mari două cazărmi de suferinţă: pe de o parte, spitale uriaşe care mărginesc cu greutatea cărămizilor lor alinierea inegală a clădirilor care se întind de-a lungul mării; pe de altă parte, alte spitale, cu ferestre mari şi largi, se pare, din pricina teraselor, şi vile de vară, uşor mondene, în prezent închise.

În interior se ramifică o reţea de drumuri drepte, mărginite de căsuţe, toate semănând între ele, grupuri-grupuri, ridicate în grabă pentru a profita de pe urma slăbiciunii bolii trupeşti, construite în înălţime pentru a beneficia de pe urma acelui teren privilegiat.

Ah, sărmane clădiri lipsite de orice gând prietenesc! Ele ne privesc cu ochii lor necunoscuţi, distraţi, nepăsători şi uscaţi. Nici una nu are un trecut. Nici una nu a găzduit, de la leagăn până la mormânt, o viaţă de om normală. Ele obişnuiesc să se deschidă la sosire şi să se închidă, trei sau patru ani după, asupra omului însănătoşit sau asupra celui culcat în coşciug – dar aici nu se moare niciodată în mod oficial, căci trebuie păstrată reputaţia de vindecător a acestui oraş fără cimitir – şi să-i vadă trecând pe la picioarele lor, fără a-i deosebi între ei, pe oaspeţii caselor de vizavi, pe cei din casa de alături sau din capătul străzii, sau de pe strada vecină, toată această mulţime de fiinţe veşnic aceleaşi, pentru că aproape întotdeauna o nenorocire ia aici locul altei nenorociri asemănătoare şi pentru că noi toţi semănăm între noi prin uniformitatea aceluiaşi rău.

Când Avram şi Clara ajung la Berck, sinistrul orăşel este animat de prezenţa numeroşilor soldaţi: în timpul înaintării germane, confruntările s-au ţinut la mai puţin de 50 de kilometri, şi dacă frontul este acum stabilizat la o sută de kilometri, ţinutul abundă de trupe de soldaţi, dar şi de răniţi. Soldaţii se intersectează pe străzi sau câteodată chiar împing aceste trăsuri fără număr, în care „cei care stau întinși“, imobilizaţi în gutierele lor, sunt plimbaţi: alteori nişte măgăruşi trag înhămaţi la aceste vehicule triste, şi umblă vorba că, lăsaţi de izbelişte o vreme pe plajă, se întâmplă să aducă înapoi singuri atelajul…

E lesne de închipuit teama Clarei în faţa mulţimii de bolnavi, descoperind că există atâta suferinţă. Și, fără îndoială, teama ca nu cumva într-o zi să devină la rândul ei ca unul dintre acei bolnavi la pat care nu pot privi decât cerul în lipsa unei oglinzi – una din acele oglinzi în care ea schimbă câte o privire, şi nimic mai mult…

Cu toate că boala ei într-adevăr s-a înrăutăţit, iar deformarea coloanei este deja vizibilă şi îi provoacă dureri, ea se află încă pe picioarele ei, trupul o ascultă, este independentă, liberă, trăiește!

Avram şi Clara se cazează la o pensiune modestă, denumită surprinzător „Copiii zburdalnici“, de care se ocupă, cu o autoritate de netăgăduit şi strictețe, o anume domnişoară Forest, căreia Clara îi va păstra o amintire neplăcută. Apoi Avram îşi duce nepoata la doctorul C.

Ne putem întreba cum oare a ajuns familia Schelling să afle de existenţa acestui practician şi mai ales cum au ajuns să-l recomande: acesta se bucură fără îndoială de o bună reputaţie la Berck, dar este recunoscut de asemenea şi pentru „vigoarea“ tratamentelor sale, pe care le aplică cu o lipsă de umanitate care frizează sadismul. Unii dintre pacienţii săi îl cunosc şi pentru greşelile sale, alţii vorbesc chiar despre „atrocităţile“ comise de acesta. Pentru Clara era un monstru, despre care n-a vrut niciodată să spună mai mult, când, foarte rar, făcea trimitere la şederea ei la Berck.

De fapt, „îngrozitorul“ doctor C. hotărăşte să-i facă un corset din ghips, care, lăsând-o totuşi să se folosească de mâini şi de picioare, îi încleştează tot trunchiul şi umerii până la gât. „Pusul în ghips“ într-o încăpere neîncălzită pare să fi fost o primă încercare deosebit de grea şi, pentru câteva zile, Clara va rămâne nemişcată.

Când în sfârşit se poate ridica, este strivită sub greutatea scheletului de ghips, care, fără îndoială prea strâns, o apasă şi o împiedică să respire normal; desigur, încă nu face parte dintre „cei care stau întinşi“, dar nu

înseamnă că e mai bine. Abia se mişcă, nu poate să facă nimic, nu se odihneşte bine şi mai ales are dureri din ce în ce mai mari.

Avram îşi supraveghează îngrijorat nepoata: în ciuda afirmaţiilor de netăgăduit ale doctorului C., îi e imposibil să se obişnuiască cu corsetul de ghips. De fapt, va avea de îndurat un adevărat chin, care nu va face decât să se accentueze în timp: şi, în cele din urmă, ea, care nicicând nu s-a plâns de nimic, va ajunge să implore să fie eliberată din strânsoare. Avram se convinge încet-încet că aplicarea acestui tratament, dacă nu chiar însuşi principiul, nu-i prieşte Clarei şi îi cere doctorului să-i scoată ghipsul: acesta refuză categoric. Avram se conformează, cu inima strânsă.

Dar Clara suferă din ce în ce mai tare, şi într-o zi face febră foarte mare. Atunci Avram reacţionează cu o energie opusă pesimismului şi chiar defetismului său: îl somează pe colegul său medic să o elibereze pe Clara, care are febră 40, din jugul său. În cele din urmă îi dă ghipsul jos… și constată că are trunchiul plin de escare mai mult sau mai puţin infectate.

Avram îi spune fără ruşine doctorului C. ceea ce crede şi fără să mai stea pe gânduri o ia pe Clara de acolo pentru a o încredinţa altui doctor din Berck, despre care s-a informat înainte, doctorul Calvé. Acesta este, spre deosebire de faimosul său coleg, un om de-o bunătate nemaiîntâlnită, care dă dovadă atât de calităţi umane, cât şi profesionale. Pe când era tânăr, el însuşi se îmbolnăvise de coxalgie şi se îngrijise la Berck, moment în care și-a ales soarta: s-a hotărât să urmeze medicina şi să se întoarcă la Berck ca să îngrijească acele boli de care şi el suferise.

Datorită amabilităţii și înţelegerii de care acesta dă dovadă, Clara îşi regăseşte un oarecare echilibru: rănile se cicatrizează, muşchii ei atrofiaţi se refac încetul cu încetul şi la scurt timp el începe să-i trateze scolioza. În fond, crede că este necesar un tratament şi că acesta va fi eficient: luni bune au fost irosite deja – poate chiar i-au înrăutăţit starea iniţială –, iar Avram socoteşte că e cazul să încerce din nou. La rândul lui, doctorul Calvé o va pune şi el pe Clara într-un gips, dar într-unul mai lejer, care să-i permită să-şi folosească braţele: astfel, dacă împrejurările vor fi favorabile, va putea cânta câte puţin la pian – şi desigur că acesta este un mare merit al doctorului Calvé de a fi înţeles că era vital pentru ea să nu fie despărțită de instrumentul ei.

Cu atât mai mult cu cât o nouă lovitură o ameninţă: doctorul C. n-a trecut cu vederea intervenţia lui Avram şi nici faptul că a fost prins în flagrant delict de eroare, așa că a depus o plângere împotriva lui Avram pe lângă

autorităţile militare. E adevărat, Berck se află într-o zonă militară; iar Avram are cetăţenie austriacă. Nu se ştie foarte bine cum anume, însă Avram nu fusese tulburat de la izbucnirea războiului: acum este şi autorităţile militare îl determină să părăsească Berck şi să meargă într-un lagăr de „refugiaţi“ la Granville. Instalaţiile sunt rudimentare, iarna este grea când ajunge el acolo, în 1915, şi convieţuirea în condiţii mizerabile îi este de nesuportat. Cu toate astea, va refuza şansa care i se oferă de a scăpa de statutul de „prizonier“.

Deşi nu a practicat niciodată profesia de medic, Avram are licenţă în acest domeniu, iar Serviciul de Sănătate al Armatelor are nevoie stringentă de medici: autorităţile militare îi oferă şansa să fie eliberat dacă acceptă să muncească într-un spital militar. Fără îndoială, gândul că va fi nevoit să înfrunte zi de zi ororile războiului, care se dezlănţuia, părea şi mai greu de suportat pentru sensibilitatea sa decât viaţa din lagăr, şi poate explica, cel puţin în parte, refuzul său de a ieşi din lagăr cu acest preţ. Totuşi, nu va avea linişte până nu va ieşi, şi va încerca printr-o serie de demersuri să obțină refugiul în Elveţia. De-abia la începutul anului 1917 primeşte permisiunea să părăsească Franţa, ca urmare a stării de sănătate precare: cât a stat la Granville a contractat nevralgii faciale de nesuportat (de care nu va scăpa niciodată) și care aveau nevoie de îngrijiri speciale.

Se poate închipui cu uşurinţă disperarea Clarei, care s-a trezit singură la Berck: cu toate că nu mai este un copil (făcuse deja 20 ani), nu ştie cum să se apere şi pentru prima dată în viaţa ei se simte singură, abandonată. Mai mult, chiar dacă este pe jumătate sănătoasă, se află înconjurată de boală, ceea ce nu e deloc plăcut. În afară de asta, nu poate să nu se gândească la faptul că, dacă n-ar fi fost unchiul ei, s-ar mai fi aflat și acum pe mâinile doctorului C., şi în ce stare!…

Din fericire, doctorul Calvé simte cât de tare o afectează această despărţire şi va face tot ce-i stă în putinţă să o aline, să o ajute să suporte mai bine această încercare: îi permite să vină la el acasă pentru a cânta. Are şi el meritul lui, căci, deşi are un pian în salon, el urăşte muzica: aşa că are grijă să închidă bine cele trei uşi care despart salonul de cabinetul lui de consultaţii atunci când Clara vine să cânte! Totuşi, cu timpul, va lăsa o uşă, apoi două, deschise, şi într-o zi Clara îl va vedea venind să se aşeze în salon să o asculte: va fi cu adevărat fericită de această transformare miraculoasă, care îi va apropia şi mai mult. În persoana doctorului Calvé va regăsi puţin din acea căldură familială de care a fost lipsită dintotdeauna.

Cu toate acestea, devine şi mai reţinută faţă de ceilalţi şi se închide în ea: nu se împrieteneşte cu nimeni, cu două excepţii.

O tânără pe nume Marcelle B. de T., cu care Jana face cunoştinţă la Paris şi care suferă de tuberculoză osoasă, ajunge la Berck la puţină vreme după plecarea lui Avram. Ea o întâlneşte pe Clara şi de-a lungul anilor petrecuţi împreună la Berck cele două fete se vor vedea destul de des, apropiindu-se prin gusturile lor artistice comune: dar mereu timidă, retrasă, Clara nu se destăinuie. Totuşi, o făcea să râdă uneori şi, în mod vădit, îi plăcea veselia.

Clara iubea copiii. Căsătorit cu o americancă – care va duce mai departe munca soţului său printr-o Fundaţie franco-americană numită tot Calvé, cu sediul la Berck –, doctorul avea o fetiţă de zece ani, Kate, care suferea şi ea de una dintre acele boli osoase înfiorătoare. Astfel, Clara va petrece mult timp alături de ea pe parcursul celor patru ani, iar Kate va fi cealaltă prietenă a ei de la Berck.

Înclinaţia aceasta de a se ataşa de copii şi de a fi iubită la rândul ei de aceştia ne dezvăluie caracterul Clarei, care a păstrat întotdeauna în străfundul sufletului ei multă candoare, o anumită naivitate şi o mare puritate. Ea se simte pe picior de egalitate cu ei, se apropie fără teamă, aşa cum o fac şi ei: de-a lungul vieţii va fi iubită de copiii prietenilor săi, pentru care rămâne un personaj de basm şi totodată real. Legătura aceasta firească cu cei mici – ca şi cu animalele, pe care le-a iubit mereu – nu corespunde cu atitudinea sa obişnuită faţă de oamenii mari: ca şi cum s-ar simţi şi inferioară, şi superioară lor, totodată

Din perioada petrecută la Berck, ceea ce îi emoţionează pe cei care au cunoscut-o este, pe lângă modestia extremă, un simţ desluşit al calităților cu care a fost înzestrată. Nu se mândrea, ci, dimpotrivă, avea o exigenţă faţă de ea însăşi care nu va slăbi nicicând, nici măcar în apogeul gloriei, şi care o va face să se creadă mereu inferioară faţă de ceea ce aştepta de la ea însăşi. „Era bolnavă de meticulozitate“, va spune despre ea un muzician care îi era prieten.

Niciodată, nimănui, Clara nu i-a vorbit deschis despre şederea ei la Berck, despre cei patru ani nesfârşiţi pe care i-a petrecut acolo – pe toată perioada războiului, de fapt –, despre acea bătălie purtată cu ea însăşi, fără să-şi permită să creadă că-şi va recupera traiul normal, firesc. Nici măcar surorilor sale n-a vrut vreodată să le vorbească de această încercare. Aşadar, nu se ştie mai nimic nici despre ceea ce gândea cu adevărat, nici despre

visurile sau speranţele sale – cu atât mai mult despre cum îşi petrecea timpul în fiecare zi acolo.

Îngrijirile pe care le primea nu presupuneau decât o vizită săptămânală la clinică: din când în când, ghipsul îi era schimbat. În afară de asta, se pare că se ducea de mai multe ori pe săptămână la cabinetul doctorului Calvé „să atingă“ numai pianul (nici nu încăpea discuţie „să lucreze“, în sens profesional), ea se întâlnea, separat bineînţeles, cu cele două prietene ale ei, citea puţin, mai ales romane, şi apoi…

Pentru această fiinţă plămădită eminamente din muzică, pentru care viaţa nu se putea concepe fără muzică, care nu putea să se exprime cu adevărat și să se împlinească decât prin intermediul muzicii, Berck va fi fost cu adevărat „un anotimp în infern“. Şi totuşi, nu se poate să nu te gândești că aceşti patru ani i-au influenţat profund gândirea muzicală: e drept, încă de la primele ei concerte, maturitatea sa, profunzimea interpretărilor sale surprind muzicienii care o ascultă. Dar e lesne de închipuit că, luând contact cu atâtea drame în fiecare zi, prin încercările propriei suferinţe şi răbdarea infinită pe care o aştepta de la ea însăşi, interpretarea Clarei – care revela mai mult decât orice altceva făptura ei – a câştigat acea umanitate emoționantă atât de recognoscibilă și în acelaşi timp o irealitate care scapă analizei. Oare nu boala, a ei şi a celorlalţi, este cea care a învăţat-o acest adevăr suprem care este simplitatea?

O simplitate care este de altminteri, sub o altă formă, una dintre trăsăturile definitorii ale lui Mozart, acest geniu cu care se va identifica pe de-a-ntregul, şi oarecum fără voia ei.

Este destul de surprinzător să observăm că, până la perioada şederii la Berck (cu excepţia primului ei concert de la Viena în 1903), nu inclusese Mozart în programul său: din repertoriul de concert, foarte restrâns, făceau parte romanticii (mai ales Liszt, Chopin, Schumann), încadraţi, adeseori, de câte un clasic (Bach, Scarlatti) şi un „modern“ (Saint-Saëns, Albeniz sau Fauré).

De fapt, această predilecţie se va prelungi până după perioada de la Berck, am putea spune de-a lungul întregii vieţi: programul recitalurilor ei va evolua în ceea ce priveşte forma, dar nu şi în conţinut. Va începe aproape întotdeauna cu Bach – chiar şi când tendinţa nu va mai fi înclinat către aceste nume şi nu vor mai fi pe gustul publicului până la război, 1939–1945 –, cu o vădită preferinţă pentru romantici (Schumann, Brahms, Schubert, Liszt, Chopin) şi pentru ceea ce s-ar putea numi la Beethoven preromantic

(în special, ultimele trei sonate, op. 109, op. 110 şi op. 111, care-i plăceau în mod deosebit şi pe care le-a interpretat de mai multe ori, într-o manieră foarte personală). Ravel, Fauré, Debussy sau Albeniz veneau în completarea acelor încărcate programe, ce se caracterizau printr-un eclectism destul de însemnat, nu atât prin diversitatea compozitorilor – trebuie remarcată prezenţa aproape constantă a lui Bach, cu mult înainte de a fi readus la modă –, cât prin alegerea operelor sale, adeseori foarte puţin cunoscute. Mai târziu, când programele ei vor fi mai aerisite şi un recital nu va cuprinde mai mult de trei sau patru lucrări, tot Beethoven, Schumann, Schubert vor sta la bază. Câteodată, dar rar, ce-i drept, Mozart.

Căci Mozart va ocupa un loc neînsemnat în programul recitalurilor ei: abia în 1924 ea înscrie prima operă (*Adagio*, *menuet* şi *gigă în si minor*) a aceluiaşi compozitor, care va lipsi cu desăvârşire din recitalurile sale vreme de treizeci de ani. Când, în cele din urmă, va apărea din nou, va fi doar cu două lucrări, *Sonata nr. 10 în do major*, K. 330 (pe care o va înscrie în program pentru prima dată în 1952 şi pe care o va interpreta de atunci de şaizeci de ori în public) şi *Variaţiunile după un menuet* de Duport, K. 573, recomandate de Nikita Magaloff, care nu vor figura în repertoriul ei decât începând din 1954 şi pe care le va interpreta de treizeci de ori, fiind recompensată cu Marele Premiu al Discului. Spre sfârşitul vieţii va adăuga şi *Sonata în fa major*, K. 332 (în 1959) şi *Sonata în fa minor*, K. 280 (în 1960), pe care nu va apuca să le cânte în public decât de două ori pe fiecare.

Această surprinzătoare absenţă a lui Mozart în programele recitalurilor ei este compensată, bineînţeles, în domeniul muzicii, cu orchestra, dar nu atât cât se crede în general. Abia în 1929 ea interpretează primul ei concert din Mozart (*Concertul în do major*, K. 503, pe care nu-l va mai cânta de altfel niciodată), în schimb, interpreta deja *Concertul nr. 3* din Beethoven, *Concertele nr. 4 şi 5* din Saint-Saëns, *Nopţi în grădinile Spaniei* de Falla, şi mai ales *Concertul nr. 2* de Rahmaninov, care poate fi considerat oarecum, în acea perioadă, „calul ei de bătaie“, destul de neaşteptat, dar revelator în ceea ce priveşte tehnicile ei interpretative şi pentru forţa sonorităţii sale.

De fapt, Clara va avea în repertoriu doar vreo zece concerte de Mozart, din cele douăzeci şi şapte câte a scris, pe care le va interpreta adeseori, mai ales spre sfârşitul vieţii când, slăbită, nu va mai reuși să-și găsească energia necesară pentru executarea lucrărilor mai grele. Dar puţin mai des decât *Concertele nr. 3 şi 4* de Beethoven, decât *Concertul de Schumann* şi mai ales decât *Concertul nr. 2 în fa minor* de Chopin, pe care le-a marcat prin

interpretarea ei extraordinar de simplă, dar pe care unii o vor caracteriza ca fiind de influenţă mozartiană.

Se înţelege mai limpede de ce Clara Haskil s-a răzvrătit uneori împotriva acelei etichete tardive care o limita la o aşa-zisă specializare, din toate privinţele de invidiat şi flatantă, dar pe care ea credea de cuviinţă că putea şi trebuia să o depăşească. Este totuși incontestabil că îl înţelegea, îl simţea pe Mozart ca persoană, şi se pare că în perioada şederii la Berck a început să-i pătrundă cu adevărat opera. Soţiei doctorului Calvé, care o întreba ce-i făcea plăcere, îi răspunde: „Concertele din Mozart, să le învăţ stând întinsă.“

În acest moment, încolţeşte fără îndoială, dorinţa să le cânte, dar, chiar şi, când va regăsi drumul către sala de concert, ea se va lovi de un fapt trist: Mozart nu prea era pe gustul publicului şi, aşa cum va trebui să se lupte mai târziu să nu fie bolnavă, va trebui mai întâi să se zbată pentru a-l putea interpreta…

Însă nu a ajuns acolo, este încă prinsă în corsetul de ghips, în atmosfera care o şubrezeşte, cel puţin moral, de la Berck. Sora ei Jana, care obţine permisiunea în 1916 să vină să o vadă de la Paris, o găseşte slabă, anemică, tristă, extenuată: este îngrozită că autoritara domnişoară Forest îi cere Clarei să cânte ca să-i întreţină pe ceilalţi pacienţi de la pensiune şi pe soldaţii aflaţi în convalescenţă, ajutându-se de o pianină îngrozitoare, în ciuda faptului că dădea semne de evidentă oboseală. Clara nu îndrăznește să o refuze, şi uneori chiar îi va face să danseze pe unii dintre colegii ei de suferinţă; Jana va trebui, bineînţeles, să participe şi ea, ceea ce îi dă Clarei şansa să verifice dacă nu cumva şi-a pierdut uşurinţa de a cânta: ea recompune, după ureche, acompaniamentul operelor pentru vioară, pe care Jana le învăţase, dar pentru care nu adusese partitura. Ea merge până la a transcrie aceste partituri pe hârtie.

Clara a putut să vadă astfel şi progresele făcute de sora sa, care şi-a continuat studiile muzicale, în ciuda condiţiilor grele de viaţă, cărora doamna Haskil le ţinea piept cu o demnitate constantă. Dar lucrul în croitorie şi sprijinul lui Isaac nu sunt îndeajuns şi încălzirea micului apartament se resimte: unii prieteni îşi oferă ajutorul discret, căci studiile Janei ar trebui să fie mai presus de orice. Lecţiile împreună cu Yvonne Astruc şi cu Capet erau sfinte… deşi cu acesta din urmă ora de predare devenea cu precădere o dezbatere filozofică cu doamna Haskil în loc să se concretizeze în sfaturi despre tehnica Janei! Pianul Pleyel al Clarei a trebuit

vândut – s-au adăugat acum şi cheltuielile de la Berck –, şi viitorul este şi mai posomorât, cu atât mai mult cu cât, după unica vizită pe care a putut să i-o facă Clarei la Berck, doamna Haskil se îmbolnăveşte grav.

În toamna lui 1917, Jana intră la Conservator în clasa profesorului Capet, în vreme ce Clara – a cărei coloană vertebrală se mai îndreptase în urma tratamentului doctorului Calvé – este eliberată din strânsoarea corsetului de ghips, care fusese înlocuit cu un fel de aparat de susţinere din celuloid, mai puţin greu şi mai puțin incomod. Clara poate, de altfel, să meargă la Paris pentru vizite scurte, necesare pentru a pune la punct acel aparat, astfel încât reuşeşte să-şi vadă mama mai des. Însă boala acesteia se înrăutățește: medicii i-au pus diagnosticul de cancer. Operată pe 27 decembrie 1917 la Spitalul Cochin, doamna Haskil se stinge pe 31 decembrie, nu înainte de a murmura numele celor trei fiice ale sale.

Clara şi Jana sunt acum aproape singure şi împreună cu un grup restrâns de prieteni vor lua parte la înmormântarea mamei lor, a cărei dispariţie le aruncă pe amândouă, pe toate planurile, în cea mai mare derută. Clara se întoarce la Berck, unde va face mai multe bronşite, care o vor slăbi şi mai tare, în vreme ce Jana va fi luată în grija unor prieteni devotaţi, familia Kahane, şi ei transfugi veniţi din România: în primăvara anului 1918 ea va face gripă spaniolă, dar se va însănătoşi… după ce va fi trecut de primul său concurs la Conservator, la care a obţinut locul doi, având patruzeci de grade febră.

Dacă nu l-ar fi găsit pe doctorul Calvé la Berck, Clara n-ar fi avut poate niciodată curajul să se întoarcă acolo: dar, paradoxal, numai la Berck, în acea casă prietenoasă, va găsi sprijin, căldură – ceea ce nu spera să mai găsească nicăieri. În plus, ameliorarea vizibilă a scoliozei sale îi întăreşte şi mai mult încrederea pe care o are în doctorul său şi motivează într-un fel chinul îndurat la începutul tratamentului, cu mai bine de trei ani în urmă. În realitate, acest tratament se apropie de sfârşit: dar, înainte să o „elibereze“ pe de-a-ntregul, doctorul Calvé ar fi vrut ca ea să-şi petreacă o vară la munte. Ajutorul primit din partea acestuia în legătură cu demersurile necesare pentru a pleca în Elveţia, unde unchiul ei este încă refugiat şi unde ar fi fost ajutată de cunoştinţe şi prieteni se dovedește zadarnic. O scrisoare datată 27 iunie 1918, adresată maestrului ei Joseph Morpain, care făcuse tot războiul pe front, merită atenţia noastră:

Berck-Plage
„Copiii zburdalnici“

Dragă domnule Morpain,

N-aş şti cum să-mi îndreptăţesc întârzierea de a vă răspunde după ce am primit din partea dumneavoastră – au trecut luni de atunci! – o scrisoare atât de tandră şi de emoţionantă. Regret nespus că am pierdut ocazia să vă revăd la Paris, când eraţi în permisie. Întâlnindu-vă faţă în faţă poate v-aş fi spus încă şi mai puţin decât ştiu – şi nu-mi place să o fac prin scris – despre emoţia profundă pe care o simt când mă gândesc la dumneavoastră şi la situaţia în care vă aflaţi. Dar n-ar fi fost poate necesar, mi-ar fi fost de-ajuns să vă văd, să vă spun câteva cuvinte şi aţi fi ştiut că gândesc şi simt mai mult decât exprim, şi atunci aş fi păstrat pentru mine bucuria de a vă fi revăzut şi mulţumirea de a vă fi arătat această bucurie.

Mi-aţi trimis scrisoarea în plină iarnă. Mi-ați scris despre degetele care vă amorţiseră, îngheţaseră şi care vă dureau precum şi despre zăpada care se aşternea fără încetare! Această descriere m-a emoţionat! Mi-am închipuit atât de viu suferinţele fizice prin care treceați şi depresia morală! Acum e mijlocul verii şi războiul e-n toi!

Cum mai sunteţi? În ciuda răspunsului meu întârziat îndrăznesc să vă rog să-mi scrieţi fără să zăboviţi, îndată ce veţi avea posibilitatea, căci sunt cuprinsă de o mare nelinişte că nu v-am scris până acum ca să pot avea veşti!

Cu toate acestea, tăcerea mea – o ştiţi prea bine – nu a fost nici din pricina uitării, nici a nepăsării, căci m-am gândit în fiecare zi la dumneavoastră, pentru că mă gândesc, ca toată lumea de altfel, încontinuu la război. Dar tristeţea, grijile, o depresie permanentă mi-au răpit din avântul de a vă scrie; mi-am spus întotdeauna că am motive serioase să amân… Îmi spuneaţi în scrisoarea dumneavoastră că vi se propusese un post de regizor la un teatru de pe front sau un alt post, care presupunea să fiți în mijlocul artiştilor. Cu toată antipatia pe care o simţiţi de a face o cerere, sper că aţi obţinut un loc de muncă, unde posibilităţile şi înclinaţiile dumneavoastră ar fi de folos. Vă rog să-mi daţi veşti curând, aş fi fericită să aflu că aşa stau lucrurile.

Unul dintre motivele pentru care cred că am amânat să vă răspund este că plănuisem să petrec câteva luni în Elveţia şi-mi propuneam să vă scriu îndată ce aş fi ajuns acolo. Spre marea mea părere de rău n-am obţinut, așa cum mi-aș fi dorit, un permis cu autorizaţia de a mă întoarce la Berck sau la Paris (zonă militară). Aşadar, nu îndrăznesc să pornesc la drum, căci nu

ştiu dacă m-aș descurca din punct de vedere financiar, în condițiile în care războiul va mai ţine multă vreme.

Mi-am spus că nu risc prea tare, căci muzicienii care mă cunosc şi care nu demult au vorbit despre mine cu simpatie şi încredere m-ar fi ajutat, bănuiesc, să dau câteva concerte în Elveţia sau mi-ar fi făcut rost de lecţii. Astfel aş fi reușit să-mi câştig existenţa, aşteptând să mă pot reîntoarce la Paris. Printre aceşti muzicieni se află Busoni, care a vorbit despre mine în termeni elogioşi, ceea ce mă surprinde. Totuşi, eu nu mai sunt – vai! – fetiţa pe care a ascultat-o cândva şi n-aş putea conta pe interesul binevoitor al unui muzician bogat şi faimos, care-i frecventează pe „mai-marii“ lumii muzicale. Nu pot conta nici măcar pe domnul Cortot, profesorul meu!

Pe de altă parte, n-aş putea să mă despart uşor de sora mea, care trebuie să se întoarcă la Paris şi să-şi reînceapă studiile la Conservator.

Anul acesta a fost admisă să participe la concurs şi ieri a luat locul doi.

Regret mult că nu voi ajunge vara asta în Elveţia, căci speram să-mi văd unchiul, ceea ce ar fi fost un sprijin moral pentru mine. Doctorul care m-a îngrijit mi-a recomandat să-mi petrec vara în Elveţia, atât în vederea îmbunătăţirii stării mele de sănătate, cât şi pentru că durerea pricinuită de pierderea mamei m-a abătut, şi starea mea de sănătate s-a resimţit mult.

În prezent sunt mai bine, totuşi deoarece am suferit luni de zile din cauza apendicelui, doctorul a hotărât să mă opereze numaidecât. Nu mai am probleme cu coloana, şi în curând nu voi mai fi nevoită să port aparatul de celuloid.

V-am scris îndeajuns despre mine şi în finalul acestei scrisori vă rog să-mi dați veşti despre situaţia dumneavoastră…

Vă rog, dragă domnule Morpain, să-mi scrieţi cât de repede posibil şi, nutrind cele mai arzătoare speranţe de a vă întoarce îndată la cei dragi, vă spun şi eu la revedere.

Cu multă afecţiune,

Clara Haskil

Clara rămâne deci la Berck, unde va fi operată de apendicită, în primele zile ale lunii septembrie: operaţia este delicată şi fără îndoială ar fi trebuit făcută în urmă cu mulți ani, căci ea avusese crize periodice încă de la vârsta de şase ani. Dar Avram dădea mereu înapoi când venea vorba de operaţie, cu siguranţă din pricina neîncrederii sale faţă de medici. S-au format nenumărate aderenţe, care nu puteau fi toate îndepărtate şi care aveau să

contribuie la o multitudine de probleme de sănătate cu care Clara se va confrunta abia mai târziu.

Rămâne întinsă la pat vreme de cinci săptămâni şi, când în cele din urmă reușește să se ridice, se simte încă slăbită. Tot atunci află de moartea soţiei profesorului Joseph Morpain, lucru care o tulbură. Îi scrie, pe 14 octombrie 1918, o scrisoare plină de tristeţe şi afecţiune. După cum putem citi mai jos, în unele privinţe revelatoare:

Cei care au puterea să se consoleze sunt cei mai fericiţi. Asta ține bineînţeles de caracter, de sensibilitate, dar şi de numeroase circumstanţe. Astfel un trai îndestulat, sau cel puţin o situaţie materială decentă, te ajută mult să înduri necazurile vieţii!

Mi-aţi scris, când mi-am pierdut mama, că numai timpul poate să vindece sau să uşureze aceste suferinţe! Nu uiţi, nu vrei să uiţi, dar ajungi să înduri cu mai multă resemnare ceea ce nu se mai poate îndrepta. Asta devine cu putinţă – şi necesar – mai ales când ai apropiaţi pe care să-i iubeşti şi care, la rândul lor, te iubesc. Cum este cazul dumneavoastră. În aceste momente, fără îndoială, nu puteţi decât să fiţi copleșit de propria suferinţă!…

În sfârşit, războiul se termină şi Clara pleacă din Berck, unde nu se va mai întoarce niciodată: pentru ea, acesta va fi fost „războiul ei“. Cu toate că doctorul Calvé a îngrijit-o extraordinar şi i-a întins mâna prieteniei, oferindu-i şansa să-şi dezmorţească degetele, ea va păstra o amintire neplăcută despre şederea la Berck, care nici cu trecerea timpului nu se va şterge şi pe care va refuza să o retrăiască amintindu-şi-o. Tânăra de acum trebuie să se reintegreze într-o lume față de care simte teamă: caracterul ei a devenit mai sălbatic şi, dacă din instinct fuge de lume, ea are totuși o nevoie enormă de afecţiune, tandreţe, are nevoie să dăruiască, dar să şi primească. Are o fire posomorâtă, însă e mereu gata să se înveselească, să treacă de partea optimismului. Şi-a însuşit treptat un simţ al umorului, care se manifestă imprevizibil, spre surprinderea celor care nu o ştiu foarte bine: este foarte greu să ajungi să o cunoşti, iar ea nu face nimic pentru a înlesni apropierea. Îi este teamă de apropierea cuiva, dar în același timp singurătatea o afectează cumplit.

Toate acestea sunt mai degrabă în stare latentă decât bine definite – orice este posibil. Fie ca împrejurările, oamenii şi fără îndoială viaţa – care i se

deschide înainte, are doar douăzeci şi trei de ani – să-i aducă mai multe bucurii, după atâtea grele încercări.

II
GENIUL DISPREŢUIT

Piedica
1919–1934

Când ajunge la Paris la sfârşitul anului 1918, Clara nu ştie defel ce va face. Prin sora ei Jana, care le cunoscuse şi ea mulţumită profesoarei Yvonne Astruc, Clara va face cunoştinţă cu doamna Gélis-Didot şi cu fiica ei, Hilda: iubitoare de muzică, aceste două femei locuiesc într-un splendid apartament la numărul 66, pe avenue d'Iéna, unde, în cadrul unor reuniuni festive elegante, oferă oaspeţilor lor serate muzicale de o calitate deosebită. Doamna Gélis, şi mai ales Hilda, manifestă un interes vădit faţă de Clara, care interpretează pentru ele şi le cucereşte de la bun început; aşa cum o va cuceri şi pe o altă binefăcătoare a muzicienilor, întâlnită în apartamentul de pe avenue d'Iéna, doamna Paul Desmarais.

De fapt, aceasta din urmă o va lua pe Clara în grija ei şi o va găzdui acasă la ea, apoi o va trimite în Elveţia alături de o infirmieră, să-şi recapete puterile.

Această înclinaţie firească a ei de a trezi simpatia aproape fulgerător în cei care o înţelegeau este o însuşire care va rămâne neschimbată la Clara: fără îndoială, dintre toți cei cu care s-a intersectat, puţini au fost aceia care au ştiut până la urmă să o „recunoască", dar de-a lungul vieţii în calea sa va întâlni oameni pentru care va avea o recunoştinţă aparte.

Ceea ce trebuie menţionat este că interpretarea Clarei se justifică prin fascinaţia pe care o dovedesc cele două doamne Gélis şi doamna Desmarais. Şi acest fapt este remarcabil: vreme de mai bine de patru ani, Clara, cu grave probleme de sănătate, nu va putea să exerseze la instrumentul său – căci nu se pot compara momentele pe care le-a petrecut în faţa pianului, chiar şi cu regularitate, în cabinetul doctorului Calvé, cu studiul zilnic, de multe ori indispensabil până şi celui mai înzestrat dintre virtuozi, pentru a-şi păstra într-o stare bună muşchii, degetele şi tehnica. Însă abia întoarsă la Paris, ea atinge claviatura unui pian şi miracolul interpretării sale se iveşte din nou, de parcă n-ar fi lipsit nicicând; bineînţeles că n-ar fi fost în stare să ţină un concert, dar poate să interpreteze admirabil o lucrare pe care o mai cântase „înainte". Ceea ce ar

fi compromis în cazul oricărui alt pianist ani buni – și chiar pentru totdeauna – o carieră de virtuoz, pentru ea nu este decât o întrerupere, supărătoare fără îndoială, însă câteva luni de studiu cumpătat o vor şterge total. Se pare că niciodată, în nici o perioadă din viaţa sa, Clara nu a exersat cu regularitate la instrumentul său mai mult de patru ore pe zi – trebuie amintite, despre acest subiect, spusele lui Cortot din perioada Conservatorului.

Această faţetă a talentului său nu este nicidecum cea mai spectaculoasă, dar este în mod cert cea mai semnificativă; odată ce punea mâna pe o lucrare (să nu mai vorbim de memoria ei – reținea imediat şi definitiv), ea putea s-o interpreteze oricând, chiar şi fără s-o fi revăzut vreme de câţiva ani. Întâmplător, în urma unor incidente sau neînţelegeri, inerente oricărei profesii, ea va ajunge să interpreteze în public concerte pe care nu le pregătise de dinainte: şi o făcea fără nici cel mai mic efort, dând dovadă de o perfecţiune care-i împietrea până şi pe cei mai avizaţi muzicieni. Un asemenea incident s-a petrecut la Paris, cu ocazia unui concert alături de Orchestra Societăţii Conservatoarelor, sub bagheta dirijorului Hermann Scherchen: în program, *Concertul nr. 27 în si bemol major* de Mozart. În timpul singurei repetiţii, în ajunul concertului, se observă că partiturile orchestrei sunt, din greşeală, acelea pentru *Concertul nr. 20 în re minor*. Imposibil să dai de partiturile *Concertului nr. 27*! Sunt de negăsit! Pe de altă parte, Clara n-a mai interpretat în re minor de mai bine de doi ani! E o adevărată nebunie…

„Să încercăm, spune ea. Vom vedea!“

Şi astfel interpretează, fără partitură, fără greşeală, fără nici o scăpare. Orchestra, în picioare, o aclamă în urma acestei performanţe, pe care o va repeta a doua zi în faţa a două mii de persoane, care nu bănuiesc nimic. Datorită acestui lucru, printre altele, compatriotul său Antoine Golea[14] recunoştea în ea o veritabilă şi excepţională muziciană.

14. Antoine Golea (1906–1980), pseudonimul lui Siegfried Goldman, muzicolog și critic francez de origine română, unul dintre fondatorii Academiei Charles-Cros, asociație de profesioniști în domeniul cronicii de muzică clasică și al înregistrărilor. (N. tr.)

Pe când Jana câştigă la Paris Premiul al II-lea pentru vioară, Clara ajunge la Zürich, unde îl regăseşte pe unchiul ei Avram la începutul verii anului 1919 şi de acolo pleacă amândoi să petreacă trei luni în sătucul Amden. Treptat, Clara începe să se simtă mai bine, starea ei de spirit se îmbunătăţeşte şi se apucă din nou să studieze. Dar ea l-a regăsit pe Avram

îmbătrânit, copleşit de nevralgiile lui, plin de amărăciune, mai posomorât şi mai pesimist ca oricând; odată trecută bucuria regăsirii şi reîntâlnirea cu cel care fusese o vreme familia ei, Clara se închide din nou în sine. După patru ani de singurătate, acesta nu era desigur mediul propice ca ea să înceapă să se deschidă în sfârşit înspre lume şi viaţă.

Pesemne că din acel moment Clara a înțeles că legătura ei cu Avram, care îi dăruise atât de mult şi pe care ea îl iubea profund, avea să-i aducă supărări. Dar pentru Avram, care o reîntâlneşte în sfârşit, după patru ani, o nouă despărţire iese din discuţie: nu vrea să înţeleagă că ea are aproape douăzeci şi cinci de ani acum şi că, chiar dacă are nevoie neapărat de un îndrumător pentru cariera ei, totuşi trebuie lăsată să înflorească, să se dezvolte, ba chiar să fie ajutată să nu mai trăiască atât de închisă în ea însăşi. Clara era mult prea lucidă ca să nu fi simţit pericolul, dar niciodată n-a spus nimic, nimănui. Sentimentul datoriei, atât de prezent în familia Moscuna, a fost mai important decât orice altceva; pentru nimic în lume nu ar fi vrut să-l facă să sufere – ceea ce nu o împiedică, când firea lui Avram se manifestă într-un mod prea tiranic, să se retragă în muţenia ei absolută mai multe zile la rând…

La sfârşitul verii pleacă la Lausanne, unde Clara îl reîntâlneşte pe compozitorul Blanchet: acesta, ca în fiecare an la aceeaşi vreme, se pregăteşte să plece la Paris, unde îşi va petrece iarna. Dar mai întâi o prezintă pe „domnişoara Haskil“ unor vechi prieteni, încredinţat fiind că aceștia o vor primi călduros: într-adevăr, cei din familia Correvon (a căror fiică, Jeanne, este cam de aceeaşi vârstă cu Clara şi care va deveni una dintre cele mai bune prietene ale sale) o vor primi cu braţele deschise.

Jeanne Correvon descrie astfel această primă întâlnire:

Prima noastră întâlnire a fost pe 30 octombrie 1919, în camera familiei Blanchet, la pensiunea Rochemont. Clara ne interpretează un preludiu de Bach în sol minor, transcris după orgă. Interpretarea ei este de o vigoare aproape sălbatică.

Pe 15 decembrie 1919 ea vine să cânte pentru prima dată la Mimont pe un Bechstein, care îi prieşte de minune. Este începutul unei noi vieţi, plină de necunoscute, de necazuri care, de la an la an, par insurmontabile.

Mulţumită acestor noi prieteni, Clara va fi introdusă într-un cerc al pasionaţilor de muzică şi va întâlni printre ei persoane care vor juca în viața ei un rol important.

Printre aceştia, trebuie menţionat mai întâi, E.W. Rossier, un meloman foarte cunoscut din Vevey, care, în afară de funcţiile din ce în ce mai importante din cadrul Societăţii Nestlé, făcea la acea vreme parte din Comitetul Orchestrei Elveţiei Romande. În 1922 va înfiinţa la Vevey Asociaţia de Arte şi Litere, care de atunci organizează manifestări artistice, cu precădere muzicale, la care participă cei mai renumiţi artişti internaţionali. E.W. Rossier îi va deschide multe uşi Clarei, începând cu cea a Orchestrei Elveţiei Romande. Pe parcurs vor avea anumite neînţelegeri, din cauza personalităţilor lor foarte puternice – dar fără să pună vreodată în pericol prietenia lor profundă – şi în primele luni ale sosirii la Lausanne (şi mai apoi, în 1942, ajutând-o să intre în Elveţia) E.W. Rossier îi va fi un sprijin nepreţuit.

De asemenea, trebuie amintită în mod deosebit şi familia Gétaz, tot din Vevey, alături de care Clara a găsit mereu sprijin necondiţionat, material şi moral – care s-a dovedit eficient şi douăzeci de ani mai târziu, într-un moment crucial din viaţa sa.

În sfârşit, îl cunoaşte pe Werner Reinhart[15], un mare susţinător al muzicii, bun clarinetist amator, mecena luminat, care o ascultase pe Clara în 1912 în timpul concertului de la Winterthur (unde locuia) şi care nu o uitase. Protectorul mai multor artişti, prieten cu Rilke, o va ajuta pe Clara, mai întâi sprijinind-o să cânte la Winterthur, începând din 1921, apoi mai târziu, pe timpul războiului, când, refugiată în Elveţia, era lipsită de orice resurse materiale. Având o avere considerabilă, și-a dedicat toată viaţa sprijinirii artelor şi va fi pentru Clara, vreme de mai bine de treizeci de ani, cu o reţinere şi o discreţie remarcabile, unul dintre cei mai devotaţi şi credincioşi prieteni ai ei.

15. Werner Reinhart (1884–1951), om de afaceri și filantrop elvețian; a încurajat și susținut numeroși artiști și scriitori, printre care pe Igor Stravinski, Paul Hindemith și Rainer Maria Rilke. (N. tr.)

Ea va mai întâlni mulţi alţi oameni, şi printre aceştia şi viitori artişti precum tânărul Igor Markévitch şi tenorul Hugues Cuénod, cu care se va împrieteni mai târziu.

Conştienţi de talentul excepţional al Clarei, toţi prietenii ei o încurajează să studieze şi să lucreze şi, la scurt timp, să urce din nou pe scenă. Pe 22 februarie 1920 ia pentru prima dată contact cu publicul – un recital la Chateau d'Œx – după seara triumfală de la Lausanne din 23 decembrie 1913. Începuse să exerseze doar cu câteva luni în urmă şi este încremenită

de trac, acest trac care nu-i va mai da pace de acum înainte. Concertul de probă este totuşi satisfăcător şi de data asta se organizează un recital la Lausanne (sala Conservatorului), pe 24 mai 1920: este bolnavă – în adevăratul înțeles al cuvântului – de trac, de căldura înăbuşitoare, pianul este dezacordat, dar ea depăşeşte aceste neajunsuri şi „oferă o suită de execuţii de primă clasă“, scrie criticul din *Gazette de Lausanne*.

În vreme ce la Paris, Jana (în clasa profesorului Jules Boucherit, care a preluat-o din clasa profesorului Capet) obţine premiul I, Clara exersează cu regularitate acasă la familia Correvon, unde şi locuieşte. Unchiul ei este cazat la hotel: acum este lipsit cu totul de ocupaţie şi trăieşte în aşteptarea întâlnirilor din fiecare zi… la bistrou!

Un nou recital la Lausanne, de data aceasta la Maison du Peuple, pe 10 noiembrie 1920, confirmă ideea că e în plină formă. Programul, foarte încărcat, cuprinde în mod special şi *Sonata* de Liszt şi *Carnavalul op. 9* de Schumann. Ar fi interesant să citim rezumatul spectacolului făcut de criticul muzical Charles Koëlla, nepotul fondatorului Conservatorului din Lausanne. Este primul care va dezvălui, va înţelege şi proclama caracterul genial al interpretării Clarei Haskil şi nu va rata nici o oportunitate pentru a-şi mărturisi, a-şi scrie şi manifesta admiraţia, încercând să o facă înţeleasă şi să o împărtăşească. Iată ce scrie acesta a doua zi după concertul din 10 noiembrie 1920:

Nu ştiu ceva mai anevoios de găsit decât cuvintele care să descrie o admiraţie nemărginită. Spectacolele desăvârşite mă lasă fără grai, ca mai toate sentimentele puternice; chiar dacă se manifestă într-o mică măsură, lasă în mine o impresie profundă şi de durată, încremenindu-mi pana.

Nu vă voi vorbi decât despre pianistă şi mai puţin despre concertul ei.

Domnişoara Clara Haskil este foarte tânără; cu toate acestea, arta dumneaei este foarte matură, atât ca fond, cât şi ca formă. Pare plăpândă şi interpretarea sa atinge forţa supremă, forţa adevărată, precum şi o forță care rezultă în urma cunoaşterii sau simţului înnăscut al contrastelor şi gradaţiilor. Aplecată peste claviatură, fără să fie atentă la public, trăind doar pentru ea însăşi, pare că se îngemănează cu instrumentul ei. Şi instrumentul prinde forma muzicii şi a frumuseţii.

Ea reuneşte toate calităţile, şi poate chiar mai mult de atât. Uneori, nervii ei obosiţi peste măsură par neputincioşi în a stăvili ardoarea temperamentului său şi atunci își ia un avânt ameţitor. Dar cum tehnica sa desăvârşită îi îngăduie să-l stăpânească fără efort, şi cum arta ei ştie să-l

prefacă în ceva potrivit, singurul regret cu care rămâi este că frumuseţea care se ivește din degetele ei trece prea iute, în timp ce tu ai vrea să o faci să rămână. Şi apoi, voinţa ei pune stăpânire pe dăruirea ei. Şi iarăşi nu cunosc nimic mai interesant la adevăraţii artişti decât aceste uşoare slăbiri ale voinţei care dezvăluie, pentru o clipă, fondul cel mai intim al sentimentului.

Dintre toate interpretările sale, splendide, de o mare varietate, lucrări din Bach, Liszt, Fauré, Debussy, Schumann şi Blanchet, nu voi aminti decât Carnavalul *lui Schumann. Deoarece, de-a lungul celor douăzeci de* Piese miniaturale pe patru note, *am văzut trecându-mi prin faţa ochilor, o originalitate aparte, chipul renumitului Rubinstein interpretând* Studiile simfonice *şi astfel evocând o lume…*

Acestea două sunt cele mai desăvârşite interpretări schumanniene pe care mi-a fost dat să le aud.

Orchestra Elveţiei Romande o angajează atunci pentru trei concerte, la Neuchâtel, Zürich şi Vevey, pe 11, 12 şi 23 ianuarie 1921, cu *Concertul* de Schumann, sub bagheta dirijorului Ernest Ansermet. Jeanne Correvon, care o acompaniază pe Clara la aceste concerte, povesteşte despre primul concert de la Neuchâtel:

Înainte să intre pe scenă, era împietrită de spaimă şi mă temeam de un eşec total. Ansermet, ca să-i dea curaj, a liniştit-o spunându-i că pentru el putea să fie şi mai rău: „Imaginează-ţi câte neplăceri i pot întâmpla unui şef de orchestră – greşelile instrumentiştilor, intrările nepotrivite…“

Doar în faţa pianului Clara își regăsește stăpânirea de sine. În acea seară, în Concertul *de Schumann va repurta cel mai înălțător succes. Ansermet recunoaşte că niciodată nu a auzit finalul interpretat cu un asemenea ritm şi nici cu atâta uimitoare ardoare. A continuat să vorbească despre acest fapt şi a doua zi în trenul care ne aducea la Lausanne.*

De-a lungul întregii nopţi petrecute la Hotelul Gării din Neuchâtel, Clara îmi tot spunea pe un ton înfiorător această litanie: „Nu-i aşa că domnul Ansermet este furios?“

Pesemne că era atât de „furios“, încât a pus-o să cânte de cinci ori în anul următor; avea să-i spună mai târziu că, având-o pe Clara ca solistă, simțea ca dirijor o „siguranţă absolută“.

Pe de altă parte, cu ocazia primului ei concert la Lausanne, un profesor de armonie de la Conservator, domnul Dené-réaz – erudit şi artist, dacă se

mai poate spune aşa, de o vastă cultură – a considerat-o atât de genială, încât l-a convins pe directorul Conservatorului să organizeze un recital special pentru profesori şi elevi. Invitată să interpreteze la Conservator, Clara obţine pe 22 februarie 1921 un asemenea succes, încât ecourile acestuia ajung până în presă. La finalul concertului, cunoaşte o tânără elevă pianistă de şaptesprezece ani, Hélène Stricker, care va nutri din acel moment o mare admiraţie pentru Clara, dovedind o prietenie al cărei devotament nu avea să fie dezminţit nicicând, rămânând importantă pentru Clara în momentele anevoioase care aveau să urmeze.

Dar, în ciuda distanţei, prietenii ei din Paris nu o uită şi îi organizează la Sala Agricultorilor un recital pentru 22 februarie: cu puțin timp înainte, ea îl regăsise pe compatriotul ei, George Enescu, stabilit la Paris, era începutul unei prietenii întemeiate pe admiraţie reciprocă. Clara va interpreta adeseori din lucrările sale, pe care le va include în mod deosebit în acel prim recital de la Paris.

Se pare că, încă din acea perioadă, criticii parizieni nu se vor deranja să asculte o necunoscută, căci nu se găseşte nici o urmă a vreunei „hârtii“ care să descrie acel concert. Cu excepţia condeiului unui muzician elveţian foarte cunoscut în ţara lui, Gustave Doret, care scrie în *Journal de Genève* pe 15 aprilie 1921 articolul de mai jos, în chip de prezentare la primul recital pe care Clara trebuie să-l dea la Geneva, cinci zile mai târziu:

Clara Haskil.

O mare artistă. Nu numai un virtuoz pentru care pianul este un scop în sine; ci una dintre acele artiste excepţional de înzestrate care poartă în ele muzica, care au acest instinct minunat al expresiei muzicale, imposibil de cucerit prin muncă şi prin voinţă. Minte prodigioasă, de o impecabilă forţă a memoriei şi a concentrării, Clara Haskil este întruchiparea vocaţiei muzicale celei mai desăvârşite, devotamentului deplin – fără idei preconcepute sau spirit de clică – consacrate cauzei muzicii. În interpretarea sa – unde, e de la sine înţeles, tehnica nu are nici cea mai mică importanţă pentru ea – un singur lucru o interesează: să se depăşească pe sine însăşi. Modestia ei este proverbială; şi această modestie nu e o vanitate camuflată: este adevărată, sinceră, lipsită de orice gând ascuns.

Văzând-o pe această tânără cu înfăţişare fragilă, nimeni nu ar bănui puterea cu care străluceşte ea, de fapt. Dar de cum se aşază la pian îşi domină publicul cu o intensitate extraordinară.

Clara Haskil a fost un copil-minune…

Astăzi este întruchiparea maturităţii cucerite prin suferinţă, încercare grea care a întrerupt vreme de câţiva ani activitatea firească a artistei.

Cu totul necunoscută la Paris în urmă cu o lună, Clara Haskil, fără să se ştie, susținea acolo un recital. Prin ce atracţie specială cei mai mari maeştri ai pianului se întâlniseră în acea seară în Sala Agricultorilor? O taină! Dar nu ştiu să existe ceva mai emoționant decât aceşti artişti consacraţi, fără îndoială, fără reţinere, vibrând, ca şi cei din public, de la cea mai viguroasă şi nobilă emoţie.

Cum bine spunea unul dintre aceştia: „Muzica a venit în mijlocul nostru."

Publicul genevez, pus în gardă de acest articol neobişnuit, umple sala Conservatorului şi la sfârşitul concertului, dezminţindu-şi reputaţia de public rece şi distant, își manifestă entuziasmul în ovaţii la scenă deschisă. Criticii își caută cuvintele potrivite pentru a-și manifesta admiraţia şi fiecare din cele aproximativ douăzeci de concerte pe care le va susţine în diferite oraşe ale Elveţiei pe parcursul următoarelor douăsprezece luni sunt tot atâtea mărturii extraordinare.

Apoi Clara, după ce va fi dat la Bruxelles, în salonul doamnei B., prietenă a familiei Correvon, un concert restrâns, care a stârnit ecouri favorabile, va petrece o vreme la Paris; acolo o va cunoaşte pe prinţesa de Polignac, al cărei salon strânge toţi artiştii renumiţi în întreaga lume. Prinţesa o adoptă pe Clara, pe care o invită să locuiască la ea: va fi începutul unor legături destul de greu de definit, care vor însemna fără îndoială mult pentru Clara, dar din cauza cărora va suferi, din păcate, în secret. Prinţesa va face din ea un fel de pianistă personală, dar se pare că n-a înţeles exact calitatea excepţională a acestei artiste, pe care o va ajuta mai degrabă mai mult material decât în ceea ce priveşte cariera – ceea ce ar fi contat totuși cu adevărat.

La începutul lunii noiembrie a anului 1922, însoţită de Avram, ea se întoarce în România, unde se întâlnește cu sora ei Lili, pe care nu o mai văzuse de mai bine de doisprezece ani: aceasta este uimită de controlul pe care îl exercită Avram asupra Clarei, de pretenţiile lui, dar şi de docilitatea sau resemnarea de care dă ea dovadă. Avram este cel care alcătuieşte programul nepoatei sale, şi pentru cele două recitaluri pe care ea trebuie să le susţină la Bucureşti el hotărăşte pe neaşteptate să adauge programului stabilit – deja încărcat – trei lucrări noi pe care Clara nu le mai interpretase

niciodată. Este sâmburele unei mici drame, destul de semnificative: Clara, înlemnită de trac, nu vrea să interpreteze aceste lucrări, dar nu îndrăzneşte să-şi înfrunte unchiul. Până la urmă, celălalt unchi al ei, Isaac, pus în temă, este cel care intervine şi-l determină pe Avram să revină parțial asupra deciziei; la primul dintre cele două recitaluri (anunţate drept „Două concerte extraordinare“, ceea ce o va face pe Clara să spună: „aici e Orientul!“) pe care le susţine la Ateneu pe 21 noiembrie, ea va interpreta *Asturias* de Albeniz, pe care nu-l studiase înainte să ajungă la Bucureşti. Avram renunţase la celelalte două lucrări…

Ea repetă acest recital pe 25 noiembrie, apoi pe 18 decembrie interpretează *Concertul nr. 3* de Beethoven sub bagheta lui George Georgescu: aceste trei concerte îi aduc un succes uriaş.

După sărbătorile de sfârşit de an, petrecute la Bucureşti, Clara se întoarce singură la Paris – prin Viena, unde se opreşte să-l viziteze pe profesorul Robert – şi după o călătorie nesfârşită şi plină de peripeţii în tren (printre pasageri se afla şi Richard Strauss) soseşte exact la timp pentru un nou recital pe care îl va susţine în Sala Agricultorilor, pe 23 ianuarie 1923. Se mută din nou la prinţesa de Polignac pe timpul şederii sale la Paris, susţinând un nou recital pe 29 ianuarie şi interpretează *Concertul* de Schumann la Teatrul Champs-Elysées sub bagheta dirijorului Vladimir Golschmann. În continuare nici o critică, în afara celei din *Gazette de Lausanne*, extraordinară, bineînţeles. Mai trebuie adăugat că ea îi va scrie şi lui Jeanne Correvon:

Mă întorc de la concertul simfonic unde am avut un succes uriaş. M-au chemat pe scenă de patru ori şi muzicienii au fost atât de amabili ca şi cei din Ansermet, iar asta spune multe! Golschmann a fost încântat şi m-a acompaniat admirabil. Am apărut (obligatoriu) în loja prinţesei de Polignac, înconjurată de doamne cochete şi domni îmbrăcaţi în smoking – aşa bine era acolo! Cu atât mai mult cu cât toată lumea mă privea. Eu, care mă dau în vânt după aşa ceva, am fost peste măsură de încântată… Un critic muzical a venit să-mi ceară o fotografie, o biografie, alte critici etc. pentru o revistă. A, nu, mulţumesc, nu-mi plac toate astea!

Pe 7 februarie se află la Bruxelles pentru un recital, la care se duce aşa „cum te duci la ghilotină“ şi care va fi un alt succes remarcabil. Din program fac parte:

Concertul în re minor de J.-S. Bach (transcripţie Stradal)

Două sonate de Scarlatti
Sonata op. 109 de Beethoven
Carnaval op. 9 de Schumann
Fata şi privighetoarea de Granados
Apus pe lacul Ogwen de J. Jongen
Jocuri de apă de Ravel
Asturias de Albeniz

Chiar de a doua zi pleacă la Paris, fără să fi ştiut ce s-a scris în presă, iar pe 9 februarie îi scrie lui Jeanne Correvon:

Draga mea Jeanne,
Mă grăbesc să vă scriu şi să vă dau veşti despre concertul de la Bruxelles.
Am avut un succes uriaş şi am interpretat destul de bine, acompaniată – din când în când – de o tuse. Concertul *de Bach şi* Sonata *de Scarlatti au avut un succes răsunător. În ceea ce priveşte* Carnavalul *a fost aproape o frenezie. Domnul Rasse şi domnul Closson au venit să mă felicite şi să-mi spună că a fost o revelaţie.* Sonata 109 *aş fi putut s-o interpretez mai bine, modernii au fost pe gustul publicului şi după nenumărate chemări însoţite de urale care veneau din toate părţile am adăugat un* Impromptu *de Fauré. Era foarte multă lume, o sală foarte frumoasă, un pian bun marca Pleyel. Doamna B. părea foarte mulţumită, însă eu nu am conştiinţa împăcată. Veţi considera, bineînţeles, că tot timpul sunt greu de mulţumit, fiindcă, după tot ce v-am scris despre acest concert, veţi ajunge la concluzia că am avut un succes uriaş. Poate că da! Oricum vă sfătuiesc să aşteptaţi veştile din partea doamnei B. înainte de a vă face o idee despre ceea ce s-a petrecut. Doamna B. mi-a spus că zâmbeam acru înspre public. Mi-am dat totuşi osteneala să arăt publicului că eram înduioşată de aplauzele frenetice. Pesemne că n-am reuşit!*
Doamna B. s-a îngrijit să-mi trimită scrisoarea primită din partea reginei României pentru regina Belgiei, dar cum regina se pregătea să plece în Egipt n-a putut să mă primească de data asta. Isaye nu a venit, dar a trimis pe cineva în locul său. Doamna B. îmi spunea că sigur voi avea, în urma acestui concert, un angajament la concertele populare pentru stagiunea care vine. N-am nici o speranţă totuşi! Dacă m-ar auzi doamna B.!… Am plictisit-o destul cu aceeaşi temă fără variaţiuni sau cu variaţiuni pe aceeaşi temă, ceea ce e cam acelaşi lucru…

Nu se ştie ce-i va fi spus într-un sfârşit doamna B. lui Jeanne Correvon, dar iată ce am găsit în presă:

În *Indépendance belge*, din 9 februarie 1923:

Nici nu ne-ar fi dat prin gând să ratăm recitalul pianistei române Clara Haskil, care s-a ţinut anul trecut într-un hotel particular la Bruxelles, într-o sesiune unde a fost foarte bine primită. Recitalul de ieri a fost cu adevărat senzaţional…

Întregul program a fost executat într-un stil pe care, în ceea ce ne priveşte, nu ne-am sfii să-l catalogăm drept de neuitat. Faptul că această tânără plăpândă scoate din mâinile ei subţiri o sonoritate și bogată, și deplină este ceva uimitor. Dar la acestea se mai adaugă şi o virtuozitate categoric uluitoare şi mai ales calităţi de stil şi de expresie care-i îngăduie să abordeze cu o superioritate egală lucrările cele mai variate. Când a interpretat din Bach a avut măreţie şi în opus 109 *de Beethoven (din ultima perioadă) tot lirismul şi impulsivitatea de care era nevoie. Nicicând nu am auzit acest* Carnaval *de Schumann, unde se manifestă tot romantismul „speculativ“ al poetului muzician şi filozof, cu şi mai mult suflet, fantezie şi vervă, fără ştirbirea unei clarităţi care făcea să apară şi cele mai mici detalii. În ceea ce priveşte cele două lucrări de Scarlatti și* Asturias *de Albeniz – interpretat într-o mişcare ameţitoare –, acestea au fost uluitoare.*

Ne vom mai aduce aminte de această sesiune.

Succesul domnişoarei Haskil a fost evident încă de la debut şi s-a îndreptat în cele din urmă către un adevărat triumf. Ieri s-a afirmat ca una dintre cele mai de seamă pianiste ale timpului său.

Ne-am dori cu adevărat să o reascultăm într-una din marile noastre instituţii de concert.

E. Closson

L'Eventail, 11 februarie 1923:

Pianista română domnişoara Clara Haskil, care s-a prezentat pentru prima oară în faţa publicului nostru, s-a impus de la bun început datorită talentului ei admirabil, interpretării strălucite şi personalităţii sale pe măsură… Nu e posibil să-i slujeşti mai bine pe maeştri, să te identifici mai mult cu ei.

Journal du Midi, 12 februarie 1923:

Recitalul susţinut de celebra pianistă română Clara Haskil în sala Uniunii coloniale va fi printre cele mai bune recitaluri ale stagiunii…

Întregul program a fost executat cu un stil perfect, cu o delicateţe a tuşeului, o virtuozitate, un simţ muzical din toate punctele de vedere admirabile. Domnişoara Haskil este cu siguranţă una dintre cele mai importante pianiste ale acestui timp.

Etoile belge, februarie 1923:

Unul dintre recitalurile de pian care va impresiona cel mai mult va fi cel al domnişoarei Clara Haskil, o tânără pianistă română înzestrată cu un talent extraordinar… Este un temperament, o personalitate dintre cele mai interesante şi mai desăvârşite. Toate expresiile sunt redate în egală măsură în interpretarea ei când gravă, când spirituală, tandră sau strălucitoare. Gradaţiile ei sunt de-a dreptul minunate, supleţea ei, claritatea, tuşeul sunt pur şi simplu admirabile.

E ceva genial în această interpretare extraordinară, atât de firească, încât pare că nu-şi conştientizează propria perfecţiune…

Un debut în carieră astfel lăudat ar fi trebuit să ajungă numaidecât pe culmile gloriei. Dar nu va fi nimic din toate astea.

Tusea, despre care vorbea Clara în scrisoarea ei către Jeanne Correvon, dă într-o bronşită care se înrăutăţeşte, astfel încât va face o congestie pulmonară. „Trecuse ceva vreme de când n-am mai fost bolnavă…“, îi scrie ea cu tristeţe din patul ei doamnei Gélis, care o găzduieşte în absenţa prinţesei de Polignac. Avram este încă la Bucureşti, iar Clara adaugă: „Nu am anunţat pe nimeni la Bucureşti că m-am îmbolnăvit. *Nu vreau să afle nimeni*, asta mi-ar agrava starea…“

Trebuie să-şi anuleze mai multe concerte, dar se va ridica din pat să ţină un recital pe 15 martie, suferă o recidivă, apoi îşi revine. De fapt, după perioada petrecută la Berck, are o stare fragilă, face febră, are tulburări digestive, bronşite, şi în acest început de an 1923 spatele ei începe din când în când să-i facă probleme. A avut un răgaz de cinci ani şi nici o deformare nu este încă vizibilă, dar e urmărită obsesiv de neliniştea că totul ar putea să reînceapă, ceea ce îi afectează moralul, buna dispoziţie şi bineînţeles îi sporeşte groaza de a fi nevoită să apară în public.

Fără îndoială, sănătatea ei şi caracterul sunt, în această perioadă, cele mai grele piedici: „Foarte puţină lume ştia cum să-i vorbească fără ca ea să se răstească“, notează unul dintre prietenii ei, în timp ce un altul adaugă: „Îi displăceau profund complimentele: trebuia mai ales să nu o iei în serios şi când se ponegrea să fii de de acord cu ea, altfel devenea imposibilă!“

Câteodată, totuşi, intervin ciocniri cu cei din anturajul ei – atunci ajunge pe neaşteptate la Hélène Stricker, la Lausanne: „Am fugit“, spune Clara cu o vădită satisfacţie.

De fapt, ea este mai mereu derutantă, repezită, capricioasă şi cei care nu vor înţelege că este un fel de mecanism de apărare a sensibilităţii sale exacerbate se simt jigniţi sau se dezic de ea. Jeanne Correvon povesteşte:

La Mimont, atunci când o vizită nu era pe placul Clarei se întâmpla să refuze felurile de mâncare sub privirile noastre consternate şi neliniştite: „Mi-e foame, dar nu voi mânca.“

Numai prietenii ei adevăraţi ştiu să treacă peste aceste manifestări în definitiv fără importanţă faţă de bogăţia firii sale şi de ceea ce putea să le ofere nu numai în plan muzical, ci şi ca om. Pentru aceştia, mai presus de orice este sănătatea ei: ca să se însănătoșească, doamna Gélis o trimite să petreacă patru luni, în vara anului 1923, la Saint-Blasien, o mică staţiune climaterică la opt sute de metri altitudine în Pădurea Neagră… în timp ce Jana se îmbolnăveşte de febră tifoidă. Starea de alarmă este cât se poate de serioasă, Clara se pierde un moment cu firea, nu fără motiv, dar în cele din urmă pericolul este înlăturat.

Sub supraveghere medicală, Clara se odihneşte, face un tratament pe bază de gimnastică şi de masaje, alternează statul în şezlong cu plimbările prin pădure. Dar, încă o dată, iat-o fără pian. „Citeşte“ muzică… şi îşi exersează simţul critic asupra cercului care vizitează Kurhaus, unde este cazată, şi de asemenea asupra corpului medical. Ea descrie cu umor o vizită la doctorul care o îngrijeşte:

*Ieri, profesorul de aici m-a chemat la cabinetul său, unde, cu o înfăţişare senină, mi-a ţinut acest mic discurs: „Ei bine, domnişoară, avem în prezent «*corpus delicti*», dovada clară, ştim «*wo es hapert*»*[16]*, de ce faceţi temperatură din când în când, împiedicându-vă să vă refaceţi. Bineînţeles, faptul că vă ştiţi boala nu vă însănătoşeşte, dar contează să știți la ce să vă aşteptaţi pe viitor, să nu bâjbâiţi la întâmplare. Examenul radioscopic arată că aveţi plămânii în stare bună, fără nici cea mai mică suspiciune de tuberculoză – ceea ce este cu totul uimitor având în vedere scolioza pe care o aveţi…“, reproduc întocmai cuvintele acestuia: „ceea ce este cu totul uimitor pentru o persoană atât de încovoiată!“ (poate că nu este prea galant, dar nu mă surprinde!)… „şi care, de altfel, nu se vede decât pe radiografie, din fericire. Inima este în stare perfectă, rinichii par să fie şi ei*

în stare bună, ficatul etc., la fel. Sângele nu prezintă nici o anomalie, nu aveţi o anemie pronunţată. Dar din pricina apendicitei, operată prea târziu, aveţi aderenţe şi poate că din cauza corsetului de ghips pe care l-aţi purtat – oare nu vi s-a spus că a fost un gest necugetat din partea dumneavoastră (să nu spun prostesc) să purtaţi ghipsul atâta vreme? – aveţi deplasare «enormă» a intestinului gros (pardon!), cecumul nu există, nu se vede, şi este cu un metru mai jos, într-un ghem unde materiile fecale se împotmolesc zile întregi (nimic mai adevărat!), ceea ce produce toxine care explică febra. Şi atunci ce este de făcut? Nici un chirurg nu şi-ar lua responsabilitatea unei asemenea operaţii, căci intestinele nu pot fi puse la locul lor şi nu se ştie ce aderenţe s-ar putea găsi – şi ce s-ar putea face.“

16. „Care este problema“ (în germană, în original). (N. tr.)

Iată! Cel puţin ştiu despre ce este vorba, dar faptul că am o boală pe cât de respingătoare, pe atât de incurabilă (nu-mi mai fac nici o iluzie) nu mă ajută prea mult. În fine, nu sunt chiar atât de îngrijorată, vom vedea…

Jana va veni alături de sora sa la Saint-Blasien, în convalescenţă, Avram este şi el acolo şi în curând soseşte de la Bucureşti şi Lili însoţită de unchiul Isaac, venit să-l consulte pe doctorul Roux la Lausanne: pentru câteva zile, cele trei surori vor fi împreună cu cei doi unchi pentru ultima oară.

Clara termină cura de însănătoşire singură, „la fel de slăbită şi trasă la faţă, cred, ca înainte să plec la Lausanne“, îi scrie aceasta pe 24 septembrie lui Jeanne Correvon, care tocmai își pierduse fulgerător tatăl. Această veste o demoralizează pe Clara şi pesimismul ei iese din nou la suprafaţă. Profesorul Robert i-a organizat două concerte la Viena (pe 22 şi pe 28 noiembrie), unde se va duce încă de pe la mijlocul lui octombrie să se poată pregăti, după perioada sa de inactivitate de mai bine de şase luni. Însă ea scrie:

S-ar putea ca, şi de data asta, să mă aleg cu cheltuieli şi cu oboseală, dar trebuie să-mi asum această încercare, căci nu văd alte şanse de succes. Aţi văzut că, în ciuda insistenţelor doamnei B. şi în pofida succesului pe care l-am avut la Bruxelles, tot nu m-au angajat… Iar prinţesa de Polignac nu mi-a mai scris. Asta nu înseamnă că nu se mai interesează de mine, dar îmi este tare teamă de una ca asta.

Această ultimă frază îi este caracteristică şi dezvăluie neliniştea din temperamentul Clarei: de-a lungul întregii sale vieţi, ea va începe să interpreteze o tăcere, chiar şi de scurtă durată, ca un semn de pierdere a

afecţiunii. Ea are nevoie să fie asigurată constant de sentimentele pe care le aveau ce-i dragi pentru ea – sentimente de care se minuna câteodată că le trezea în ceilalţi.

Dacă are oarecum motive să fie decepţionată, sub toate aspectele, realitatea este totuşi puţin mai sumbră: prinţesa de Polignac n-a uitat-o, şi dacă este adevărat că nu va participa în acel an la Concertele Populare de la Bruxelles, cum credea ea (va fi în stagiunea următoare, în 1925), două recitaluri îi vor fi organizate în acest oraş. În fine, şi chiar dacă rezultatul nu este unul extraordinar, şederea la Saint-Blasien se va dovedi benefică, deoarece iarna dintre anii 1923 și 1924 va trece fără să-şi şubrezească starea de sănătate.

Cele două concerte din Viena (un recital şi *Concertul nr. 2* de Rahmaninov pentru orchestră) înregistrează același succes devenit de acum ceva obişnuit: după şase luni de întrerupere totală, câteva săptămâni de muncă îi vor fi de-ajuns pentru a se simţi din nou în formă. Un succes a fost și recitalul de la Lugano de pe 3 decembrie (un altul de la Locarno, a doua zi, are „ca public mai mult scaunele goale“), precum şi cele două concerte de la Lausanne pe 10 decembrie (*Concertul nr. 2* de Rahmaninov sub bagheta dirijorului Ansermet) şi pe 18 decembrie (recital).

Nu este cu putinţă – şi ar fi plictisitor – să cităm toate reacțiile la acele concerte. Nu este totuşi lipsit de interes să citim ce inspiră interpretarea *Concertului* de Rahmaninov, atât de diferit de lucrările cu care numele său a fost asociat pe urmă:

Talentul domnişoarei Haskil este incomparabil şi chiar inegalabil. Am avut iluzia (lăsând la o parte anacronismul) că acest concert fusese compus cât să-i îngăduie domnişoarei Haskil să fie aplaudat unul dintre cele mai mari talente pianistice cunoscute. (R.-H.R., Feuille d'Avis de Lausanne.*)*

Oricât de minunat ar fi orizontul inteligenţei sale, uşurinţa supremă a tehnicii sale şi întreg ansamblul celor mai mari calităţi reunite armonios în fiinţa ei, toate acestea nu sunt de-ajuns pentru a explica vraja cu care îşi subjugă publicul. Interpretarea sa este o încântare şi o mângâiere. Pianul Clarei Haskil nu mai este doar un instrument. Este Muzica însăşi care îl face să prindă viaţă, Muzica pe care ea o traduce şi o însufleţeşte prin viața sa interioară. (Ch. K., Gazette de Lausanne*).*

Dar cu toate ovațiile pe care le primeşte (la Lausanne, „fără precedent“), Clara rămâne în continuare modestă, neliniştită, conştientă de talentul ei de

care nu se poate îndoi, dar măcinată de neîncredere, mereu nemulţumită. Lui Hélène Stricker, care este copleșită de interpretarea sa şi care i-o şi spune, Clara îi răspunde: „Nu aprob admiraţia dumitale atât de înflăcărată. Nu cred că merit atâtea laude.“

În 1924, douăsprezece concerte în Elveţia (dintre care trei cu sora sa Jana, care este întâmpinată cu laude comparabile cu cele ale Clarei), două recitaluri la Bruxelles (adevărate triumfuri… dar Clara, incorigibilă: „Oare cei din Bruxelles n-au mai auzit muzică până acum?“), alte două concerte la Paris (despre care, încă o dată, nu se ştie mai nimic) – este un bilanţ slăbuţ. Printre elogiile criticilor, trebuie totuşi să cităm extrasul dintr-o critică, după un recital susţinut la Vevey, pe 13 februarie:

O cronică? Nu avem ce să rezumăm. Clara Haskil ştie ceea ce ne-a oferit. Cât despre cei care nu au înţeles, ar trebui să renunţe de data asta la „explicații“.

Şi aceasta pare, într-adevăr, revelator: desigur, la fiecare dintre apariţiile ei în public – care sunt pentru ea tot atâtea trepte ale chinului fizic – este aclamată, însă la urma urmei foarte puţini sunt aceia care înţeleg acest soi de miracol care este interpretarea ei. Este mai mult decât un talent, mai mult decât o tehnică sau decât o muzicalitate ieşită din comun: este pur şi simplu ceva care nu se „explică“, ceva care scapă la prima vedere analizei, pe care publicul îl simte fără îndoială, dar de care nu este cu adevărat conştient şi de care își va da seama cu treizeci de ani întârziere, cu precădere în Franţa, şi numai pentru că va fi fost corect şi scrupulos „informat“…

Din nefericire, şi comportamentul Clarei îi dăunează câteodată într-un fel vrednic de compătimit: la Basel, ea interpretează în acea vreme sub bagheta dirijorului Souter, pe atunci celebru şi căruia E.W. Rossier i-a recomandat-o. Neîndoielnic, Souter nu a ştiut să o îmblânzească, căci ea este încruntată şi arată o „fire imposibilă“, astfel încât acesta va renunţa să o reangajeze…

Totuşi, după o vacanţă în compania lui Avram la Villars, în Elveţia – unde studiază sub supravegherea constantă a unchiului său şi unde află de moartea lui Busoni, la Berlin pe 27 iulie –, încheie anul 1924 cu o expediţie aproape extraordinară: doamna Gélis a hotărât de fapt să organizeze un turneu în Statele Unite pentru două tinere artiste pe care le protejează, Clara pe de-o parte şi o tânără cântăreaţă, Rose Armandie, pe de altă parte – aceasta din urmă fiind acompaniată la pian de o altă tânără pianistă, Simone Petit, care o cunoaşte bine pe Jana Haskil. Organizarea turneului i-a fost

încredinţată unui impresar canadian, pe numele lui Laberge, care se va dovedi un incapabil şi va compromite însemnătatea pe care ar fi putut-o avea această călătorie pentru viitorul carierei Clarei.

După ce micul grup alcătuit din doamna Gélis, fiica sa Hilda, Clara, Rose Armandie şi Simone Petit ajunge la New York coborând de pe vaporul *Paris*, greutăţile, ca urmare a lipsei de organizare, încep să se vadă: mărinimia mecenatului doamnei Gélis sfârşeşte prin a aranja totul pe plan material, astfel încât un prim recital „mixt“ la Montréal, pe 12 octombrie, se bucură de un succes uriaş în faţa unui public, din nefericire, nu foarte numeros. Așa se va întâmpla cu majoritatea concertelor ţinute în marile oraşe, Québec, New York, Boston (fără îndoială din lipsa unei publicităţi pe măsură), dar câteva concerte au loc și în orăşelele de provincie – adeseori, sub auspiciile comunităţilor religioase –, unde publicul este numeros şi foarte călduros. Sunt acele *joint-recitals*, cum s-ar numi astăzi, fie recitaluri ale Clarei singură, în care ea „improvizează“ programele după bunul ei plac chiar în ziua concertului.

Vreme de aproape şase săptămâni, aventura, adeseori pitorească, se va continua mai întâi la Québec, apoi în New England. Criticile sunt în general favorabile, în special la Montréal şi New York, dar câteodată şi pline de deferenţă, chiar reţinute în ceea ce priveşte stilul, tempourile, „lipsa de expresie“ în interpretare.

De fapt, acest lucru ne ajută să identificăm unul dintre motivele care o vor împiedica pe Clara să aibă cariera impunătoare care i-a fost refuzată în mod inexplicabil; toţi muzicienii care i-au urmărit atent cariera mărturisesc că mereu interpretarea ei s-a caracterizat mai degrabă prin simplitate, prin lipsă de ornamente, lăsând muzica să vorbească de la sine. Or, dacă aceste virtuţi s-au impus abia după cel de-al Doilea Război Mondial, „moda“ era alta în perioada interbelică: pentru a ne convinge nu trebuie decât să ascultăm anumite înregistrări, care fuseseră mari succese în epocă, şi ne vom da seama de insuportabilele înflorituri ale stilului, pe care nici chiar cei mai mari artişti nu le neglijau. Aceste „efecte“ treceau drept expresia unui simţământ profund, iar pe acest plan, fără îndoială, Clara, incapabilă de cea mai firavă concesie, se afla prin urmare împotriva curentului: nu este bine niciodată să te situezi împotriva tendinţelor epocii tale.

Cu toate acestea, mereu s-au găsit muzicieni care să manifeste sensibilitate în faţa calităţii, şi criticile muzicale primite în urma recitalului pe care l-a ţinut la Aeolian Hall din New York, pe 3 noiembrie, ar merita să

fie reproduse în întregime. „Revelaţie“ pentru una, „talent uluitor“ pentru alta, să cităm totuşi concluzia acelei foarte cuprinzătoare critici care a apărut în *Courrier musical* din New York, pe 13 noiembrie 1924:

Să spui că domnişoara Haskil interpretează din tot sufletul ei, ar putea să pară de un sentimentalism ridicol, dar totuşi nu există o modalitate de exprimare mai reuşită. Pare să fie în căutarea semnificaţiei pur lăuntrice şi din ce în ce mai profunde a gândurilor şi sentimentelor găsite chiar în însuşi spiritul compozitorului, prin intermediul muzicii sale. Interpretarea ei arată o nesfârșită şi plăcută înţelegere a pornirilor omeneşti, a tuturor manifestărilor înflăcărate, dorinţelor, bucuriilor şi tristeţilor, năzuinţelor şi descurajărilor treptate, care au inspirat alcătuirea lucrărilor pe care ea le interpretează. Să o asculţi pe domnişoara Haskil interpretându-i pe Schumann, pe Chopin, pe Ravel este ca şi cum ai atinge de aproape dezvăluirea firii acestor oameni, a motivelor care i-au determinat să le scrie astfel. Încetează să mai fie un simplu concert, este mai degrabă o legătură strânsă şi apropiată cu geniul.

Rămasă singură la New York, în vreme ce prietenele ei au plecat să viziteze Washingtonul, profită şi se duce să asculte „minunate concerte – Rahmaninov, Medtner, *Parsifal* la Operă, Koussevitzky, celebrul Roland Hayes (care este negru) etc. Ai în ce să te pierzi“, îi scrie ea unei prietene din Elveţia, pe 29 noiembrie.

În timpul şederii la New York, pe când lua prânzul la restaurant, află din întâmplare de moartea lui Gabriel Fauré: este atât de zguduită, încât nu se poate opri din plâns…

La întoarcere, pe acelaşi vapor numit *Paris*, Clara, care până în acel moment fusese reţinută şi distantă, se destinde: marea este agitată, dar ea nu se simte rău şi nu ameţeşte. Aşa cum se obişnuieşte la bordul vaporului – unde succesul său obținut la New York este foarte bine cunoscut – este rugată să interpreteze pentru pasageri, acompaniind astfel valurile neliniștite. Împreună cu Simone Petit, interpretează *Concertul nr. 2* de Rahmaninov (nelipsitul!) în timp ce taburetele şi pianele sunt ţinute pe loc de marinari ca să le împiedice să alunece după mişcările vaporului, care înfruntă furtuna. Clarei pare să-i placă această execuţie acrobatică… care va fi o repetiţie excelentă, deoarece ea trebuia să interpreteze acest concert câteva zile mai târziu, pe 13 decembrie, la Lausanne, sub bagheta dirijorului Ernest Ansermet.

În ciuda tuturor dificultăţilor întâmpinate la începutul turneului american, bilanţul este atât de favorabil, încât doamna Gélis se hotărăşte să patroneze o nouă expediţie în toamna următoare. Asta înainte ca Avram – care plecase înspre Bucureşti în clipa în care Clara se îmbarca spre New York – să se întoarcă în Elveţia cu veşti proaste: Isaac, la rândul lui, suferă de cancer. Moare pe 25 martie 1925. Este o nouă lovitură pentru Clara, mai întâi pe plan afectiv, căci, chiar şi de la depărtare, Isaac îşi păstrase o autoritate morală de cap de familie: era un refugiu, stâlpul stabilităţii, al înţelepciunii. Acest om, de o calitate remarcabilă, sensibil, bun, de o inteligenţă extraordinară, o cultură rafinată, se stinge cu demnitatea şi discreţia care l-au caracterizat de-a lungul vieţii sale.

Odată cu el dispar şi o mare parte din resursele financiare ale lui Avram şi ale Clarei: Isaac acoperea aceste necesităţi, şi nu neînsemnatele şi rarele onorarii ale Clarei (când le primea în mână!). Din fericire, vreme de mai mulţi ani, doamna Gélis – şi după moartea ei, fiica sa – îi va acorda un mic stipendiu Clarei, care va fi sprijinită atât de doamna Desmarais, cât şi de prinţesa de Polignac.

Toate acestea nu sunt o avere, dar cel puţin îi ajută să trăiască în aşteptarea angajamentelor… care întârzie să apară. Pe plan moral, Clara – care este îngrozită de toate aceste probleme financiare şi pe care toate greutăţile referitoare la bani o fac să sufere – este afectată profund de această dependenţă: are deja treizeci de ani în anul 1925 şi ar fi vrut un minimum de independenţă, pe care nu o are pe nici un plan al vieţii ei. Locuieşte când la unii, când la alţii – la familia Correvon când vine la Lausanne, la familia Gélis sau la prinţesa de Polignac când se află la Paris –, totdeauna depinzând de pianele care i se pun la dispoziţie, şi pe deasupra supravegheată îndeaproape de unchiul Avram, din ce în ce mai posomorât, mai demoralizat: Clara, a cărei fire este deja înclinată spre o „sensibilitate bolnăvicioasă“, nu poate să reacţioneze împotriva efectelor acestui climat care îi influenţează şi mai mult tendinţa către pesimism.

Este atât de limpede şi de dramatic, încât prietenii ei îndrăznesc să-i vorbească, deşi ştiu că vor fi repeziţi cu asprime. Dar înlăuntrul său, Clara este prea lucidă ca să nu-şi dea seama că acest unchi al ei – faţă de care nutreşte o afecţiune profundă, căruia îi datorează, cel puţin, în parte, ceea ce a ajuns pe plan muzical – va avea de acum înainte o influenţă nefastă asupra ei şi asupra carierei. Dar, după cum bine adăuga Jeanne Correvon, aceste probleme, cu timpul, devin de nerezolvat.

Moartea lui Isaac îl forţează pe Avram să-şi găsească un loc de muncă remunerat, în ciuda nevralgiilor de care suferă mai mereu (chiar dacă acestea sunt câteodată doar un pretext…): când nu reuşeşte să găsească în Elveţia, se plânge cu amărăciune. Dar când i se propune ceva la Bucureşti, refuză categoric să o părăsească pe Clara, şi ea nu are nici un cuvânt de spus… În rest, Clara nu-și exprimă niciodată regretul și nici nu-i adresează vreun reproş – îi este total şi de bunăvoie supusă, orice s-ar întâmpla.

Concertele sunt în acelaşi timp şi evadări. Însoţită de Jeanne Correvon, ea soseşte pe 13 martie 1925 la Bruxelles, unde fiica ambasadorului Elveţiei urmează să o primească în micuţa gară Léopold.

Văzând că din tren nu coboară decât două călătoare lipsite de importanţă, dintre care una se îndoaie ca un plop firav în bătaia vântului, dezamăgită, domnişoara B. îşi spune: „Clara Haskil a pierdut trenul…“ Şi atunci ne-am apropiat să ne prezentăm. Prea curtenitoare pentru a lăsa să se vadă uluirea ei, tânăra o conduce pe Clara acasă la părinţii ei, care îi ofereau ospitalitate. (Jeanne Correvon)

Clara a fost aşteptată pentru a alege pianul; Gaveau îi face oferte foarte avantajoase – până într-acolo încât acest fabricant de instrumente îi va propune să se ocupe de cariera ei, să-i organizeze concertele, să-i facă publicitatea necesară, cu condiţia ca ea să accepte prin contract să interpreteze exclusiv la pianele sale, cărora se gândeşte chiar să le facă modificările pe care le-ar fi vrut tânăra pianistă. Aceasta era poate o şansă pe care nu trebuia să o lase să-i scape, dar Clara a avut mereu o aversiune împotriva pianelor Gaveau şi va refuza, în ciuda îndemnurilor lui Marcel Ciampi, care-şi dă seama că un asemenea patronaj i-ar aduce beneficii carierei sale.

Deci tot la un Pleyel va interpreta, încă o dată, pe 14 martie, sub bagheta lui Franz Ruhlman, *Concertul nr. 2* de Rahmaninov la Théâtre de la Monnaie, cu sala plină, în prezenţa reginei Elisabeta – care o va chema în loja sa pentru a o felicita după succesul fulminant. Ţine din nou acelaşi concert, și va avea acelaşi succes, a doua zi, iar pe 18 martie, susţine un recital la sfârşitul căruia este „aplaudată la scenă deschisă“. „Cu privirea fixată pe claviatura pianului, ea pare că subjugă total cu gândul instrumentul său, printr-un fel de putere mistică extraordinară“, se poate citi într-una dintre numeroasele critici laudative pe care le primeşte.

Totuşi, aceste triumfuri nu duc către nimic: fără a se cunoaşte motivul, ea nu va mai fi reangajată la Bruxelles înainte de 1930! Doar în Elveţia publicul îi este cu adevărat devotat: aici va susține douăsprezece concerte (dintre care patru alături de sora sa Jana), înainte să se îmbarce în direcţia Montréal pe vasul *Antonia*, la sfârşitul lunii septembrie, însoţită, ca şi în anul trecut, de doamna Gélis, cu fiica sa, de Rose Armandie şi Simone Petit.

Cu toate că succesele nu se dezmint, mai ales la Montréal, Chicago şi New York, se pare că mici neînţelegeri afectează un pic atmosfera, până nu demult prietenoasă a micului grup; pe de altă parte, în această perioadă între Clara şi Simone Petit se naşte o prietenie care nu va înceta niciodată, prietenie care se manifestă, între altele, prin interminabile discuţii telefonice după concerte, după miezul nopţii. Acest obicei, drag Clarei, pe care-l practică şi cu alţi prieteni de-ai ei, va ţine până la sfârşitul carierei sale şi chiar după ultimul ei concert de pe 1 decembrie 1960, la Théâtre des Champs-Elysées.

Pe parcursul acestui turneu, Clara se împrieteneşte cu un tânăr muzician, despre care nu se ştie decât că o vreme a ocupat un loc important în inima Clarei şi că, fără îndoială, ar fi putut ocupa un loc şi mai important: de altfel, ea nu se va întoarce împreună cu însoţitoarele ei de turneu după recitalul pe care îl dă la New York, pe 11 noiembrie 1925.

Petrece sfârşitul de an în America și nu va lua vaporul decât la început de ianuarie, pentru a debarca nu în Franţa, ci în Anglia: după un concert la Manchester pe 14 ianuarie 1926 (alături de orchestra din Halle sub bagheta dirijorului
Sir Hamilton Hardy, ea interpretează un concert din Wilhelm-Friedeman Bach şi, pentru prima dată, *Concertul nr. 2 în fa minor* de Chopin), ea va petrece trei săptămâni la Londra, unde se întâlneşte cu o prietenă elveţiană. Clara este cu totul alt om, fericită, veselă, plină de energie şi de bună dispoziţie, își face nenumărate proiecte; însă, discretă ca întotdeauna, nu lasă decât să se ghicească motivul evidentei şi proaspetei bucurii de a trăi.

Se va întoarce direct la Lausanne, exact la timp pentru a susţine un recital pe 8 februarie şi pentru a se întâlni cu Avram… Dar ştie că, în câteva luni, va reveni în Statele Unite: pe plan profesional, sunt prevăzute patru concerte, dintre care două alături de orchestra din Philadelphia, unul cu Leopold Stokowski în decembrie, şi două recitaluri în Chicago şi Boston.

Pe toate planurile, anul 1926–1927 trebuie să fi fost un moment hotărâtor în viaţa Clarei; E.W. Rossier i-a vorbit despre ea lui Paul Paray, directorul

Concertelor Lamoureux, care îi confirmă pe 12 aprilie 1926: „Îi voi scrie domnişoarei Haskil să o anunţ că figurează pe lista soliştilor noştri pentru stagiunea care vine. Ne vom înţelege mai târziu asupra datei concertului şi a alegerii lucrării… probabil Rahmaninov." Concertul va avea, de fapt, loc pe 31 octombrie, cu nelipsitul și eternul *Concert nr. 2* de Rahmaninov.

Dar E. W., care s-a împrietenit cu Pablo Casals[17] – pe care l-a făcut deja să vină la Vevey în acelaşi timp cu Cortot şi Jacques Thibaud – organizează trei concerte de sonate, la Lausanne, Geneva şi Vevey, pe 7, 8 şi 9 aprilie, iar Casals acceptă să fie acompaniat de Clara.

17. Pablo Casals (1876–1973), violoncelist și dirijor catalan, renumit în special pentru interpretarea suitelor pentru violoncel ale lui Johann Sebastian Bach. (N. tr.)

Tot în această perioadă, Clara cântă împreună cu Enescu în Sala Agricultorilor la Paris, unde prezintă în primă audiţie prima Sonată pentru pian şi vioară de Marcel Mihalovici, cu care se va împrieteni.

În fine, cu ocazia centenarului morţii lui Beethoven, Eugène Ysaye este de acord să interpreteze din nou în public, în cadrul unor concerte prin Europa. Trebuie să dea la Paris, în trei şedinţe (pe 25, 29 martie şi pe 1 aprilie 1927), integrala sonatelor pentru vioară ale acestui maestru: şi aici E.W., prieten vechi al familiei Ysaye, intervine pentru angajarea Clarei.

Şi astfel că, între martie 1926 şi martie 1927, ea va interpreta în Elveţia, în Statele Unite, la Paris, alături de cei mai buni muzicieni ai vremii, care o vor recunoaşte toţi ca pe egala lor. Prea puţini artişti se pot mândri cu un asemenea palmares.

Cu Casals se înţelege imediat din punct de vedere muzical: ei repetă foarte puţin şi de fiecare dată când se vor reîntâlni după aceea dialogul se reia ca şi cum nu ar fi fost nicicând întrerupt. În 1942, de pildă, deşi n-au mai cântat împreună de mai bine de zece ani, o singură repetiţie le va fi de-ajuns pentru a pune la punct o sesiune de sonate. Şi lui Anton Golea, care la sfârşitul concertului rămâne uimit de legătura lor strânsă, minunată, în aceste condiţii, ea îi răspunde cu modestie: „Când doi artişti adevăraţi se întâlnesc, totul merge ca pe roate."

De fapt, din instinct, se adaptează numaidecât la partenerul său, păstrându-şi neatinsă personalitatea, tuşeul inimitabil, interpretarea de-o claritate strălucitoare, arta ei de a desprinde fiecare notă într-un *legato* demn de admiraţie şi mai ales această lumină interioară care emană din fiinţa ei şi care transpare din clipa în care degetele ei ating claviatura pianului.

Dar, în timpul primelor contacte cu Casals, ea rămâne înlemnită când nu se află în faţa pianului: nu se simte demnă de partenerul ei celebru şi tracul de dinaintea concertelor este îngrijorător – în aceeaşi măsură şi pentru prietenii ei. Pe 7 aprilie 1926, la ora 21.00, are loc primul concert alături de Casals, la Lausanne. La ora 20.00, la Mimont, acasă la familia Correvon, Clara se află încă în pat: are o migrenă, face febră şi este extenuată. Îi este foame, dar nu poate să înghită nimic. Trebuie să plece totuşi: se ridică în cele din urmă, mănâncă puţină şuncă, îşi despleteşte şi apoi îşi reface cocul de mai multe ori, şi la chemările din ce în ce mai insistente ale lui Jeanne Correvon, care vede că se face târziu, răspunde, enervată, că oricum concertul nu poate să înceapă fără ea! Maşina le aduce într-un sfârşit la teatru… cu doar o clipă înainte de a ajunge şi Casals.

Dar în clipa intrării pe scenă – Casals nu mai cântase la Lausanne de mai bine de treisprezece ani – are loc o întâmplare neaşteptată pe care însăşi Clara o povesteşte:

Având în vedere anvergura acelui eveniment, mă simţeam mai nesemnificativă ca oricând şi mă încăpățânam să înţeleg că, pentru a intra pe scenă, trebuia să trec prin faţa lui Casals.

Aşadar, când s-a deschis uşa, am fost văzuţi din sală, Casals, cu vârful arcuşului depăşind uşa, aşteptând să binevoiesc să intru, şi eu înţepenită la intrare, ceea ce a provocat un amuzament general. Casals îmi spune atunci, timid: „Am putea înainta puţin?…“, apoi, pierzându-şi răbdarea a străbătut singur podiumul cu un pas mare, hotărât, după care l-am urmat şi eu ca să-mi ocup locul la pian. Succesul, chiar înainte să interpretăm, a fost fulminant!

Aceleaşi neplăceri se mai petrec, aproape la fel, la fiecare intrare sau ieşire din scenă şi la momentul de bis. Totuşi, la celelalte două concerte, Clara, făcând un efort, intră, iese şi salută fără să stea pe gânduri!

În total au fost trei concerte splendide, primite cu entuziasm şi de către public, şi de către critici.

Domnul Casals şi-a asigurat concursul unei pianiste demne de el, domnişoara Clara Haskil, care s-a dovedit o parteneră nespus de capabilă şi o muziciană desăvârşită.

Domnişoara Haskil, fără să se impună vreodată arbitrar, fără să treacă neobservată dacă nu era cazul, a colaborat, în cea mai largă accepţie a definiţiei, cu domnul Casals.

Din acele concerte s-a născut o simpatie reciprocă, în ceea ce o priveşte pe Clara, uluită de Casals, îi va purta o admiraţie şi un respect care nu vor înceta vreodată, chiar dacă nişte irizaţii întunecate aveau să umbrească uneori aceste legături de prietenie.

Câteva zile mai târziu, Clara se află la Barcelona, unde dă un recital strălucitor, apoi luna următoare se află la Paris, unde cântă în concert sonate cu sora ei Jana. De această dată, dăm de primul semn al unei cronici din Franţa. În *Le Figaro* din 23 mai 1926, Stan Golestan scrie:

Domnişoara Haskil este fără îndoială, printre pianistele generaţiei sale, una dintre firile cele mai remarcabile: dispune de o forţă surprinzătoare şi de o rară înzestrare de a evoca. Alături de domnişoara Jana Haskil, o violonistă excelentă, ea a dat o tulburătoare interpretare a Sonatei pentru pian şi vioară op. 105, *de Schumann.*

După câteva recitaluri în Elveţia, are loc prima apariţie alături de orchestră la Paris, la concertele Lamoureux, pe 31 octombrie, alături de Paul Paray: *Concertul* de Rahmaninov pare să nu fi adus decât un succes onorabil – publicul parizian este pretenţios.

După concert, ea se îmbarcă, singură de data asta, pe vaporul cu destinaţia America…

Se ştiu foarte puţine lucruri despre cele trei luni pe care le va petrece acolo, ocupată cu un recital la Chicago ţinut pe 16 noiembrie şi un altul la Boston pe 19 ianuarie: interpretează în două reprize, pe 23 şi 24 decembrie, *Concertul* de Schumann la Philadelphia, dar Leopold Stokowski, care suferea de o nevrită, va fi înlocuit cu Rodzinski, cel care va dirija primul concert şi de asemenea începutul celui de-al doilea. Însă pe 24 decembrie, Stokowski, cu braţul drept legat într-o eşarfă, se urcă la pupitru să dirijeze concertul numai cu braţul stâng, obţinând, alături de Clara, onoruri excepţionale: ovaţiile sunt uriaşe şi ceea ce îi uimeşte pe critici (remarcă valabilă şi pentru cele două recitaluri care au un succes colosal) este dedicarea, vigoarea şi forţa:

Domnişoara Haskil nu este în pericol să i se spună că interpretarea este prea feminină – ceea ce nu înseamnă că forţa ei nu este domolită de o delicateţe deosebită atunci când este cazul.

În decursul lunii decembrie, în timpul şederii la New York îl întâlneşte în repetate rânduri pe marele violonist Joseph Szigeti (pe care îl întâlnise în

Elveţia mai înainte), care îşi notează în carnetele sale o serie de şedinţe muzicale cu ea.

Pe 6 ianuarie 1927, Stokowski îi scrie impresarului său la New York, Richard Copley:

Boala de care sufăr m-a împiedicat să vă scriu cât mai curând despre domnişoara Clara Haskil, care a interpretat cu ardoare şi vitalitate. Publicul a întâmpinat-o cu o căldură ieşită din comun – de fapt, cu ovaţii.

I-am propus să interpreteze o lucrare modernă alături de noi, fie la New York, fie la sfârşitul acestei stagiuni, fie în stagiunea următoare şi va vedea dacă poate să găsească ceva original.

Sunt ferm convins că talentul său este de departe mai presus de cel al contemporanilor săi şi că are, fără îndoială, o carieră în faţă, cu atât mai mult cu cât se dăruieşte muzicii cu o înflăcărare vecină cu fanatismul: şi mă bucur că are un agent aşa ca dumneata, pentru a-i reprezenta interesele în această ţară.

Copley ar fi vrut într-adevăr să organizeze un turneu mare cu ocazia noului concert aflat în proiect cu orchestra din Philadelphia, care nu putea să justifice călătoria în Europa de unul singur. Dar are nevoie de un sprijin material de bază (mai ales pentru a putea plăti publicitatea de care nu se poate lipsi, de altfel), pe care, evident, Clara este incapabilă să-l aducă. Şi atunci îi va spune cu cinism, lăsând-o de izbelişte: „Poate că ar fi fost mai bine să aveţi mai puţin talent şi mai mulţi bani.“

Succesul său din America rămâne deci fără urmări. În rest, este încă şi mai rău: nimeni nu va şti vreodată ce s-a întâmplat acolo, dar Clara se întoarce în Europa singură, agresivă, plină de amărăciune, mai retrasă ca niciodată. Unei prietene mai apropiate ea îi va mărturisi doar atât: „Nu-mi mai vorbiţi despre ţara aceea – nu voi mai pune nicicând piciorul acolo.“

Oare Avram este cu totul străin de acest deznodământ dramatic, el, care, cu câţiva ani în urmă, a făcut tot ce i-a stat în putinţă să o despartă de un tânăr pictor elveţian pe care îl întâlnise tot la Paris şi care voia să o ia în căsătorie? Poate că da, dar el se pricepe să-i semene îndoiala în suflet, ei, căreia şi aşa îi lipseşte încrederea în sine:

„Biata mea fetiţă, tu crezi tot ceea ce ţi se spune!“

Şi dacă se întâmplă ca unii oameni să o recunoască pe stradă şi să întoarcă după ea capul:

„Fii serioasă! E din pricina scoliozei tale!“

Fără îndoială nu-şi dă seama, aşa prins în crusta mizantropiei sale din ce în ce mai nimicitoare, de răul pe care i-l face și care nu se mai poate îndrepta. Şi este posibil să nu aibă nici o legătură de data asta, cel puţin direct, cu decepţia sentimentală îngrozitoare a Clarei: ea singură ar fi putut să spună, dar cu siguranţă nu şi-ar fi dorit acest lucru. Era mult prea pudică să accepte să vorbească despre o rană atât de adâncă. Totuşi, rana fusese deja făcută: cu timpul, cicatricea se va vindeca, dar Clara, care avea un temperament feminin prin excelenţă, va suferi întotdeauna în adâncul sufletului ei de lipsa acestei vieţi afective.

Are treizeci şi doi de ani şi este acum convinsă – bineînţeles că pe nedrept, dar din nefericire a fost împinsă să gândească aşa – că fizicul şi caracterul ei o împiedică să-şi îndeplinească destinul de femeie: toată această putere de a iubi care sălăşluieşte înlăuntrul ei nu-i va fi de folos şi îi vor lipsi cumplit aceste dovezi de afecţiune de care, mai mult decât alţii, resimțea o nevoie permanentă.

Niciodată, nimănui nu i se va plânge de acest gol, care a marcat-o totuşi atât de puternic şi pe care îl va transpune mai mult sau mai puţin conştient prin muzică; niciodată nu va vorbi cuiva despre cum ar fi putut să fie viaţa ei, sau cum i-ar fi plăcut ei să fie, dar într-o zi, lăsându-se cuprinsă de uitarea de sine, îi va mărturisi unei prietene: „Dacă ai şti cât de greu este să nu te ia nimeni niciodată de mână cu dragoste…“

Toată această dragoste reprimată ne face să înţelegem şi mai bine aceste elanuri extraordinare, aproape pasionale, pe care le va răsfrânge mai târziu asupra unor persoane de o calitate rară întâlnite pe parcursul carierei sale şi care, la rândul lor, vor şti să recunoască bogăţia ascunsă a firii sale extraordinare – printre acestea, în primul rând, Dinu Lipatti.

În această stare deprimată, şi fără îndoială de disperare, de revoltă lăuntrică, ea trebuie să meargă la Anvers pentru a interpreta pe 20 martie 1927, în cadrul evenimentului care sărbătorea anul Beethoven şi mereu graţie intervenţiei lui E.W. Rossier, *Concertul nr. 3* sub bagheta dirijorului L. de Vocht: ea primeşte „ovaţii mai mult decât întemeiate“, după ce „s-a depăşit pe ea însăşi, dacă mai este posibil așa ceva“, stârnind admiraţia muzicienilor din orchestră, precum şi a dirijorului. Din nenorocire, nu se poate scoate o vorbă de la ea, este morocănoasă – de fapt, este deosebit de sensibilă, dar nimeni în afară de ea nu poate şti motivele profunde – şi îi descurajează pe toţi cei care încearcă să se apropie de ea. L. de Vocht îi va

mărturisi lui E.W. Rossier cu părere de rău: „Ce muziciană extraordinară! Dar ce păcat că nu este mai prietenoasă…“

Cu ocazia acestui concert, „afacerea Gaveau“ își face din nou apariția: reluându-şi propunerile (nu era cazul!), Gaveau a pus unul dintre pianele lui la dispoziţia Clarei pentru acest concert, dar este trimis înapoi fără prea multe discuţii şi va fi înlocuit cu un Pleyel. De data asta, familia Gaveau a înţeles şi nu va mai încerca să intervină în cariera Clarei.

Totuşi, se pare că peste unul dintre aceste instrumente avea să dea Clara, câteva zile mai târziu la Paris, în Sala Gaveau, la serile de sonate unde va cânta alături de Ysaye; este copleşită de trac, dar când îi mărturiseşte fiului marelui violonist (care-i este impresar), acesta îi răspunde: „Nu mai puţin decât tatăl meu!“

Eugène Ysaye are aproape şaptezeci de ani şi n-a mai interpretat în faţa publicului de ani de zile: acest lucru se resimte în interpretarea sa, dar publicul care umple sala la cele trei întâlniri (pe 25, 29 martie şi 1 aprilie) regăseşte din când în când acel suflu şi acea sonoritate minunată care i-au adus faima. Îi vor dobândi un succes de mare apreciere, fără să o remarce, aparent, pe tânăra care-l acompaniază, pe cât de ştearsă ca persoană, pe atât de prezentă pe plan muzical: la urma urmei, pe Ysaye au venit să-l asculte…

Totuşi, după un concert ţinut la Barcelona (unde de Falla, pe care-l reîntâlneşte acolo, îi dedică o partitură din *Amorul vrăjitor*), ea mai ţine la Paris, pe 6 aprilie, un alt concert alături de cvartetul Krettly (al cărui tânăr violoncelist nu e nimeni altul decât Pierre Fournier), apoi pe 28 mai sub bagheta dirijorului Albert Doyen în fruntea propriei sale orchestre, *Concertul nr. 4* de Beethoven, *Nopţile în grădinile Spaniei* şi *Concertul nr. 2* de Chopin.

Nici o critică a acestor concerte pariziene, dacă s-o fi scris vreuna, nu a izbutit să ajungă până la noi… Această nepăsare o descurajează, într-adevăr. Parisul este de fapt cel pe care ea ar vrea să-l convingă: cu toată primirea caldă pe care i-o rezervă Elveţia, cu toate prieteniile minunate pe care le-a legat acolo, ea în Franţa vrea să se impună, publicul francez este cel pe care și-ar dori să-l cucerească într-un final. Unei prietene care o întreabă în 1940: „Ce public străin este mai pe placul dumitale?“ Ea îi va răspunde cu tristeţe: „Cel al unei ţări care nu vrea să mă adopte.“

În 1927 Parisul încă mai era capitala artelor, totul pleacă de acolo, totul ajunge acolo, într-o frământare nemaipomenită de idei, în mijlocul unei

risipe de talente: este explozia bogată de după război, faţă de care solidaritatea discretă elveţiană pare puţin ştearsă şi limitată. Să rămâi înstrăinat de Paris înseamnă, fără îndoială, să ratezi ocazia de a pune pe picioare o carieră de care Clara se simte capabilă: trebuie să fii prezent acolo unde arta străluceşte cel mai tare.

Fără îndoială acesta este unul dintre motivele pentru care se hotărăşte să accepte propunerea pe care i-o face domnişoara Gélis, aceea de a-i pune la dispoziţie un apartament la Paris pentru ea şi unchiul ei. Pesemne că starea de sănătate a acestuia din urmă o îndeamnă nu să părăsească Elveţia, ci să-i găsească lui Avram un adăpost mai comod decât o cameră de hotel: este perioada în care, de fapt, el va manifesta primele simptome ale bolii Parkinson. Şi apoi, poate că-şi doreşte şi ea un acoperiş numai pentru ea, în loc să trăiască mereu pe la alţii. În sfârşit, la Paris, se afla Jana, Morpain (profesorul care-i devine prieten), Lazare-Lévy (în care are foarte multă încredere), prinţesa de Polignac (mereu gata să-i întindă o mână de ajutor)…

Fond: Clara Haskil, BCU Lausanne. Fotograf necunoscut

CLARA HASKIL, ÎN JURUL ANULUI 1927

Fonds Clara Haskil, BCU Lausanne. Fotograf necunoscut

MÂINILE CLAREI HASKIL

După o şedere cu Avram la Cauterets, urmează mutarea pe rue Oudinot la numărul 10, un apartament micuţ şi încântător la al treilea etaj, între curte şi grădină, unde locuise înainte cântăreaţa Jeanne Bathori[18]. Pentru prima oară după 30 de ani, Clara nu mai locuieşte într-o cameră de hotel sau pe la prieteni. Şi, chiar dacă îi este groază de grijile materiale pe care le are acum ca stăpână a unei case (nu va fi cu adevărat niciodată), sentimentul că poate să se întoarcă la ea acasă îi va aduce o satisfacţie uriaşă. O altă satisfacţie este aceea de a avea la discreţie un pian acasă, pe care-l închiriază, căci nu se pune problema să-şi poată cumpăra unul.

18. Născută Jeanne-Marie Berthier (14 iunie 1877–25 ianuarie 1970), o mezzosoprană franceză importantă pe scena operei şi care a contribuit la dezvoltarea muzicii franceze contemporane. (N. tr.)

De fapt, cei şapte ani pe care îi va petrece în rue Oudinot vor fi fără îndoială, în anumite privinţe, printre cei mai grei ani din viaţa sa. Ar fi putut să cunoască acolo măcar ce este prietenia: un tânăr american care locuia în acelaşi bloc şi căruia îi face plăcere să o asculte când studiază o invită într-o zi să se alăture unui grup de prieteni. Clara acceptă bucuroasă şi îi spune lui Avram, care răspunde doar atât: „Bine, vom merge.“ Clara nu îndrăzneşte să scoată o vorbă, îşi ascunde dezamăgirea, şi niciodată nu se va alătura acestor tineri de vârsta ei – care ar fi putut, fără îndoială, să-i fie de mare ajutor. Bineînţeles, nu va mai primi invitaţii de acest fel.

Dacă spre sfârşitul anului 1927 ea ţine o serie de concerte în Spania (Madrid, Sevilla, Malaga etc.), toate răsplătite cu „aplauze delirante, triumfale“, două concerte la Lausanne şi Vevey alături de cvartetul Calvet şi

alte două cu Casals, în aceleaşi oraşe (în Elveţia trece drept „egala celui mai mare interpret al timpului – şi nu este puțin lucru când este vorba de Casals!“ scrie ea), perspectivele de viitor sunt mărunte, la fel și onorariile încasate.

După atâtea succese, atâtea speranţe, anul 1928 va fi unul dintre cei mai lipsiţi de activitate, cel mai dezamăgitor an: trei concerte, în total, la Winterthur pe 19 aprilie, la Lausanne pe 25 aprilie şi la Barcelona pe 23 noiembrie (care îi aduc un venit de 650 de pesetas)!

Această „secetă“ este cu adevărat de necrezut şi, orice ar fi, greu de explicat. Cert este că, în afara talentului său imens, Clara nu are nimic din ceea ce i-ar trebui în lumea asta unui virtuoz: nu are bani bineînţeles, dar mai ales nu are pic de siguranţă, de mulţumire de sine, simţul publicităţii, dorinţa de a se pune în valoare, îi lipseşte complet aptitudinea de a linguşi. În schimb, este toată numai modestie, îndoială, nemulţumire proclamată cu voce tare chiar de ea însăşi (spune, după aproape fiecare concert că a interpretat „ca o cizmă“), nu scoate în evidenţă decât ceea ce a fost mai puţin bine – într-un fel are darul să-şi facă publicitate constantă. Mai mult, îi este groază de tot ceea ce este monden, fuge de recepţii, nu are încredere în oamenii influenţi, este incapabilă să facă un compliment pe care nu-l gândeşte şi are mai degrabă talentul, „cu totul extraordinar, de a face gafe“, va spune chiar ea, de care se va amuza mai apoi.

În sfârşit, în ciuda susţinerilor nenumărate pe care le primeşte, nu are pe nimeni care să se ocupe cu adevărat de ea, să-i ghideze cariera, s-o sfătuiască, s-o scape de povara problemelor materiale care o dezarmează, să se ocupe de publicitatea ei, de contactele necesare cu şefii de orchestră, cu asociaţiile, cu organizatorii de concerte, nu are pe nimeni care să-i „netezească asperităţile“, pe care caracterul ei repezit şi morocănos are tendința de a le scoate în evidență mai degrabă, nimeni să ştie să o împingă de la spate să-şi depăşească temerile care, câteodată, o determină să anuleze un concert în ultima clipă, fără vreun anume motiv – ba chiar să refuze un angajament.

Dacă ar fi avut un caracter diferit, poate că Avram ar fi reușit să-i fie îndrumătorul care, de altfel, cu siguranţă și-ar fi dorit să fie: dar în loc să-şi încurajeze nepoata, în loc să se lupte cu latura care deja înclina către pesimism, el nu reuşeşte decât, direct sau indirect, să-i accentueze tendinţele cele mai supărătoare. Pe de altă parte, dacă în calea Clarei ar fi apărut cineva care să-şi asume acest rol, el nu l-ar fi acceptat: şi, într-un

asemenea conflict, alegerea Clarei nu s-ar fi pus la îndoială. Şi astfel, se trezeşte că este singură.

O întâmplare, printre numeroase altele, arată într-un fel semnificativ ce fel de caracter avea de fapt. Îl cunoştea încă din 1920 pe domnul Arsène Henry (care fusese multă vreme ambasadorul Franţei la Bucureşti), un om foarte rafinat, sensibil, muzician important, al cărui apartament din strada Universităţii servea drept loc de întâlnire seratelor dese de muzică de cameră (mai ales cvartete, a căror responsabilitate fusese de mult încredinţată Janei Haskil); Arsène Henry nutrea o afecţiune paternă pentru Clara, care simţea la rândul ei că poate să aibă încredere în el şi în compania căruia petrecea multe ore vorbind sau făcând muzică. Prin sora lui, doamna de Marcilly, al cărei soţ era pe atunci ambasador la Haga, o angajase pe Clara să interpreteze, pe 26 octombrie 1930, la Amsterdam alături de Concertgebouw, avându-l ca dirijor pe Pierre Monteux. La repetiţie (*Concertul nr. 2* de Chopin), totul se desfăşoară de minune, şi Pierre Monteux, care nu o cunoaşte pe Clara, rămâne vrăjit. Dar în dimineaţa concertului, căzând pradă obișnuitului ei trac, Clara spune că nu va interpreta; la început nu este luată în serios, dar ea se încăpăţânează. Motivele? „Nu am chef…“ sau „Nu are să meargă!“ Se creează o adevărată confuzie, şi Monteux, furios, intenţionează să schimbe programul în ultima clipă. Încercând să-i bage minţile în cap, rugând-o, ba chiar certând-o, doamna de Marcilly o convinge în cele din urmă să interpreteze. Bineînţeles că va cânta „genial“, dacă ne luăm după vorbele lui Pierre Monteux însuşi, care, totuşi, dezamăgit de experienţă, se va lăsa rugat îndelung înainte să accepte un nou concert alături de ea.

Indiscutabil, acest gen de comportament, care nu era excepţional, i-a dăunat mult, şi nu încape îndoială că temperamentul ei câteodată imprevizibil, dar adeseori întunecat şi pesimist, i-a descurajat pe unii; pe de altă parte, alţi artişti, mai puţin talentaţi, şi-au construit reputaţia în jurul unor capricii mult mai excentrice! Este limpede că ştiau să profite de latura publicitară, pe când în cazul Clarei acest gen de refuz de a depăşi obstacolele nu avea nimic gratuit în el. Nu se datorează, în realitate, decât groazei sale de a se da în spectacol şi fricii de a nu fi mereu la înălţime…

Odată mutată la Paris, în lipsa acestui sfătuitor de care va avea atâta nevoie, îi trebuie un impresar, şi asta cu atât mai mult cu cât angajamentele continuă să lipsească cu desăvârșire: Cortot a recomandat-o lui Charles Kiesgen, care se ocupă de el şi cu care s-a împrietenit. Din nefericire,

Kiesgen, ca majoritatea confraţilor săi (mai ales în Franţa), nu are stofă de impresar, dacă prin acest termen înţelegem pe cineva care ia sub oblăduirea lui un artist şi îl ajută să-și facă cu adevărat o carieră: în realitate, Kiesgen nu face decât muncă de secretariat, bine organizat şi eficient, fără nici cel mai mic risc şi fără alte iniţiative decât trimiterea a câteva scrisori pentru a-şi promova „marfa“. Cum îi va spune mai târziu unei alte tinere artiste aflate la început de carieră: „Faceţi-vă mai întâi un nume – apoi mă voi putea ocupa de dumneata.“ Este un cerc vicios! Totuşi, Clara are câţiva ani de carieră, o mulţime impresionantă de critici fulgurante, colaborarea cu cei mai renumiţi artiști, sprijinul melomanilor influenţi.

Cu toate acestea, Kiesgen nu va reuşi nimic: Clara îi va rămâne totuşi devotată şi, când va cunoaşte în cele din urmă gloria, din obişnuinţă, îl va lăsa să se ocupe mai departe de ea. Însă între cei doi nu se creează nici o legătură, niciodată, chiar dacă acesta îşi arată admiraţia faţă de ea, cu siguranţă nu a înţeles-o, deci nu a ajutat-o. „Îmi era cu neputinţă să ştiu ce gândeşte“, va spune el mai târziu, foarte simplu, în încercarea de a se justifica. Influenţat de caracterul ei repezit, de lipsa ei de încredere, el nu insista niciodată când, în faţa unei propuneri de concert, ea se apuca să-i spună: „Ah, dar este cu totul de prisos!“ Iar când, după ce totuşi ţinuse un concert, ea îşi arăta nemulţumirea: „Ar fi fost mai bine să nu cânt!“, el nici măcar nu reacţiona. Cu atât mai mult cu cât în această perioadă şi de-a lungul anilor care aveau să vină el nu va face decât să constate că „talentul ei nu era apreciat în Franţa.“

O dată în plus, sobrietatea interpretării sale nu se potrivea cu atmosfera timpului, şi lipsa oricărui snobism îi închidea uşile anumitor saloane, fără de care succesul la Paris este imposibil. Bineînţeles că face parte din „colecţia“ prinţesei de Polignac, dar ea este prea ştearsă și deloc în largul ei în acest cerc monden, ca să ştie să profite. În timpul recepţiilor de la care chiar nu se putea eschiva, se ascunde de preferinţă după o uşă, şi Juliette Achard va spune despre ea cincisprezece ani mai târziu: „Ah, dacă ar fi putut, s-ar fi făcut una
cu pereţii!“

Ce păcat că nu s-a scris nimic despre acest loc de întâlniri extraordinare care au avut loc în perioada interbelică. Pentru viaţa spirituală, hotelul particular al prinţesei de Polignac, situat pe avenue Henri-Martin, colţ cu rue Cortambert – unde încă mai există fundaţia care-i poartă numele –, a fost unul dintre cercurile influente ale vieţii artistice din Paris.

Prinţesa (cum o alintau cei apropiaţi), care a fost fără îndoială unul dintre ultimii mari mecena din Franţa, domnea acolo cu autoritate: americancă din naştere şi prin temperament (deşi a trăit puţină vreme în Statele Unite, unde nu a vrut să se mai întoarcă niciodată), era născută Singer[19] (nume dat și maşinilor de cusut) şi avea la dispoziţie o avere considerabilă.

19. Este fiica lui Isaac Singer, constructorul mașinii de cusut cu același nume. (N. tr.)

În 1927, când Clara începe să frecventeze asiduu hotelul din rue Cortambert, prinţesa era o femeie la vreo cincizeci de ani, înaltă, subţire, distinsă, cu o înfăţişare uşor bărbătească, cu un profil aducând cu cel al lui Dante, mergând domol. După prima căsătorie, foarte aristocratică, dar nefericită, s-a căsătorit cu prinţul Edmond de Polignac, mult mai în vârstă decât ea şi care avea să dispară la puţin timp după aceea. Aveau amândoi aceleaşi gusturi rafinate pentru arte: prinţul fusese prieten cu Gounod, cu Fauré, şi aceste înrudiri nu erau cu siguranţă străine de importanţa muzicii în viaţa sa. De altfel, prinţesa de Polignac era chiar ea însăşi muziciană (cânta onorabil la pian) şi gustul său muzical era bine definit. Picta, de asemenea, şi fusese o vreme eleva lui Manet.

Acest personaj, destul de impresionant, ascundea o timiditate firească în spatele unui comportament puţin arogant, dar era de-o generozitate extraordinară şi înzestrată cu mărinimie şi cu o inteligenţă debordantă. Un spirit deschis noutăţilor, deloc conformistă în numeroase privinţe (pasiunile şi aventurile ei au rămas celebre), o interesau toate domeniile artistice şi îi plăcea să se înconjoare de talentele cele mai strălucitoare: puteai să-l regăseşti la ea pe Arthur Rubinstein, Horowitz, Stravinski (printre lucrările comandate de ea se numără şi *Nunta*, care a fost cântată în primă audiţie la unul din saloanele găzduite de ea), de Falla, Ravel, cât şi pe profesorul Picard, Léon-Paul Fargue (care întârzia mereu la cină, dar întotdeauna era iertat), Jean Guéhenno sau Denise Bourdet, ca să nu amintim decât câţiva.

În preajma ei mai erau o întreagă pleiadă de artişti tineri care, în afara strălucitoarelor serate muzicale, sărbătorilor şi cinelor organizate cu regularitate, se întâlneau în fiecare joi în salonul ei ca să facă muzică ore în şir: un nucleu constant de tinere talente se afla acolo, printre care Francis Poulenc, Jacques Février, Henri Sauguet, Jean Françaix, Magda Tagliafero, Jeanne-Marie Darré, Clara şi, bineînţeles, mulţi alţii. Erau şedinţe interminabile de descifrare a tuturor genurilor de muzică, la două sau trei piane, şi acolo Clara se simţea în largul ei, lăsând chiar să se vadă din când în când toată veselia şi tot simţul umorului de care era capabilă.

Uşurinţa ei surprinzătoare și tehnica transcendentă (unii dintre colegii ei o considerau superioară celei lui Horowitz) trezeau admirația tuturor, mai ales a lui Jacques Février (în 1926 ţinuse primul său recital şi făcea parte dintre apropiaţii prinţesei), care s-a văzut mult cu ea în această perioadă şi cu care a interpretat de nenumărate ori în rue Cortambert. El a păstrat o amintire vie a acelor şedinţe, în special una în cadrul căreia Clara citise, într-un mod în care lui i se păruse de neîntrecut, *andantele* din *Concertul nr. 2* de Brahms. Armonia sa şi ritmul interior, simţul extraordinar al instrumentului, „prezenţa“ ei minunată la pian, personalitatea frapantă a interpretărilor sale (unde o libertate totală de concepţie excludea orice lipsă de gust), eleganţa naturală a interpretării sale (capabilă de subtilităţile cele mai rafinate, fără să cadă pradă afectării, precum şi de o puternică sonoritate uimitoare), toate acestea ieşeau în evidenţă şi făceau din ea una dintre pianistele cele mai desăvârșite care au existat vreodată. La rândul său, Lazare-Lévy, pe care avea să-l vadă din când în când şi să-i interpreteze lucrări noi, o considera atunci ca fiind cea mai mare pianistă a timpului. Şi mai adăuga: „Este o aristocrată a pianului.“

Dar, pe când locuia la prinţesă, ca să se eschiveze de la seratele mondene sau (şi mai rău pentru ea) de la dineurile „intime“, care se ţineau în atelierul de pe rue Cortambert, uneori se întâmpla ca această „aristocrată“ să se retragă pe furiş şi să ia masa cu personalul prinţesei, lucru care o scotea din minţi pe aceasta din urmă – motiv pentru care Clara o şi făcea! De altfel, era iubită mult în cercul celor de pe avenue Henri-Martin, şi în timp ce studia nu era ceva ieşit din comun ca valetul sau camerista să vină, cu o mătură sau o cârpă în mână, să o asculte cu religiozitate. Prinţesa surprinsese într-una din zile scena; furioasă, o apostrofează pe Clara: „Aşadar, dumneata îmi distragi personalul de la lucru?“

Tot în casa prinţesei o va cunoaşte şi pe Nadia Boulanger, care se alătură mai târziu cenaclului și care va deveni foarte repede „maestrul de ceremonii“ al grupului Prinţesei; în realitate, temperamentele acestor două femei, apropierea lor faţă de muzică erau atât de diferite, încât niciodată între ele nu va fi decât o stimă reciprocă… spoită pe ici-colo cu o umbră de neîncredere!

Oricine în locul ei ar fi profitat de aceste relaţii pentru a ieși în evidenţă sau cel puţin pentru a se face remarcat: Clara, dimpotrivă, dispărea şi, dacă în joile muzicale, în atmosfera plăcută a descifrărilor, îşi lăsa uneori degetele să vorbească în locul ei fără teamă sau constrângere, îndată ce

venea vorba să cânte cu adevărat, îndoiala care plana asupra ei reapărea, încremenind-o.

În anul 1928, în care Clara, disperată, aşteaptă în zadar angajamente, prinţesa o ia cu ea la Veneţia, acolo unde are un palat: în afară de descoperirea oraşului, care o încântă, această şedere petrecută acolo – ca şi cele care vor urma – va fi un chin pentru Clara. Nu sunt decât recepţii, festivităţi, mondenităţi – tot ceea ce îi provoca groază –, şi Clara, care nu cunoştea pe nimeni, se plictiseşte de moarte. La fel va fi şi când, adeseori, prinţesa o va lua cu sine la domeniul ei din Jouy-en-Josas pentru şederi de lungă sau scurtă durată: acolo nu mondenităţile o plictisesc, ci statul la ţară. Mult mai târziu, ea va mărturisi: „Nu îmi place la ţară, de vreme ce nu locuiesc acolo. La familia Desmarais, la Chantilly nu voiam decât să fug, ca şi atunci când eram la prinţesa Polignac“. Şi când, din întâmplare, prinţesa trebuia să meargă pentru o zi la Paris, Clara, pregătită, se așeza în dreptul uşii casei când prinţesa era pe picior de plecare, sperând, fără să îndrăznească să-i spună nimic, să o ia şi pe ea. Dar prinţesa se prefăcea că nu vede nimic şi o lăsa în urmă spunându-i autoritar: „Ne vedem diseară!“

Nu e mai puţin adevărat că, pe multe planuri, prinţesa de Polignac a fost un ajutor preţios pentru Clara: chiar dacă nu am lua în considerare decât faptul că, în aceşti ani în care ea vegetează lamentabil pe plan profesional, i-a permis să facă parte dintr-un cerc unde viaţa muzicală este intensă. Desigur că disciplina studiului inculcată de Avram, precum şi propria sa voinţă au determinat-o să lucreze mereu cât de mult a putut, chiar şi fără vreun rezultat concret: dar şedinţele acasă la prinţesă au ajutat-o negreşit să-şi menţină interesul viu şi, în acelaşi timp, reprezentau un fel de evadare din atmosfera apăsătoare, tristă şi încordată din rue Oudinot, de unde, puţin câte puţin Avram nu va mai ieşi deloc.

Din fericire, tot datorită prietenilor ei elveţieni, anul 1929 îi aduce câteva concerte – şi câteva onorarii: va primi 1300 de franci elveţieni pentru două concerte alături de Orchestra Elveţiei Romande, sub bagheta dirijorului Robert Dentzler, la Vevey pe 13 ianuarie (*Concertul în fa minor* de J.-S. Bach) şi la Lausanne, în ziua următoare (acelaşi concert, plus *Nopţile în grădinile Spaniei* de Falla).

Pe 2 martie la Winterthur, are primul ei concert de Mozart (în do major, K. 503) sub bagheta dirijorului Hermann Scherchen; pe 6 martie la Liège şi pe 3 aprilie la Zürich, ea se reîntâlneşte cu Casals pentru două concerte de sonate, iar pe 3 mai interpretează la Monte Carlo *Concertul nr. 2* de Chopin

sub bagheta dirijorului Paul Paray. În noiembrie dă un recital la Amsterdam, un altul la Berlin şi pe 11 decembrie la Lausanne, un concert de sonate cu violonistul André de Ribaupierre[20]. Acestea sunt toate activităţile ei publice, din care Franţa lipseşte cu desăvârşire.

20. André de Ribaupierre (1893–1955), violonist și profesor de muzică elvețian. (N. tr.)

În 1930, în faţa greutăţilor pe care le întâmpină în propria carieră şi având şi exemplul deloc încurajator al surorii sale, Jana Haskil – care-şi înfiinţase propriul cvartet de coarde –, se hotărăşte să abandoneze orice urmă de speranţă de a avea o carieră de solistă pentru a se consacra unei cariere într-o orchestră: ea se alăturase de ceva vreme Orchestrei Radio, care va deveni curând Orchestra Naţională. Dar naţionalitatea română o împiedică să fie angajată cu titlu permanent, şi astfel cere şi va primi cetăţenia franceză. O îndeamnă cu stăruinţă şi pe Clara să facă acelaşi lucru. Pentru o vreme, ea se gândeşte serios la asta, apoi renunţă din cauza demersurilor necesare; poate că și Avram, încrezător în propria lui experienţă nefericită, o descurajează. Ar trebui poate să se felicite, căci datorită faptului că era de cetăţenie străină a reușit în timpul războiului, între 1939 şi 1945, să părăsească Franţa – fapt care o salvat-o fără îndoială şi, în orice caz, i-a permis să facă în cele din urmă carieră.

Franţa continuă să o ignore: „La Paris nu sunt iubită“, îi mărturiseşte ea, deziluzionată lui Henri Sauguet, pe care-l întâlneşte acasă la prinţesă. Totuşi, graţie surorii sale Jana, ea interpretează de două ori la radio în 1930 – dar nici aici şedinţele acestea nu vor duce nicăieri. Şi apoi la Concertele Poulet, sub bagheta întemeietorului lor, Gaston Poulet, ea interpretează *Concertul nr. 1* de Beethoven. Încă o critică, excelentă, în *Le Figaro*, semnată de Robert Brussel: „O mare artistă, o virtuoză capabilă nu numai să uimească, dar care are înzestrarea, mai rară, de a emoţiona“, confirmată de cele pe care le primeşte în Elveţia, în Belgia şi în Olanda (faimosul concert al lui Chopin alături de Monteux), unde talentul ei este calificat drept „miraculos“, „uimitor“, „fabulos“ etc.

Criticii evidenţiază entuziasmul publicului (este chemată din nou pe scenă de zece ori), şi deplâng adeseori, cel puţin pentru recitaluri, faptul că nu sunt mai numeroase. În sfârşit, pe parcursul acestor ani putem observa la anumiţi critici atitudini rezervate, practic mereu aceleaşi: răceală, o lipsă de expresivitate, de profunzime. Toate acestea denotă, fără îndoială, cât este de derutant pentru ei, şi pentru o parte din public, acest stil lipsit de podoabe, fără „efecte“, cu care ei nu sunt obişnuiţi. Însă toţi se înclină plini de

admiraţie în faţa tehnicii şi vigorii interpretării sale: cu siguranţă, în această perioadă a anilor ’30 ea se află în apogeul formei sale fizice, din moment ce în 1930 are exact treizeci şi cinci de ani. În afară de asta, de când petrece sejurul la Villars, bronhiile sale sunt mai puţin fragile, se îmbolnăveşte mai rar şi nu mai are probleme grave cu spatele: poate să lucreze fără să obosească şi singurul semn exterior al scoliozei sale este tendinţa de a înclina capul pe un umăr, puţin mai ridicat decât celălalt. Asta dă siluetei sale foarte înalte şi subţiri o aparenţă de fragilitate, chiar de slăbiciune, care contrastează cu vigoarea şi autoritatea sa din clipa în care mâinile ei ating claviatura pianului – mâini admirabile, cu degete lungi, drepte, foarte netede, atât de armonios rotunjite la vârf. Mâini a căror piele albă este atât de fină, încât se poate răni în orice fleac – se zgârie într-o zi cu o firimitură de pâine. Mâini de o agilitate, de o precizie uimitoare la pian („magice“, va spune M. Inghelbrecht), dar mai puţin iscusite în viaţa obişnuită, de toate zilele – i se întâmpla să scape orice ţinea în mână –, frica permanentă să nu se rănească îi sporea, fără îndoială, nesiguranţa. Mâini, care până la sfârşitul vieţii ei, vor păstra un neobișnuit aspect tânăr – şi care, sub nici o formă nu au răspuns calificativului de „căţărătoare“ folosit de un critic care, în criză de expresii pitoreşti, a crezut că le poate lăuda astfel. Mâinile ei, pentru care manifestă o grijă care stârneşte invidia, pe care le protejează în toate anotimpurile cu mănuşi de bumbac sau lână şi faţă de care nutreşte obsesia accidentării.

Chiar pe 1 iulie 1930 ea va fi rănită la Zürich într-un accident de maşină, din care scapă miraculos. Îi povesteşte întâmplarea doamnei Correvon într-o scrisoare din 18 iulie:

Mă grăbesc să vă spun că sunt bine, că nu voi păstra despre întâmplarea aceasta de la Zürich decât o amintire neplăcută şi, poate, nişte cicatrici fără importanţă.

Cum n-am un caracter prea bun, constat că am scăpat uşor şi mă bucur că n-am fost omorâtă pe loc – sau ceea ce ar fi fost mai rău decât moartea însăşi pentru mine, să fi suferit vreo infirmitate la o mână sau la un deget –, îmi spun că ar fi fost şi mai bine dacă nimic nu s-ar fi întâmplat! Maşina în care eram cu o doamnă din Zürich (care din fericire, nu a păţit nimic grav) s-a ciocnit la o intersecţie de un alt automobil care cobora în mare viteză. În clipa în care am văzut cu spaimă maşina venind în direcţia celei în care mă aflam, m-am aplecat din instinct şi am fost proiectată direct în şosea, pe

deasupra automobilului, care s-a răsturnat, cu roţile în aer („umgeworfen[21]“, *zice în ziar).*

21. „Cu roţile în sus“ (în germană, în original). (N. tr.)

Era o maşină decapotabilă, ceea ce explică de ce am fost proiectate în afara ei, altfel ne-am fi ciocnit de plafon sau am fi avut toată greutatea maşinii pe noi. Nu am putut să mă ridic decât după câteva secunde, după ce mi-au scos picioarele de sub resturile maşinii. Este, cred eu, amuzant – după şocul încasat – că îndată ce m-am ridicat pe picioarele mele, am cerut geanta unde aveam actele şi am scos o oglindă – eu, care nici măcar nu sunt cochetă! – să văd pesemne dacă mai am capul la locul lui, căci eram uşor ameţită. După ce mi-am dat seama că totul era bine şi că nu aveam decât o zgârietură la încheietura mâinii (care încă mă mai doare), am observat că-mi şiroia sângele dintr-o rană de la genunchi…

Am fost dusă la o clinică unde un chirurg mi-a spălat rana şi mi-a oprit sângerarea cu comprese înmuiate în tinctură de iod. După trei înţepături care mi-au amorţit genunchiul şi după o injecţie cu ser împotriva tetanosului, doctorul mi-a cusut rana şi a bandajat-o. Nu era prea liniştit în privinţa consecinţelor, răspunzând la întrebările mele că o rană la genunchi prezintă întotdeauna riscuri. Din fericire, nu au fost complicaţii.

La două ore după această intervenţie, am luat trenul să mă întorc la Paris (era într-o marţi), unde aveam de gând să mă odihnesc pentru a doua zi şi apoi să plec din nou la Ostende. Am uitat să vă spun că în timp ce mă îndreptam înspre gară cu bagajele a avut loc acest accident. Şi mai e ceva amuzant în toată această întâmplare: şi anume că, fiind însoţită de o prietenă la Ostende (care a venit cu mine la Zürich), şchiopătând, făcând curbe mari cu piciorul meu ţeapăn ca să înaintez, am avut îndrăzneala să mă arăt în public şi să interpretez concertul de Chopin. Dirijorul a fost de acord şi a acceptat: „Având în vedere că interpretaţi cu mâinile, şi nu cu picioarele, daţi-i drumul!“ Cu piciorul drept am putut să folosesc pedala, cât despre piciorul stâng, de data aceasta a şomat. Prietena mea, cea care m-a însoţit, mi-a spus prosteşte şi din răutate (?) că se făcuseră remarci nepoliticoase în public despre înfăţişarea mea şi mersul meu. Cu atât mai rău! Orchestra a avut un succes uriaş şi publicul de asemenea.

Succesul este confirmat ori de câte ori apare ocazia, adică destul de rar: de-a lungul anilor 1931, 1932 şi 1933 ea nu va mai da decât 24 de concerte publice (o medie de opt concerte pe an!), aproape toate în Elveţia.

Concertul nr. 4 de Beethoven şi un recital la Berlin în martie 1931 stârnesc entuziasmul… fără urmări însă. La Paris, *Concertul în mi bemol major nr. 9* de Mozart (K 271) – interpretat în martie 1931 alături de Pierre Monteux, apoi în luna noiembrie a aceluiaşi an alături de Gaston Poulet – *Concertul nr. 2* de Chopin, în februarie 1932, cu Eugène Bigot, au un succes care, practic, trece neobservat.

În afara acestor concerte publice, Clara participă la câteva şedinţe particulare (în 1932 este începutul seratelor muzicale acasă la doamna Desmarais), mai ales la prinţesa de Polignac: cu ocazia unei dintre aceste şedinţe o cunoaşte pe Renata Borgatti, pianistă reputată, înzestrată cu o personalitate foarte puternică, care se împrieteneşte cu mai tânăra ei colegă, căreia îi va da sfaturi bune adeseori. Şi mai ales, datorită ei, Clara o va întâlni pe Anna Langenhan[22], şi ea tot pianistă, dar mai ales un pedagog remarcabil, însufleţită de un fel de credinţă în misiunea ei. Mai apoi, de fiecare dată când va fi cu putinţă, Clara se va duce să o vadă pe doamna Langenhan la acea şcoală de pian deschisă în Elveţia, pentru a-i interpreta lucrări noi, a-i afla părerea şi a primi încurajări: căci Anna Langenhan, care nutreşte o admiraţie uriaşă pentru Clara, îi înţelege îndoielile, neliniştile, şi câteodată ştie să i le potolească. N-a fost chiar ea cea care a renunţat la o carieră de solistă din pricina tracului care o înlemnea? Până la moartea acestei mari doamne a pianului, în decembrie 1951, Clara va găsi alături de ea, câteodată doar prin nişte bileţele mâzgălite, motivele să nu cadă pradă pesimismului ei cronic şi să lupte.

22. Anna Hirzel-Langenhan (1874–1951), pianistă și profesoară de pian din Elveția. (N. tr.).

De fapt, în spatele acestui pesimism se ascunde o rezervă uriaşă de energie şi o tărie de caracter ieşite din comun: şi are nevoie de acestea nu numai să continue să creadă într-o carieră posibilă când toate succesele sale, oricât de minunate ar fi, se opresc brusc, dar Clara va face dovada lor mai ales în anii 1932 şi 1933, care sunt pentru ea un fel de prefigurare a Infernului. Boala lui Avram se înrăutăţeşte pe zi ce trece, agravată şi de ateroscleroză: suferă, şi asta se resimte și mai tare în felul lui de a fi. Din posesiv devine despotic, uneori răutăcios: Clara îl îngrijeşte cu o statornicie şi un devotament admirabile, acceptând totul fără să se plângă, fără urmă de reproş.

Dar atmosfera din rue Oudinot este atât de copleşitoare, Clara este epuizată, fizic, moral şi nervos, încât, cu toate că Jana este şi ea acolo când nu are angajamente alături de orchestră, ea va cere ajutor: lăsându-şi baltă

activităţile de la Bucureşti, Lili ajunge la Paris în aprilie 1933 pentru a-şi sprijini surorile şi pentru a-i da Clarei posibilitatea să lipsească din când în când ca să ţină un concert în străinătate.

Chiar dacă angajamentele ei nu sunt prea numeroase, fiecare dintre plecările ei este o dramă: Avram nu vrea să o lase să plece (în 1932 a trebuit să-şi anuleze mai multe concerte tocmai ca să nu se îndepărteze prea mult de Paris) şi este nevoie de toată autoritatea lui Lili pentru a nu ceda în faţa reproşurilor amare ale unchiului său. Chiar şi aşa, Clara aranjează să plece în ultimul moment şi să se întoarcă noaptea, îndată ce concertul se va fi terminat. O dată chiar, în Elveţia, ea va ajunge numai cu câteva ore înainte de concert, prea târziu să mai poată repeta: experienţa o va distra, totul a mers de minune şi acest lucru i-a dat o anumită siguranţă când pe viitor, prin prisma evenimentelor neaşteptate, i se va întâmpla să se afle într-o situaţie asemănătoare.

Dacă trebuie să lipsească mai multe zile, ea telefonează în fiecare zi să afle veşti despre starea lui Avram, să încerce să-i abată atenţia – dar adeseori nu primeşte decât vorbe aspre. Iar când se întoarce la Paris regăsește aceeași atmosferă înăbuşitoare din apartament, suferinţele unchiului său – care devin greu de suportat chiar şi pentru ea –, reacţiile lui repezite o jignesc, fără să se apere vreodată sau să protesteze. Într-una din aceste întoarceri, după un concert la care avusese un succes deosebit de mare, crezând că-i face plăcere să-i povestească despre uralele cu care a fost întâmpinată, el îi răspunde astfel: „Eşti sigură că nu şi-au bătut joc de tine?“

Această situaţie va dura luni de zile, chiar şi când Lili este acolo, cu toate că şi prezenţa unei infirmiere este de acum indispensabilă, Avram are pretenţia să fie îngrijit doar de Clara, care se ocupă de el, îl ajută să se ridice sau să se aşeze pe pat – nu-l mai părăseşte.

Pe 5 ianuarie 1934, după zece luni petrecute în atmosfera aceea de coşmar, Lili, care se simte cu totul inutilă (căci Avram nu vrea să accepte nimic din partea ei), se întoarce la Bucureşti, gândindu-se îngrijorată la ce i se va întâmpla Clarei dacă situaţia tărăgănează. Vreme de mai multe săptămâni, Clara nu se va despărţi, ca să spunem aşa, de unchiul său, dormind îmbrăcată în camera ei, cu toate că şi infirmiera era prezentă, şi adeseori şi Jana. Cu reţinerea ei obişnuită, ea îi scrie pe 9 ianuarie lui Jeanne Correvon:

Trec printr-o perioadă proastă, sunt din ce în ce mai obosită, degetele mi se umflă, cânt slab, am dureri reumatice, dureri de cap etc. Nici nu

îndrăznesc să mă gândesc la concertele din Elveţia! Poimâine interpretez alături de violoncelist (mereu acelaşi) acasă la prinţesa de Polignac: îmi dă sfaturi la fiecare măsură! Enescu ajunge lunea viitoare.

Dar pe 14 februarie Avram moare: pentru Clara este unul dintre cele mai copleşitoare şocuri ale vieţii ei. „Nici nu bănuiam ce durere mare este pentru ea“, va scrie prietenul ei Blanchet, care nu se poate stăpâni să mai adauge ceea ce fiecare gândeşte: „Dar viaţa ei va fi mai normală fără neliniştea aceasta permanentă.“

În realitate, Clara nu era prea departe de limita rezistenţei şi nu poate să nu resimtă o oarecare uşurare. Şi apoi, acest om care abia murise, desfigurat de boală, nu mai avea nimic în comun cu cel care i-a recunoscut, i-a deschis şi cultivat înzestrările, şi-a dedicat viaţa carierei sale, acela care i-a fost şi tată, şi mamă, şi profesor, şi tovarăş, care i-a fost ani la rând singura ei familie, singurul ei cămin, singura ocrotire. Dar chiar dacă nu a ştiut să ţeasă în jurul ei o atmosferă de veselie şi de încredere de care ar fi avut nevoie, chiar dacă a fost un părinte sever, chiar dacă în cele din urmă a pus mai multe piedici acestei cariere care fusese încă de la început singurul său ţel, chiar dacă devenise respingător în ochii celorlalţi, ea i-a păstrat această afecţiune, recunoştinţă, acest respect pe care l-a avut pentru el încă de când era copil. Ciudat, chiar dacă aceşti ultimi doi ani, aceste din urmă luni de nesuportat au apropiat-o şi mai mult de el, prin mila pe care i-a transmis-o – şi pentru că avea atâta nevoie disperată de ea… Avram era ultima sa legătură cu trecutul, iar această legătură a dispărut.

Pleacă din rue Oudinot şi se retrage împreună cu sora ei Jana, la hotelul Lutétia preţ de câteva zile; cele două surori îşi petrec vremea fiindu-şi alături. Apoi Clara se va duce singură să golească apartamentul în care nu se va mai întoarce niciodată să locuiască.

Un alt capitol se încheie. Practic ea nu va vorbi niciodată nimănui despre unchiul său: îşi va păstra amintirile pentru ea însăşi. Ceea ce gândeşte, ceea ce simte, asta nu priveşte pe nimeni.

Aşteptarea
1934–1942

În ciuda acestor împrejurări, viaţa îşi urmează cursul: pe 22 martie era prevăzută o serată la doamna Desmarais – la care Clara va cânta. Tot atunci, va înregistra şi primele sale discuri, pe baza unui contract semnat cu firma Polydor pe 9 februarie: exclusivitate de un an pentru şase feţe de disc. Acest contract este rezultatul eforturilor însemnate depuse la Lausanne de domnul Fœtisch, care, în realitate, acţionează în numele mai multor prieteni ai Clarei – în frunte cu Jeanne Correvon – dornici să ajute această carieră până atunci atât de dezamăgitoare şi să păstreze o mărturie a interpretării sale. Refuzul iniţial al firmei Polydor, apoi promisiunea de a studia „chestiunea înregistrărilor cu această artistă pe baza unor drepturi de autor fără nici o garanţie, ocazional…“, şi în cele din urmă acordul smuls arată câte obstacole au trebuit depăşite – fără îndoială, datorită promisiunii de a cumpăra un anumit număr de exemplare din discurile realizate astfel.

De fapt, vor fi înregistrate doar patru feţe, adică două discuri de 25 cm şi 78 de turaţii, care cuprindeau: o *Sonată în re major* de Padre Antonio Soler şi o *Sonată în do minor* de G.B. Pescetti; *Variaţiunile în fa minor* de Haydn „cântate remarcabil“, după cum observă criticul Jean-Richard Bloch. E adevărat că aceste două discuri, în ciuda vechimii lor, merită din plin să fie ascultate şi e păcat – mai ales având în vedere discografia foarte restrânsă a Clarei Haskil – că nu au fost reînregistrate la 33 de turaţii.

Aceste discuri trec complet neobservate de public, cel puţin în Franţa. La Lausanne, un grup condus de directorul Conservatorului şi numit „Les amis de Clara Haskil“ („Prietenii Clarei Haskil“) difuzează o circulară pentru a anunţa apariţia acestor două discuri şi pentru a solicita o subscripţie „astfel încât să o putem sprijini pe această mare artistă pe care o iubim… şi să-i susţinem debutul, care, din cauza caselor de discuri şi a vremurilor noastre, este foarte dificil“.

Debutul pe disc este, într-adevăr, foarte dificil, încât nu are practic nici o urmare (proiectul unei înregistrări cu orchestră e abandonat din cauza cheltuielilor pe care le presupunea: „aproximativ 15 000 de franci“, scrie

domnul Canetti, directorul firmei Polydor la Paris, pe 1 iunie 1934); dar viaţa în sine este dificilă pentru Clara în această primăvară a anului 1934: în afară de frământarea ei sufletească, situaţia materială este mai mult decât critică. Boala lui Avram a înghiţit puţinele rezerve financiare pe care reuşise să le facă şi până la sfârşitul lunii mai nu e prevăzut nici un angajament: în orice caz, onorariile pe care le va primi vor însuma, pentru tot anul 1934, 2175 de franci francezi şi 600 de franci elveţieni! Din fericire, prietenii nu o părăsesc şi primeşte ajutor financiar de la doamna Desmarais, domnişoara Gélis şi prinţesa de Polignac: aceasta din urmă îi va acorda, începând cu luna iulie 1934, o rentă lunară de 500 de franci (care va fi mărită la 800 de franci începând din iunie 1937).

Pe 2 mai îi scrie lui Jeanne Correvon:

Am acceptat să cânt la Lausanne (radio) pe 25 luna aceasta şi la Paris (Radio-Paris) cu orchestră pe 30. Cred că am făcut o greşeală mare angajându-mă să susţin aceste concerte: sunt extrem de obosită – n-aş fi în stare să dau un recital întreg cu un program bogat… Mă doare îngrozitor capul şi asta mă împiedică uneori să lucrez.

Totuşi, încetul cu încetul, îşi va reveni: la Winterthur face cunoştinţă cu violonistul Joachim Röntgen, cu care se împrieteneşte, iar în septembrie prinţesa de Polignac o duce la Veneţia. La întoarcere, Clara se instalează într-un mic apartament de pe rue Saint-Didier, la numărul 9, nu departe de apartamentul din avenue Raymond-Poincaré (pe-atunci avenue Malakoff) al doamnei Desmarais, unde găseşte o atmosferă prietenoasă şi se simte în largul ei.

Tot în acea perioadă D.E. Inghelbrecht înfiinţează Orchestra Naţională Radio; Jana Haskil face parte din orchestră de la început şi, datorită relaţiilor amicale pe care le are acolo, o va ajuta pe sora ei să ajungă la diversele posturi de radio de atunci, Radio-Paris, Paris-PTT, Paris Tour-Eiffel.

În 1935 are nouă angajamente la radio la Paris, din care unul cu Orchestra Naţională: va fi primul ei contact muzical cu „Inghel“ (la *Concertul nr. 4* de Beethoven), care este încântat. Dar nu are decât treisprezece concerte publice în acel an, din care unele sunt totuşi importante: mai întâi o serie de trei concerte în Elveţia, din care unul la Geneva, pe 11 februarie, cu George Enescu (aceşti „doi români egali în geniu“), care cufundă auditoriul „într-o emoţie inexprimabilă“. Apoi trei

concerte cu orchestră, remarcate de critică: pe 24 noiembrie, la Paris, *Concertul nr. 2* de Chopin, cu Orchestra Lamoureux, sub bagheta lui Eugène Bigot; pe 29 noiembrie, la Bordeaux, *Concertul nr. 9* de Mozart, cu Gaston Poulet; pe 1 decembrie, din nou la Paris, *Concertul nr. 4* de Beethoven cu orchestra Societăţii de Concerte a Conservatorului dirijată de Philippe Gaubert.

Să fie oare mult aşteptatul avânt? Nu! Abia potolite aplauzele, lumea uită de această tânără de patruzeci de ani, de acest copil-minune devenit la maturitate o interpretă pe care toţi o consideră „ genială“, dar care încă aşteaptă ca publicul s-o descopere. Parisul tot nu o bagă în seamă…

Totuşi, se simte mai bine. Blanchet, pe care l-a vizitat la Lausanne, îi scrie unei prietene: „Văzut Clara – încântătoare… Nu arată rău… Am petrecut o după-amiază minunată.“ Dar fără fidelitatea publicului elveţian, care o aclamă la fiecare apariţie pe scenă, acest an 1936 ar fi o adevărată catastrofă: şapte concerte cu totul, din care două fără nici un onorariu!

Lipsa de activitate o copleşeşte. Pe 8 august îi scrie de la Paris lui Jeanne Correvon:

Săptămâni întregi am fost atât de obosită, încât am neglijat totul. Nu aveam curajul (moral) nici măcar să sun nişte prieteni!… Ce să-ţi spun, angajamentele mele se anunţă foarte strălucite. De fapt, sunt în număr de 2 (două). Un concert la Zürich pe 23 septembrie (fără onorariu) cu un cvartet şi un concert la Glarus, cu acelaşi cvartet (din Winterthur), de data aceasta cu onorariu. Iată! Nu mă voi obosi în această stagiune.

Jana încearcă prin toate mijloacele să-şi ajute sora, al cărei moral este din nou mai scăzut ca oricând; însă, din punct de vedere fizic se simte destul de bine (cu excepţia unei bronşite grave în martie-aprilie 1936, din cauza căreia slăbeşte patru kilograme) şi i-ar plăcea să-şi consume energia, să cânte, să călătorească – nimic n-o mai împiedică să plece în turnee la mare distanţă… Dar nu se întrevede nimic, cu tot florilegiul extraordinar al criticilor, unele mai elogioase ca altele, pe care le inspiră. Jana nu reuşeşte s-o ajute să cânte nici la radio (doar două angajamente pentru tot anul 1936); aşa că-i va cere ajutorul lui Charles Kiesgen, care ar fi în măsură să-i recunoască valoarea. Acesta, fidel concepţiei sale înguste de organizator de concerte, va răspunde: „Domnişoară, nu am riscat niciodată nici un ban pentru un artist.“

Rămân prietenii adevăraţi, în primul rând doamna Desmarais (de asemenea, fiul său Stefan şi nora sa): Clara va participa la patru serate muzicale, la care sunt prezenţi şi alţi artişti, precum sora ei Jana, Yvonne Astruc, Marcel Ciampi, Hugues Cuénod etc. La prima dintre aceste serate din 1936, pe 16 ianuarie, Clara îl acompaniază pe Pierre Bernac, care cântă lieduri de Schubert şi de Brahms; este singura dată când carierele lor se vor întâlni, dar treizeci şi şapte de ani mai târziu Pierre Bernac încă îşi aduce aminte de acest moment: „Nimeni, niciodată, va spune el, nu m-a acompaniat cântând Schubert ca ea.“

Mai este şi violonistul Röntgen, alături de care va da concerte de muzică de cameră, fie sonate, fie cu cvartetul pe care l-a înfiinţat el la Winterthur. El şi soţia lui o primesc cu drag şi, după ce a petrecut câteva zile la ei, pe 7 ianuarie 1936 le scrie:

Zilele frumoase, pline de veselie, pe care le-am petrecut la dumneavoastră mi se par un vis şi îmi explic cu greu primirea atât de călduroasă, atât de afectuoasă pe care mi-aţi făcut-o – aproape că nu-mi vine să cred. Nu mi se pare că am vreo calitate care poate să atragă simpatie, dimpotrivă, cred că, prin caracterul şi prin felul meu de a fi, ajung să obosesc cele mai amabile persoane, ceea ce mă mâhneşte. Dacă aş putea să exprim prin ce trec, ce simt, poate că aş părea mai puţin stranie, mai puţin ciudată. Pot să vă spun numai că în zilele pe care le-am petrecut la dumneavoastră am fost cu adevărat fericită. M-am mirat şi eu că uneori am fost chiar plină de veselie.

Căpătând încredere, dezvăluie o altă latură, ironică, a personalităţii sale. Pe 8 aprilie îi scrie:

Dragul meu Partener,

Oare enigma problemei cu adresa mea nu va fi niciodată rezolvată? N-am ce face: locuiesc totuşi pe rue Saint-Didier, i, a noua literă din alfabet, nu Dedier, cum continui să scrii. M-am străduit atât de mult să-ţi explic, încât am luat-o razna – mai rar o asemenea neînţelegere totală…

Vreau să sper că în limbajul muzicii ne vom înţelege mai bine. Ce părere ai? Amin.

În cele din urmă înţelegerea dintre ei pare excelentă şi concertul din septembrie, de la Zürich, este foarte bine primit. Dar Clara e furioasă pe ea însăşi, disperată, aşa cum i se întâmplă adesea la sfârşitul unui concert; în

trenul care o duce la prinţesa de Polignac, la Veneţia, îi scrie lui Röntgen pe 26 septembrie:

Deşi criza acută de ieri a trecut, sunt foarte tristă, pentru că îmi dau seama că ceea ce fac nu-i destul de frumos pentru ca dumneata să cânţi împreună cu mine, cu plăcere şi cu succes.

În cazul oricui altcuiva s-ar spune că pozează: oricât de uimitor ar putea să pară, ea crede ceea ce scrie, e cât se poate de convinsă că nu este la înălţimea partenerilor săi şi că aceştia nu vor mai vrea să cânte cu ea. Totuşi, câteva luni mai târziu îi scrie din nou:

Imaginează-ţi că am avut curiozitatea să mă ascult cân-tând şi am cheltuit în acest scop 14 franci (elveţieni) făcând 2 discuri[23]*. Dacă n-aş fi de o modestie pe măsura talentului meu (şi nu e puţin lucru), aş mărturisi că aceste discuri (mai ales unul din ele şi jumătate din celălalt) îmi fac o plăcere enormă…*

23. Este vorba de a patra din cele şapte *Piese caracteristice*, op. 7 de Mendelssohn; *Capriccio* de Liszt; *Presto în si bemol* de Poulenc. Aceste discuri (din care există două exemplare) sunt excelente din punct de vedere pianistic… atât cât ne permit să apreciem zgomotele de fond foarte puternice. (N. a.)

Ceea ce n-o împiedică, puţin mai târziu, să-i mai scrie:

Ultimele veşti din Berna: n-am cântat niciodată atât de prost şi de superficial, într-un tempo de o viteză nebună, ruşinos, oribil. Acum sunt convinsă că nu mai pot să fac parte din grupul dumitale, aşa că sunt nespus de tristă – nu vei mai putea cânta în public cu mine după toate astea…

Printre adevăraţii ei prieteni, care îi arată o afecţiune constantă, alinarea de care are periodic nevoie, se numără şi Emile Blanchet: acesta tocmai a terminat o baladă pentru două piane şi orchestră pe care i-o dedică. Clarei îi va plăcea mult această lucrare şi o va cânta de mai multe ori, „cu degete de zână“, va spune el, adăugând: „De altfel, ele exprimă pur şi simplu calităţile extraordinare ale unui suflet plin de poezie, de sensibilitate, de fantezie şi de generozitate.“

În sfârşit, mai este şi „creuzetul“ Polignac, unde Clara continuă să frecventeze mica lume, foarte pariziană, a artelor; Henri Sauguet îi cere să cânte concertul său pentru pian, pe care l-a scris pentru inaugurarea Palatului Radio din Bruxelles – unde a fost prezentat pentru prima dată de pianistul Paul Collard, înainte de a fi cântat de Jeanne-Marie Darré, acasă la

prinţesă, şi de Jean Doyen în public, la Paris, cu Orchestra Lamoureux. Clara îl descifrează, Sauguet făcând reducţia orchestrală la un al doilea pian: interpretarea („sclipitoare“, va spune Sauguet) este foarte personală şi interiorizată, complet diferită de interpretările dinainte.

Mereu optimistă, Clara scrie: „Cred că nici Blanchet, nici Sauguet nu-şi vor putea plasa lucrările, însoţite de autoritatea mea pianistică, undeva.“ Va cânta totuşi aceste două lucrări: concertul de Sauguet la radio cu Orchestra Naţională şi Albert Wolff pe 19 martie 1937, apoi în primă audiţie în Elveţia, cu Orchestra Elveţiei Romande şi Ansermet, la Lausanne, pe 6 decembrie, şi la Geneva, pe 8 decembrie în acelaşi an. În ceea ce priveşte *Balada* lui Blanchet, o va prezenta în primă audiţie împreună cu compozitorul, la Paris, pe 6 martie 1937, la Societatea Naţională. După concert, Blanchet îi scrie:

Dragă Clara,

Nu vreau să aştept ziua de mâine ca să-ţi spun că sunt emoţionat. Interpretarea dumitale m-a răscolit. A fost extraordinar de frumos. De ce nu te-a auzit neuitatul nostru Busoni? Ce fericit ar fi fost văzând împlinite promisiunile pe care le simţea în interpretarea dumitale! Instinctul te-a apropiat de stilul lui cum nimeni nu s-a mai apropiat.

Iar în foiletonul ziarului Le Temps din 10 aprilie 1937 redutabilul – şi temutul – Florent Schmitt scrie:

În ceea ce priveşte strania baladă pentru două piane care prelungea puţin încheierea acestei prime serii, încă mă întreb dacă, în loc să fie compusă de domnul Blanchet – care, cu partitura în faţă, părea că o descifrează –, nu era compusă de domnişoara Haskil, care o cânta, sigură pe ea, din memorie. Dar oare nu ştim de mult timp de ce tururi de forţă este capabilă eminenta virtuoză, această muziciană atât de talentată pe care, din păcate, o auzim atât de rar!…

Alături de Dublul Concert pentru pian de Claude Arrieu, pe care îl va prezenta în primă audiţie cu Orchestra Naţională pe 22 februarie 1938, aceste două lucrări vor fi practic singurele sale incursiuni în creaţiile contemporanilor, cu excepţia câtorva pagini de Hindemith[24] şi de Bartók pe care le va interpreta după război: nu era în largul său în muzica modernă şi, la drept vorbind, n-o interesa deloc. Compatriotul şi prietenul ei Marcel Mihalovici confirmă acest lucru: „Nu ştia prea multe despre muzica contemporană.“

24. Paul Hindemith (1895–1963), compozitor, muzicolog, dirijor şi profesor de muzică german. (N. tr.)

Va mai face o excepţie, datorată înainte de toate personalităţii compozitorului. La începutul anului 1936, la prinţesa de Polignac, Clara a făcut cunoştinţă cu un tânăr care, în timpul unei serate, a abordat-o cu timiditate: „V-am auzit la Bucureşti“, îi spune el. Şi se prezintă: „Dinu Lipatti.“

Numele acesta nu-i era necunoscut Clarei, pentru că, deşi avea pe-atunci abia 19 ani (s-a născut pe 19 martie 1917 la Bucureşti), se vorbea deja despre el: Premiul George Enescu pentru o sonatină pentru pian în 1932, Premiul al II-lea la Concursul internaţional de pian de la Viena în 1933. Trăia la Paris cu mama şi cu fratele său (mai mic cu cinci ani) din toamna anului 1934. Elev al lui Cortot (şi al repetitoarei sale, Yvonne Lefébure) la pian, a studiat compoziţia cu Paul Dukas, apoi – după moartea acestuia, pe 18 mai 1935 – cu Nadia Boulanger, care, fireşte, îl prezintă curând prinţesei de Polignac.

Între Clara şi Dinu se stabileşte de îndată o simpatie care va deveni o profundă prietenie reciprocă – Clara manifestând un puternic elan afectiv faţă de această fiinţă de excepţie în care îşi regăseşte propriile aspiraţii. Aceşti doi timizi se îmblânzesc unul pe celălalt aproape imediat. Se văd foarte des, vorbesc la telefon de mai multe ori pe zi – şi uneori chiar noaptea –, se întâlnesc adeseori în jurul unui pian, al unei partituri sau al unei ceşti de ceai. Fără îndoială, nu abordează muzica în acelaşi fel: în cazul lui Lipatti e vorba de o reflecţie intelectuală aprofundată, căreia o sensibilitate extremă îi conferă ceea ce Clara simte şi exprimă din instinct. Dar scopul lor, idealul lor este identic: să slujească muzica, rămânând în umbra ei – şi fiecare îl priveşte pe celălalt cu admiraţie, fiecare preţuind geniul celuilalt… dar fără să creadă în geniul propriu.

Diferenţa de vârstă nu există în această prietenie care este dublată de o adevărată complicitate: amândoi au o latură „copilăroasă“, pe care timpul nu o va face niciodată să dispară, şi li se va întâmpla, peste ani, să facă sau să-şi facă unul altuia farse ca nişte puşti. Fără-ndoială, acesta era un mod de a se elibera de tensiunea extraordinară de care erau cuprinşi de îndată ce se aşezau la pian: un fel de gravitate matură îi stăpânea atunci, fără să existe totuşi nici o întrerupere – deoarece, chiar când nu se exprima, această gravitate îi stăpânea.

Datorită prezenţei lui Dinu, prieteniei sale, încrederii pe care o are în el, anul 1937 îi aduce multă bucurie Clarei – în timp ce propunerile sunt la fel de rare, uneori chiar extravagante: „Primesc oferte precum aceea de a cânta la Cernăuţi, pentru 2500 de franci: probabil că mă confundă cu altcineva!“

Dar la radio, deşi timid, i se deschid iar uşile – şi dintr-odată e obligată uneori să facă tururi de forţă. Astfel, Inghelbrecht îi cere să cânte al doilea *Concert în si bemol major* de Brahms, pe care nu l-a studiat niciodată: are doar opt zile ca să-l pregătească şi prima sa reacţie este de a refuza. Sora ei Jana şi prietenii o presează şi până la urmă o conving să accepte – chiar dacă, în ultimul moment, nu îşi va respecta angajamentul (tocmai făcuse un început de bronşită…). Aşa că se apucă de lucru şi îi scrie lui Röntgen:

Rugăminte: *să nu înţelegi pe dos!* Concertul *de Brahms merge de minune. Îl ştiam pe dinafară chiar a doua zi (110 pagini) – cu siguranţă, îl voi cânta, sunt deja foarte mândră.*

Chiar îl cântă pe 10 aprilie, în mod remarcabil, se pare. Prinţesa îi face un cadou pentru a sărbători evenimentul, iar Anna Langenhan, pe care Clara o anunţase, îi scrie două zile mai târziu:

Draga mea Clara,

Brahms-ul a fost formidabil! Felicitări pentru vigoare: sunetele joase erau puternice şi, începând cu terţele, am auzit sopranul foarte clar, octavele cu virtuozitate. Am auzit şi când ai tuşit!

În ultima parte, unele pasaje ar trebui să fie mai calme. A doua parte: absolut extraordinară – ca şi prima, deşi aceasta a fost poate puţin prea rapidă.

Acum trebuie să ai curaj ca să perseverezi cu Brahms. Sora dumitale se va bucura, la fel ca subsemnata, care te îmbrăţişează cu drag.

Va mai cânta acest concert o singură dată, în noiembrie anul următor, la Radio-Luxemburg, terminând astfel pentru totdeauna cu concertele de Brahms, lucru pe care îl va regreta mereu – şi pe care, cu siguranţă, publicul are de ce să-l regrete şi mai mult. Putem desigur să ne imaginăm că prin acest concert transmitea – aşa cum a spus despre ea un critic, în legătură cu o altă lucrare de Brahms, *Sonata pentru pian şi vioară în do minor*, pe care o cântă în aceeaşi perioadă – „un irezistibil curent de pasiune, de energie bărbătească şi de gingăşie feminină, de viaţă şi de frumuseţe“. Din păcate, nu ne-a rămas nici o mărturie a acestor interpretări.

Cu toată publicitatea pe care i-o fac transmisiunile la radio, tot nu reuşeşte să se impună. Se străduieşte totuşi cu perseverenţă: „Continui să fac pe impresarul, dar fără succes.“ Şi din Vevey, pe 31 mai 1937, scrie: „Mâine mă întorc la Paris, unde nu voi avea nici o activitate întreaga lună – iar lâncezirea se va adânci şi mai mult până în toamnă.“

De altfel, când ajunge să cânte, onorariile sunt derizorii şi, fără ajutorul financiar pe care îl primeşte, ar trăi în sărăcie. Această dependenţă, această nesiguranţă o obsedează: ar exista posibilitatea de temut ca interpretarea să-i fie afectată, dar nu este cazul, pentru că, de îndată ce se aşază la pian, uită tot ce nu este muzică. Nu a învăţat totuşi să fie indulgentă faţă de ea însăşi, îndoiala o macină mereu: „În seara asta a mers destul de prost. Sunt foarte deprimată şi cred că am motive…“

Din fericire, nu-şi pierde umorul, energia, ironia: „Pe 8 februarie, îi scrie lui Röntgen, cânt cu violoncelistul pe care îl detest cu cordialitate. «Vederile» noastre muzicale sunt cât se poate de diferite şi mi-e teamă să nu apară nişte dispute grave. Nu voi fi eu cea care va ceda! Pentru că proverbul «cel mai înţelept cedează» nu poate să mi se aplice!“ Şi în altă zi:

Joia trecută am fost la concertul filarmonic dirijat de Sidney Beer, multimilionar care finanţează această orchestră: acest detaliu este foarte important, pentru că altfel ar trebui omorât! Dirijorul O. este un Toscanini în comparaţie cu el; l-a acompaniat atât de prost pe bietul Casals în concertul de Haydn, încât Casals s-a întors de mai multe ori spre orchestră şi chiar a pronunţat câteva cuvinte care arătau că e într-o dispoziţie proastă. Apoi Casals a cântat singur o suită de Bach, după care m-am dus să-l văd… Mi-a spus: „Mi-ar plăcea să ne vedem mai des şi să cântăm împreună.“ Are dreptate, pentru că sigur aş cânta mai bine decât M.S., totuşi sunt sigură că nu voi mai cânta cu el în public, fiindcă am găsit metoda de a face tâmpenii pe podium şi cu Casals, şi nu se poate ca asta să-i fi plăcut (nici altora nu le place). Păcat că talentul se găseşte într-un creier ca al meu!

Raritatea apariţiilor ei în public îi accentuează şi mai mult tracul, care capătă uneori forme îngrijorătoare. Trebuie să cânte cu Orchestra Naţională şi cu Albert Wolff, la care ţine mult şi care e foarte amabil cu ea, Dansul macabru de Liszt: toată ziua stă la pat, având febră; vrea să anuleze, dar, de vreme ce medicul chemat de urgenţă nu depistează nimic neobişnuit, sora ei Jana o convinge să nu renunţe şi de data asta la angajament în ultimul

moment. Aşa că în cele din urmă, emoţionată, se aşază la pian… uită că e bolnavă, cântă perfect şi, după concert, foarte veselă, îşi dă seama că se simte foarte bine! Era doar o manifestare acută a tracului, pe care unii artişti îl cunosc bine şi care a curmat uneori cariere începute în chip strălucit.

La sfârşitul anul 1937, muzica e în doliu: Maurice Ravel, operat de o tumoare pe creier de profesorul Clovis Vincent pe 19 decembrie, moare pe 28 decembrie. Clara este foarte afectată de această veste, fără să bănuiască în ce măsură, câţiva ani mai târziu, va ajunge să se gândească iar la acest lucru, fiind cuprinsă de o mare nelinişte… Nu l-a cunoscut propriu-zis pe Ravel, în afară de întâlnirile la prinţesa de Polignac, unde el a avut câteva scurte apariţii, păstrând distanţa. Dar cu doi ani înainte studiase una din lucrările lui (sonatina?) şi a vrut să i-o cânte, să afle ce părere are despre interpretarea ei; aşa că, într-o bună dimineaţă, fără să întrebe nimic pe nimeni, a luat trenul împreună cu Jana spre Montfort-l’Amaury. Au străbătut pe jos lungul drum drept, mărginit de fiecare parte de un şir de platani înalţi, care urcă până în orăşel. Au sunat la uşa bizarului pavilion deasupra căruia se afla o mică clopotniţă oribilă, din ardezie, unde locuia Ravel: dar acesta era bolnav. Atunci au plecat şi au făcut cale-ntoarsă până la gară, unde au aşteptat următorul tren spre Paris. În acest demers se văd toată spontaneitatea Clarei şi, de asemenea, o anumită lipsă de realism, de spirit practic.

Anul 1938 începe cu bune şi rele. Pe 12 februarie are mare succes cu o interpretare a *Baladei* de Fauré, la Concertele Lamoureux, cu Eugène Bigot. „A fost ovaţionată“, scrie Henri Sauguet în *Le Jour*. „Ce artistă magnifică! Tuşeul său are o graţie incomparabilă, virtuozitatea sa e aeriană, tehnica sa e uimitoare.“

Apoi pleacă în Olanda, unde trebuie să dea o serie de concerte organizate de nişte prieteni elveţieni: petrece zece zile la Amsterdam, îi scrie Janei că totul merge bine… dar e nevoită să mărturisească la întoarcere că a trebuit să stea la pat imediat ce-a ajuns (altă bronşită puternică) şi să anuleze toate concertele! Se însănătoşeşte şi prezintă în primă audiţie pe 22 februarie *Dublul concert* de Claude Arrieu (cu Emile Pasani la celălalt pian) şi după trei concerte în Elveţia (printre care *Concertul nr. 4* de Beethoven cu Hermann Scherchen la Winterthur, pe 2 martie) pleacă la Varşovia cu Ansermet, care a solicitat-o în mod special: împreună cu Orchestra Filarmonică din Varşovia, cântă pe 25 martie *Konzertstück* de Blanchet şi

Concertul nr. 9 de Mozart. Ansermet, deja cunoscut acolo, este sărbătorit. Clara, abia acum descoperită, este ovaţionată.

La întoarcere, trei concerte în Elveţia cu trio din Winterthur (practic fără onorariu), două apariţii cu Orchestra Naţională, una la radio… cam atât pentru toată stagiunea!

Cu siguranţă, la 43 de ani, nu mai speră să facă o carieră, aşa cum îşi imaginase – după moartea unchiului său Avram, cu patru ani înainte, într-o zi a constatat cu tristeţe: „Dacă aş fi cu zece ani mai tânără, aş mai putea să fac carieră“ – dar n-ar putea să lucreze puţin? Doar cât să-şi acopere în sfârşit singură cel puţin modestele ei nevoi.

Dar angajamentele sunt tot mai puţine, devin inexistente; chiar şi Elveţia, atât de devotată, de când s-a îndepărtat de ea pare că a cam uitat-o. Ce contează triumfurile pe care le obţine când poate, din întâmplare, să cânte în public, de vreme ce nu duc niciodată la nimic? Vede cu nelinişte cum i se reduce câmpul de activitate şi se îndoieşte mai mult ca oricând nu de talentul său, de care este încă pe deplin conştientă, ci de capacitatea ei de a-l exprima. „Nimeni nu mă cheamă să cânt“, observă cu amărăciune, şi adaugă cu tristeţe şi cu oarecare uimire: „Parisul nu mă iubeşte.“

E adevărat că nu are nici noroc. Horowitz trebuie să cânte la Winterthur, sub bagheta lui Scherchen, *Concertul nr. 1* de Liszt, dar telegrafiază în ultimul moment că nu va ajunge decât la concert, fără să poată repeta.

Cu toate acestea, Scherchen, furios, vrea să repete cu orchestra – dar cine ar putea să cânte la pian? Clara este la Winterthur; Scherchen află şi îi cere să-l ajute: ea nu a cântat niciodată acest concert şi mai întâi refuză. Scherchen insistă, la fel Werner Reinhart, care o găzduieşte şi care, cunoscându-i posibilităţile, vede în această situaţie o şansă pentru ea… În cele din urmă, Clara acceptă, studiază o bună parte din noapte, a doua zi se prezintă la repetiţie ştiind concertul aproape pe dinafară, aşteaptă trei ore… şi se trezeşte că Scherchen îi spune că până la urmă a hotărât să nu repete concertul. Acest concert pe care Horowitz, care a ajuns în sfârşit, îl va cânta a doua zi!

Fără prietenia din ce în ce mai călduroasă a lui Lipatti, ar ajunge la disperare: el ştie să-i vorbească, o alină, o admiră, înţelegerea lor e profundă. În calitate de corespondent muzical al ziarului românesc *Libertatea* din Bucureşti, el scrie despre unul dintre concertele ei astfel:

Concertul în mi bemol pentru piano şi orchestră de Mozart ce-am admirat de curând în interpretarea magistrală a cunoscutei pianiste Clara

Haskil, m-a convins şi mai mult de măreţia şi viaţa extraordinară cuprinse în paginile acestei capodopere. Cât de minunat interpretat de Clara Haskil, ea se întrece pe sine în acest Concert.

Prinţesa de Polignac are strălucita idee de a-i invita pe amândoi la una din seratele sale, pe 19 octombrie 1938, ca să cânte Concertul în mi bemol pentru două piane de Mozart. Cu această ocazie Lipatti scrie cadenţe pentru acest concert, pe care le dedică „domnişoarei Clara Haskil, în amintirea primului nostru concert la două piane".

Într-adevăr, este primul din cele câteva concerte pe care le vor da împreună şi îi putem invidia pe cei câţiva privilegiaţi care au avut şansa de a auzi laolaltă aceste două temperamente de geniu, a căror interpretare se armoniza de minune. Înţelegerea lor era perfectă, dar Clara nu se putea abţine să se judece cu o severitate excesivă. Astfel, după un concert la Sala Pleyel – unde au cântat *Simfonia concertantă pentru două piane* de Lipatti –, este atât de nemulţumită de ea însăşi, încât, imediat ce s-a terminat piesa, asemeni animalelor care se ascund când suferă, fuge fără să aştepte sfârşitul concertului, întorcându-se acasă. Abia de acolo, disperată, şi pentru a-şi cere scuze, şi pentru a fi consolată, încearcă să-l sune pe Dinu. Sună în zadar, până la ora 3 dimineaţa… Totuşi, Dinu e acolo, ştie că la capătul firului e „Clarineta" (cum îi spune el), dar vrea să-i dea o lecţie: rezistă dorinţei de a ridica receptorul şi îi spune acest lucru a doua zi; Clara nu se va supăra pe el – o căutase cu lumânarea! – şi-apoi ar putea ea vreodată să se supere pe el, indiferent din ce motiv?

Pe 6 martie 1939 se reîntâlnesc în studioul de la Paris-Tour Eiffel pentru a cânta *Allegro în la minor pentru două piane* de Schubert şi o versiune pentru două piane a *Variaţiunilor în si bemol pe o temă de Haydn* ale lui Brahms.

Dar cele două concerte pe care le vor susţine cu Charles Münch, unul la radio, celălalt la Conservator, vor fi cele mai remarcabile. În program:

Concertul în mi bemol pentru două piane de Mozart;
Duettino concertant după Mozart pentru două piane de Busoni;
Suita clasică pentru pian şi orchestră de Lipatti (interpretată de compozitor);
Simfonia concertantă pentru două piane de Lipatti.

Aceste două concerte sunt în toate privinţele o sursă de bucurie pentru Clara, fiind aproape singurele ei apariţii pe scenă în acest prim semestru al

anului 1939; în rest, angajamentele lipsesc aproape de tot:

pe 12 ianuarie, concert cu orchestră la Luzern, sub bagheta lui Walter Ducloux: *Suită clasică pentru pian şi orchestră* de Lipatti; *Concertul nr. 2* de Chopin. Onorariu: 200 de franci elveţieni;

pe 8 martie, recital la Lausanne. Onorariu: 350 de franci elveţieni;

pe 9 martie, recital la Montreux. Onorariu: 50 de franci elveţieni;

pe 10 şi pe 11 martie, trei şedinţe la Leysin, pentru bolnavii din sanatoriu. Onorariu: 155 de franci elveţieni.

În mijlocul acestui pustiu apare totuşi o rază de speranţă: la Paris, radioul pare că o descoperă, în sfârşit, pe Clara. Este solicitată acolo încă din toamna anului 1938 – ceea ce n-o împiedică să facă o scurtă călătorie la Bucureşti, pentru a cânta pe 3 noiembrie *Concertul în mi bemol* de Mozart, înregistrând obişnuitul ei triumf – şi, din ce în ce mai mult la începutul anului 1939, de cele trei posturi care emit, fie în recital, fie cu Orchestra Naţională: nouă emisiuni între septembrie şi decembrie 1938, încă douăzeci şi cinci în timpul primului semestru al anului 1939, adică treizeci şi patru de „prestaţii“ în mai puţin de zece luni. E încurajator: cu atât mai mult cu cât sunt prevăzute angajamente noi pentru începutul stagiunii. Aceste angajamente i se datorează în bună parte unui violist din Orchestra Naţională, Albert Leguillard (care este în acelaşi timp responsabilul cu transmisiunile de concerte simfonice la Radio-Paris) şi, mai ales, bunăvoinţei lui Inghelbrecht, care apreciază mult calităţile ei de muziciană.

Să fie oare, în sfârşit, dacă nu gloria, cel puţin începutul unei anumite recunoaşteri a talentului ei? Se pare că, într-adevăr, cel puţin printre muzicieni, lumea a început în fine să-şi dea seama de ceea ce reprezintă ea, de ceea ce aduce nou, de ceea ce o deosebeşte de ceilalţi, de toţi ceilalţi. În schimb, în continuare publicul nu-şi dă seama de toate acestea, pentru că, deşi o ovaţionează în cele câteva ocazii în care se prezintă în faţa lui, îi ovaţionează la fel şi pe alţii, care nu o egalează, fără să facă bine diferenţa – şi nu cere s-o asculte din nou. Poate că radioul îi va permite să se facă cunoscută de un public mai larg, să se impună în faţa acestuia?

Pe 3 septembrie izbucneşte războiul, care va lăsa aceste întrebări fără răspuns: Clara este română, astfel că toate angajamentele ei la radio sunt anulate, undele fiind rezervate artiştilor francezi, care au prioritate. O singură dată, pe 27 martie 1940, va putea să cânte acolo un scurt program.

Situaţia devine din nou problematică. Clarei îi este şi mai greu pentru că rămâne singură, fără prezenţa afectuoasă a lui Lipatti: după apoteoza

concertului cu Münch, pe 3 iulie 1939, Dinu s-a întors la Bucureşti. Trebuie să cânte acolo cu Enescu, iar tensiunile internaţionale o determină pe doamna Lipatti să-şi aducă fiii la casa părintească – unde îi aşteaptă răbdător tatăl lor.

În ziua plecării lui Dinu, Clara se trezeşte în zori ca să-şi ia încă o dată rămas-bun la Gare de Lyon. Apoi, după plecarea trenului, se întoarce pe jos în rue Saint-Didier, fără să simtă măcar oboseala, copleşită de tristeţea acestei despărţiri. Oare când se vor revedea?

Începe atunci o corespondenţă uimitoare şi amplă, care va dura până în timpul dezastrului din iunie 1940: din nefericire, aproape toate răspunsurile trimise de Lipatti Clarei s-au pierdut, dar majoritatea scrisorilor Clarei către „dragul ei Dinu“ (sau „Grigore“ sau „Doctor“ sau „drag Frăţior şi Maestru“ etc.) s-au păstrat. Sunt treizeci (bileţele sau scrisori interminabile), scrise dintr-un foc, fără nici o pregătire, între 13 iulie 1939 şi 5 iunie 1940, afectuoase, fanteziste, ironice, foarte adesea triste, uneori neliniştite, umile sau posesive, vădind o nemaipomenită nevoie de afecţiune, pline de grijă, chiar de duioşie faţă de cei pe care-i iubeşte. Aceste scrisori reflectă extraordinar de bine personalitatea complexă, dar atât de plăcută a Clarei. Totodată, dezvăluie cum a fost viaţa ei în lunile grele ale acestui „război de pomină“.[25]

25. Toate aceste scrisori, atât cele ale Clarei către Dinu (pp. 169–175, 177), cât şi cele ale lui Dinu către Clara (pp. 252, 274), precum şi cronica lui Lipatti din ziarul *Libertatea* de la Bucureşti sunt scrise direct în limba română şi redate în această ediţie ca atare. (N. ed.)

Din Schlossberg, Elveţia, îi scrie pe 13 iulie 1939:

Scumpe prietene,

Azi la 12 ai sosit la Bucureşti şi sper din toată inima că n-ai ajuns prea obosit.

Poţi să-ţi închipui cât de tristă am fost eu când am înţeles că într-adevăr ai plecat şi că nu ne vom mai vedea poate mai multe luni! Am acum mai mult ca oricând sentimentul de singurătate tot atât de puternic, cât de penibil.

Ţi-am spus deseori cât m-au atras natura, caracterul dumitale rare şi cât m-a bucurat prietenia sinceră ce am simţit din partea dumitale. Iacă o adevărată declaraţie! Dar odată ce nu mai pot să te plictisesc la telefon, trebuie să mă răzbun prin scrisori. Aici poţi să te răzbuni dta şi mai bine

lăsându-mă să aştept ştirile dumitale la Sfântu' Aşteaptă. Vezi că încerc să mai am şi umor – „Galgenhumor“1, *cum zic nemţii…*

Îmi închipui câte vei lucra şi compune vara asta. Când are cineva talentul dumitale atât de mare şi de rar şi în acelaşi timp inteligenţa, spiritul pătrunzător, la ce nu poate tinde cu succes!

Cât de reconfortant trebuie să fie aşa un sentiment când corespunde la un adevăr atât de puternic ca în cazul dumitale! Asta mi-aduce aminte de vorbele lui Enescu vorbind de dta cu o admiraţie şi o afecţiune mişcătoare.

Să-mi scrii, te rog, când vei putea, tot ce lucrezi, ce scrii nou, unde şi când vei cânta.

…Ţi-am spus că am dat un program pentru 9 septembrie cu Nocturna *dumitale şi o bucată de Poulenc la Radio? Dacă nu mi-o trimeţi până atunci, o să fiu obligată să-mi compun una singură. Vezi ce te aşteaptă?*

Clarineta

Pe 17 iulie, din Lausanne, îi trimite o carte poştală cu patru măgăruşi:

Dragul meu Dinu,

Niciodată nu mi-ai cerut fotografia mea, din care cauză mă simt ofensată – dar nu rezist dorinţei de a-ţi trimite aceasta luată de curând. Celebritatea mea la Lausanne este atât de mare, că această fotografie se află în toate vitrinele oraşului şi a trebuit să plătesc pentru propria mea „mutră“ 1 franc elveţian. Va putea servi de reclamă pentru apropiatele mele concerte…

Face totuşi tot felul de planuri, pentru el, pentru ea şi, de asemenea, pentru concerte la două piane. Însă pe 3 august, din Paris, scrie:

De la Enescu şi despre Sinaia nici o ştire! Adio toate proiectele, căci acum nu mai sper să viu la Bucureşti. Nu e probabil să mă angajeze 3 ani de-a rându' – pe mine care nu atrag lumea – şi numai pentru o şedinţă de sonate, bineînţeles n-aş putea face aşa voiaj!… Am văzut însă pe Mătuşa[26] *înainte să plece la Londra. Primele vorbe au fost* „avez-vous des nouvelles de Monsieur Lipatti? Vous savez que tout le monde a dit qu'on n'avait jamais entendu le Mozart comme par vous deux, cela a été magnifique“[27]. *Mi-a făcut plăcere, deşi ştiu că şedinţele la prinţesă nu ţi-au adus decât belele, graţie sfaturilor mele bune! Măcar de ar face ceva util la BBC la Londra! – À propos: cred că ar trebui să le semnalezi concertul de la 5 oct., care va fi difuzat, ca să te asculte de la Londra. Asta îţi poate aduce un*

angajament, en attendant[28] *să dai un recital acolo. Cred că n-ar fi rău să scrii.*

26. Poreclă dată de Clara şi Dinu prinţesei de Polignac. (N. a.)

27. „Ai veşti de la domnul Lipatti? – Ştii că toată lumea a spus că nu a auzit niciodată concertul de Mozart aşa cum l-aţi cântat voi doi – a fost magnific“ (fr.). (N. tr.)

28. Aşteptând (fr.). (N. tr.)

…Ca alte noutăţi să-ţi spun că sunt furioasă pe un Domn R. din Vevey şi era cât pe-aci să dau dracului un angajament p. un concert cu orchestră… Îmi scrie că ţine neapărat la Concertul de Schumann, care… „atrage publicul“! L-am trimes la toţi dracii… dar n-am avut curajul să renunţ la angajamentul ista (500 fr. elv.), fiind dat că am aşa puţine. Dar îţi spun drept că detest Schumann cam tot atât cât Lekeu şi Franck şi mi-e necaz că n-am putut refuza. Ce plăcere ar fi să poţi spune „nu accepţi ce am propus, atunci nu cânt“. N-am ajuns încă aşa departe!

În realitate, dacă pe Franck l-a detestat profund întotdeauna, aversiunea ei faţă de Schumann (despre care vorbeşte iar în altă situaţie, cam în aceeaşi perioadă) pare mai degrabă „conjuncturală“ şi ţine de faptul că-i este impus. Pentru că datorită felului în care a interpretat unele pagini din Schumann, care-i plăceau în mod deosebit (*Variaţiunile Abegg, Bunte Blätter*[29], *Scene din pădure*, între altele, din fericire păstrate pe disc) a obţinut unele dintre cele mai frumoase succese ale sale. De altfel, Lipatti îi va scrie zece ani mai târziu, pe 19 septembrie 1949, după ce a auzit-o în concert:

29. Frunze colorate (în germană, în original). (N. tr.)

Trebuie să-ţi spun imediat că te-am auzit în Abegg şi că a fost pur şi simplu perfecţiunea pe pământ. Nimeni pe lume nu poate cânta acest Schumann cum reuşeşti dumneata. Este de-a dreptul minunat. Am ţinut să-ţi spun încă o dată profunda mea admiraţie şi bucuria mea de a te fi auzit cântându-le.

După o nouă bronşită, va petrece luna august la munte, la Unterwasser, în Elveţia, într-un hotel unde poate să lucreze pe un Bechstein. Va ploua tot timpul cât va sta acolo („nume predestinat“, va spune ea). Îi scrie:

Pianul Bechstein e foarte bun, dar stă în sala de mâncare între două uşi, unde e un curent straşnic şi e imposibil să învăţ… toată ziua se mătură şi se freacă, şi se şterge – parcă ar fi trecut leproşi pe acolo.

La hotel nu sunt decât olandezi, englezi, elveţieni, dar n-am făcut cunoştinţă cu nimeni, din contră mă ascund, fug de toţi şi ei râd de mine comme il convient[30]. *Când o să prepar toate programele? E deja o lună de când nu fac absolut nimic. Te pomeneşti că nu reuşesc cu nimic nici eu după toate ce ţi-am scris şi care păreau deja făcute.*

30. Cât le place (fr.). (N. tr.)

Am auzit de aici pe Casals ieri, de la Luzern. Admirabil, *dar cu multă libertate uneori (Haydn) (nu fac critică, asta ar mai lipsi!).*

Deoarece vremea era „infernală, umezeala abjectă“, răceşte, o doare spatele, trebuie să stea culcată. E cu moralul la pământ:

Închipuieşte-ţi că nu mi-a adresat nimeni nici o vorbă şi că nu s-au interesat de nimic nici când am fost bolnavă. Nu credeam că aspectul meu e chiar aşa rebarbativ!… Am găsit în sfârşit cu cine să conversez: o pisică, care e şi ea singură şi care a avut simpatie p. mine…

Colinette

Şi puţin mai târziu:

Te invidiez rău că ai aşa talent. De ce am eu aşa puţin şi dta aşa mult? Asta e dreptate pe pământ?… Sunt foarte rău dispusă: nu mai ştiu să cânt, nici aşa prost ca înainte, nu ştiu unde să merg ca să învăţ; sănătatea proastă, capul gol, punga, de asemenea. La… naiba, toată preţioasa persoana mea. Numai de aş şti adresa…

Declaraţia de război o surprinde la Vevey. Măcar nu mai simte singurătatea de la Unterwasser, pe care a suportat-o foarte greu: într-o atmosferă ostilă sau doar indiferentă, se închide şi mai mult în ea, incapabilă să depăşească situaţia, de parcă ar fi paralizată. Pe de altă parte, dacă nu i se trimit veşti o vreme, îşi imaginează că lumea o părăseşte, că e supărată pe ea; lui Dinu, pe 14 septembrie, pentru că nu a mai primit nici o scrisoare de la el de câteva zile, îi scrie:

Aşa iute m-ai dat uitării? Nu-mi mai scrii nimic, tocmai acum, când aveam aşa nevoie de a primi o vorbă bună de la prieteni buni!

În ciuda evenimentelor, încă îşi face planuri. Tânăra doamnă Desmarais (doamna Paul Desmarais a murit cu un an înainte) a sunat-o pe 27 august ca să o implore să rămână în Elveţia, dar Clara nu se gândeşte decât să se întoarcă la Paris, în acest oraş pe care l-a adoptat cu tot sufletul, chiar dacă reciproca nu este adevărată. De fapt, o vreme nu are de ales: „Sunt

imobilizată aici, scrie ea din Vevey pe 18 septembrie, nu mi se aprobă încă intrarea în Franţa – şi această situaţie poate să dureze săptămâni întregi."

Îşi aşteaptă viza, „nervoasă şi irascibilă", fiind găzduită de prietenii săi, familia Gétaz. Pe 21 septembrie:

Dragă Dinule,

Ce zici că iar îţi scriu? Nu te plictisesc? Mi-e un dor nebun de toţi cei cari îmi sunt aproape şi la cari mă gândesc cu grijă şi afecţiune şi singurul lucru care apropie puţin e corespondenţa. Nu te supăra deci dacă exagerez… De câte ori vreau să cânt ceva, mi-aduc aminte cum l-ai cântat sau l-ai cânta dta şi pierd pofta.

Pe 27 septembrie, tot din Vevey:

Scumpe Dinule,

Sunt tare tare plictisitoare şi vă rog să nu vă supăraţi, dar sunt aşa de tulburată şi îngrijată şi n-am cu cine vorbi. Asta însă nu e un motiv ca să vă bat capul. Azi am reţinut W. L.[31] *p. 6 oct., când sper să pot pleca la Paris. Sora mea e la Rennes cu toată orchestra, Inghel etc.*[32] *şi îmi comunică că s-au luat măsuri ca străinii să nu mai cânte la Radio, deci că n-aş avea nici un fel de activitate acolo. De… ce să spun? De ce meserie să mă apuc? N-a fost sora mea mai deşteaptă? Nu sunt eu proastă? Cred că n-o să mă contrazici. Spune dta unde să mă duc, unde sunt „acasă"? Nicăieri, poate în lumea cealaltă. Aici s-au anulat toate concertele ce aveam, mi-a rămas unul la Vevey în decembrie şi unul în ianuarie la Lausanne, p. cari trebuie să cer o permisiune specială…*

31. *Wagon-lit*, cuşetă (fr.). (N. tr.)

32. Radioul se refugiase la Rennes după declaraţia de război, iar Orchestra Naţională în formulă completă se instalează acolo pe 25 septembrie. (N. a.)

Aceste vize sunt o sursă de necazuri: Clara, care are oroare de tot ce ar putea nu numai să dăuneze mâinilor, ci şi să le murdărească, este obligată să-şi dea amprentele digitale. Protestează: „Oare am omorât pe cineva fără să ştiu? Sunt zăpăcită, dar nici chiar aşa!" – dar, în cele din urmă, îşi primeşte vizele şi ajunge la Paris pe 7 octombrie.

Apartamentul ei nu este încălzit, aşa că aproape în fiecare zi merge să studieze în avenue Malakoff, pe pianul Bechstein sau Steinway al doamnei Stefan Desmarais, cu care se înţelege foarte bine, deşi dă întotdeauna dovadă de o discreţie aproape bolnăvicioasă. Ca de fiecare dată când este

singură, cu gândurile ei, uită să se hrănească şi adesea doamna Desmarais îi aduce de mâncare pe rue Saint-Didier…

Merge să o vadă pe sora ei Jana la Rennes, şi de acolo îi scrie câteva cuvinte lui Dinu:

Nimic nou, nu cânt nicăieri… M-am gândit să propun lui Münch să cânt Suita dumitale la Conservator, dar m-am oprit la timp.

E cu moralul la pământ: va împlini patruzeci şi cinci de ani şi niciodată viitorul nu i s-a părut mai sumbru, mai gol, mai neliniştitor pe toate planurile. Totul se închide în faţa ei… Deşi nu vorbeşte niciodată despre asta, resimte profund războiul, care totuşi încă nu a căpătat amploare: violenţa aceasta, încă reţinută, o îngrozeşte.

Cele două concerte prevăzute la Lausanne şi la Vevey, pe 19, respectiv pe 23 ianuarie (plus o şedinţă pe 24 la sanatoriul din Leysin) sunt evenimente fericite, după o altă bronşită: dar la Lausanne va avea, pentru prima şi singura dată în cariera ei, un lapsus. Se opreşte, spune cu voce tare: „Nu mai merge“ – şi o ia de la capăt. Nu i se va mai întâmpla niciodată aşa ceva, dar, în ciuda memoriei sale fenomenale, întotdeauna i-a fost teamă de acest „moment de rătăcire“ care îi obsedează pe toţi virtuozii.

Cu ocazia acestei călătorii va face cunoştinţă cu pianistul Nikita Magaloff (şi cu soţia sa, nimeni alta decât fiica lui Joseph Szigeti), care a devenit unul dintre prietenii ei cei mai buni şi mai devotaţi, chiar dincolo de moarte. El evocă prima lor întâlnire astfel:

Această după-amiază din luna ianuarie 1940 îmi va rămâne întotdeauna întipărită în memorie. După cum se întâmplă adesea, evenimentele care contează în viaţă au loc pe neaşteptate şi abia mai târziu poţi să-ţi dai seama de importanţa lor.

O ascultasem o singură dată pe Clara Haskil şi cunoşteam marele ei talent; astfel, soţia mea şi cu mine eram încântaţi şi nerăbdători să o primim, când o bună şi devotată prietenă comună din Vevey ne-a propus s-o aducă la noi. Casa veche, fermecătoare, unde locuiam atunci la Clarens, în care s-au desfăşurat mai târziu atât de multe din „dezmăţurile noastre pianistice“, era cufundată în zăpadă şi nu voi uita niciodată cum a sosit Clara, făcând paşi mici, prudenţi, pe zăpada de pe cărare, bucuria ei când a văzut-o pe pisicuţa noastră pe care a mângâiat-o cu patimă, căldura din privirea ei, legătura stabilită imediat între noi şi încântarea care m-a cuprins de îndată ce a atins clapele pianului ca să-l încerce!

Cred că niciodată nu m-a impresionat mai profund o interpretare şi felul ei de a cânta atât de greu de definit, atât de fluid, atât de înaripat mă urmăreşte încă, asemeni unor parfumuri persistente a căror amintire nu te părăseşte niciodată.

Pentru mine, anumite lucrări nu pot fi separate de Clara şi uneori e vorba chiar de unele imperfecţiuni, o mişcare prea rapidă sau un mic cusur care îmi rămân în memorie şi aduc mai mult farmec, asemeni imperfecţiunilor unui chip iubit! De-atunci durează prietenia noastră… Ce încântare a fost pentru mine şi ce imbold faptul că am cântat cu ea, că am ascultat-o pe această extraordinară artistă!

Clara nu mai rămâne decât câteva zile în Elveţia, se întoarce la Paris şi pleacă aproape imediat în Olanda, unde o aşteaptă Joachim Röntgen, care a organizat două serate cu sonate, la Haga, pe 14 februarie, şi la Amsterdam, pe 16. „De vreme ce n-am nimic altceva, i-a scris ea lui Dinu, am acceptat, deşi va fi mai degrabă o cheltuială decât un câştig. Dar cel puţin voi lucra. Pot să fac ceva pentru dumneata acolo?"

Aceste concerte „au mers bine", cum recunoaşte ea, scriindu-i lui Dinu, însă adaugă: „Dar singură nu mai sunt în stare să cânt bine, ar trebui să renunţ." De altfel, „nu mai am nimic în vedere în acest moment… De anul trecut am dat înapoi, trebuie să accept asta (ce filozofie!)".

Pe 15 martie, de la Paris:

Mon cher Dinu[33],

33. Dragul meu Dinu (fr.). (N. tr.)

Închipuieşte-ţi că nici eu nu mai sunt în stare să scriu! Nu ştiu ce am păţit, dar tocul nu-mi mai stă între degete, mereu fuge şi trebuie să îl prind întruna, capul meu e gol şi sec, ce qui n'est pas peu dire[34]…

34. Şi nu exagerez (fr.). (N. tr.)

Scrisoarea dumitale plină de ştiri interesante mi-a făcut cea mai mare plăcere şi m-am bucurat de a te şti într-o dispoziţie bună şi de a vedea că faci proiecte frumoase şi lucrezi cu curaj. Bine faci, bravo! Mi-a fost tare necaz nr. 1 că m-ai şi înlocuit cu Madeleine Cantacuzène[35] – concurentă redutabilă în toate privinţele! – nr. 2 că ai copiat programul nostru din Paris – nr. 3, că mi-a sosit vestea că o să cântaţi la Radio la 28 febr. în ziua de 29! Tocmai anul ista a trebuit să fie de 29 de zile! De… Prin urmare aşa faci? Bine, Domnule Dinu, iau notă pentru viitor. Am să cânt şi eu cu J. D.

dacă e aşa, sans compter[36] *că acest pianist (*de 2-ième catégorie *între noi* s.v.p.[37]*) mi se potriveşte mai bine, aşa suntem la unison. Rău îmi pare, Domnule Coleg, să ştii!…*

35. Care avea să devină mai târziu Madeleine Lipatti. (N. a.)

36. Fără să ţinem seama (fr.). (N. tr.)

37. De mâna a doua, între noi fie vorba, vă rog (fr.). (N. tr.)

Presupun de asemenea că ai primit cartea mea din Haga. Ţi-am scris că am întâlnit acolo pe Ansermet, care a dirijat orchestra lui Mengelberg, pe Casals (în tren cu mine), pe Lili Krauss şi Doda Conrad, şi pe mulţi alţii. Lili Krauss şi-a ales singură un şef de orchestră şi 50-60 muzicanţi şi a dat mai multe concerte în Olanda, cântând 3 concerte de Mozart pretutindeni (si bemol, mi bemol al meu şi do minor). A cântat enorm de mult toată iarna şi Doda Conrad de asemenea, dar el cu mai puţin succes. Acum pleacă pe 18 luni aux Indes Néerlandaises. Să le fie de bine! La întoarcere are de gând L. Krauss să continuie concertele de Mozart până le dă gata pe toate 28!

Ce să spun decât că sunt geloasă de-a vedea că toţi fac ceva, numai eu vegetez aşteptând să devin bicentenară! De ce aş putea să mă apuc? N-ai vreo idee?

Sora mea e tot la Rennes, de două luni nici n-am mai văzut-o. Poate o să mă duc de Paşte acolo. Pe la 5 aprilie mă duc iar în Elveţia, unde trebuie să cânt la Berna şi poate la Zürich cu violonistul Röntgen din Haga, dar asta nu e sigur. Puţin lucru, dar mai bine ca nimic.

*Aici la Radio s-a terminat pentru mine, n-am mai cântat din luna august: B. are „*une dent contre moi*“*[38]*, ceea ce nu ştiam, de aceea probabil nu mai cânt la Radio. Se cântă uneori un disc – vai de capul lui sau al meu – ce a auzit şi Casals! Am noroc!*

38. Un dinte împotriva mea (fr.). (N. tr.)

Văd că sora mea bucureşteană are humour, dacă ţi-a spus că am cântat bine în Elveţia şi că am avut mare succes. A visat, căci nimic nu e adevărat. Numai Nocturna *dumitale am cântat-o frumos, fiindcă am cântat-o cu „drag şi nostalgie“! A avut de altfel mare succes. Am avut acolo un Pleyel destul de frumos, dar la Haga am dat de un Pleyel aşa de sec şi agresiv, încât l-am dat dracului şi am cântat la Amsterdam pe un… Bechstein minunat. Ce să îi fac, dacă trimite Pleyel aşa instrumente în străinătate!*

Pe aici nu sunt multe concerte şi fără interes în genere… Duminică cântă Doyen cu Bigot (care e de obicei la Rennes), dar dirijează şi la Lamoureux, o dată el, o dată Paray.

Mătuşa noastră tot în Anglia e, îmi scrie că acolo totul e normal şi că aude multe concerte frumoase. Dacă mi-aduc aminte de şedinţa noastră din avenue Henri-Martin? Te cred şi cu câtă emoţiune mă gândesc la tot trecutul: Ce va fi viitorul? Nu mai fac proiecte, nu mai sper nimic, dar mă gândesc cu foarte multă afecţiune la cei care sunt departe şi care îmi sunt aproape. Poate eşti între ei?

Salutări afectuoase la toţi în familie, te rog. Mai scrie înainte de 1941, très cher Dinu.

Votre feue partenaire[39], *Clarinette*

39. Fosta dumitale parteneră (fr.). (N. tr.)

Clara petrece Paştile la Rennes cu Jana, în mod excepţional are o emisiune la Paris PTT pe 1 aprilie şi merge să înregistreze o emisiune pentru Radio-Berna pe 9 aprilie (pentru un onorariu de 120 de franci elveţieni… în vreme ce cheltuielile de călătorie, pentru vize şi altele, reprezintă, până la urmă, mai mult decât dublu). De acolo îi scrie lui Dinu pe 10 aprilie:

Am cântat alaltăseară la PTT acceptabil, dimpotrivă aseară aici (de asemenea şi la radio) într-un mod scandalos, atât de repede, încât atunci când mi-am auzit discul am rămas stupefiată…

Apoi, pe 20 aprilie, după ce se întoarce la Paris:

Dragă Dinu,

Ce emoţionată am fost citind carta poştală a dumitale şi cele câteva cuvinte ale mamei dumitale! Într-adevăr, ce surpriză pentru mine să aflu că aţi ascultat o parte din această emisiune din 9! Ce coincidenţă ciudată! Sunt mişcată de ceea ce îmi spui, şi foarte mulţumită că nu eşti cu totul dezgustat de ceea ce fac. Eu am fost astfel, şi aveam din nou poftă să mă trimit la toţi dracii…

Fără îndoială a avut probleme cu una sau două note – era de-ajuns ca să i se declanşeze o criză de disperare şi să fie convinsă că nu e în stare să cânte la instrumentul ei: de câte ori, din cauza unor accidente neînsemnate – uneori complet neobservate chiar de publicul cel mai avizat – n-a vărsat

lacrimi pe care, ore întregi după un concert, prietenii ei încercau să le liniştească?

Pe 16 mai, pleacă iar la Rennes şi, din cauza întorsăturii pe care o iau evenimentele, Jana insistă să rămână acolo, îi găseşte o cameră şi închiriază chiar un pian pentru ea. De acolo, pe 25 iunie, îi scrie pentru ultima dată lui Lipatti:

Scumpul meu Dinu,

Cât de mult m-a emoţionat scrisoarea dumitale, gândurile dumitale afectuoase! Mulţumesc din toată inima, ştii cât de mult mă interesează tot ce te priveşte.

Îţi poţi închipui şi prin ce trecem aici şi îngrijorarea în care se trăieşte gândind la cei ce sunt departe! Oare vom vedea realmente într-o zi sfârşitul acestui dezastru înspăimântător? Câtă dreptate ai lăsându-te absorbit de muncă, compunând, cântând şi uitând totul şi pe oameni! Vor veni zile mai bune, dar când? Ne vom mai vedea oare din nou? Cine ştie…

Sunt aici de opt sau zece zile şi aş fi vrut să nu mai rămân… Nu am nevoie de pian, nu pot studia, nu mă angajează nimeni să cânt, şi singurele concerte pe care le aveam în Elveţia au fost anulate, pentru că nu am viză de intrare în Elveţia. Trimite-mi Fantezia *dumitale, o voi studia, va fi pentru mine o destindere. Nu uita!*

Prinţesa este tot în Anglia… Inghel, Tony Aubin s-au interesat de dumneata şi nu te uită. Sunt toţi aici. Yvonne Astruc (care a primit recent o scrisoare de la Enescu), Ciampi etc… Poate aş veni totuşi la Bucureşti, în toamna aceasta, dar nu cred s-o fac. În curând va fi un an de când ne-am spus adio în gară pentru a ne revedea după două luni… Câte nu s-au întâmplat de atunci…

Întreaga mea afecţiune,

Clara

Pe 17 iunie, oraşul Rennes este bombardat de aviaţia germană, în vreme ce Orchestra Naţională repetă la Teatru. Exploziile se succedă ore întregi, deşi nu mai e nici un avion pe cer: un tren cu muniţie, care staţiona în gară, a fost lovit. Puţine victime civile în oraş; Clara şi Jana sunt tefere, dar nişte trenuri înţesate de soldaţi şi de refugiaţi au fost grav lovite şi sunt sute de morţi. A doua zi, când germanii intră în oraş, toate geamurile sunt spulberate. Clara şi Jana, cu inima strânsă de spaimă în faţa acestui spectacol, îşi aduc deodată aminte că sunt evreice…

După armistiţiu, după săptămâni întregi fără activitate, Clara nu îşi doreşte decât să se întoarcă la Paris. În ciuda reticenţelor Janei, care, pe tot parcursul şederii la Rennes, va da dovadă de o răbdare şi de un devotament fără limite faţă de Clara, un adevărat leu în cuşcă, aceasta pleacă din Rennes pe 31 iulie. În schimb, Orchestra Naţională se va întoarce abia pe 12 septembrie.

Bineînţeles că la Paris Clara va fi la fel de lipsită de activitate, dar aici îşi revede câţiva prieteni, familia Desmarais, domnul Demiéville (ai cărui soţie şi copii s-au refugiat în Elveţia de la începutul războiului), fără să poată practic să se atingă de un pian. De altfel, la ce bun? O însoţeşte pe doamna Desmarais, care vizitează apartamente ca să poată să se mute din cel de pe avenue Malakoff, mult prea mare, sau face cumpărături pentru ea, după cum arată acest bileţel nostim:

Factură

6 gheme de lână de 18 franci – 108

5 gheme de lână de 20 de franci – 100

uzura tălpilor mergând să fac aceste cumpărături – 3,75

am stat la coadă 3 minute – 0,80

migrenă provocată de efortul pe care l-am făcut ca să hotărăsc ce nuanţă aleg – 1,25

telefon ca să fiu încurajată în privinţa acestei alegeri dificile – 1

onoarea ca această achiziţie să fie făcută deo artistă de rangul meu – nu are preţ!

Când Jana se întoarce la rândul ei la Paris, se trezesc amândouă într-o situaţie materială critică: prinţesa a rămas în Anglia şi, în ciuda ajutorului familiei Desmarais, Clara trebuie să renunţe la apartamentul din rue Saint-Didier, prea scump, şi să se mute într-o cămăruţă fără căldură şi, bineînţeles, fără pian, iar Jana renunţă la micul ei apartament de pe rue Armand-Moizant, mutându-se într-o cameră de serviciu la etajul şase, pe rue de Vaugirard.

Moralul lor e cu atât mai scăzut cu cât persecuţiile împotriva evreilor, a căror evoluţie o cunosc, nu întârzie să înceapă: ceea ce se ştie – mult mai puţin faţă de realitatea monstruoasă – e înfiorător…

Foarte repede se pune problema ca Orchestra Naţională să treacă în întregime în zona liberă, pentru a ajunge la Marsilia, unde s-a refugiat ce a rămas din Radio; pregătirea acestei treceri clandestine colective va fi pusă

la punct cu minuţiozitate de doi muzicieni din orchestră: domnul Amette şi domnul Wught. Inghel, care coordonează operaţiunea, acceptă ca din ultimul convoi să facă parte şi Clara, care a cântat atât de des cu orchestra, împreună cu el şi cu soţia lui. Dar operaţiunea e costisitoare: Orchestra Naţională acoperă toate cheltuielile (cu transportul, călăuzele etc.) pentru muzicienii săi, dar, evident, nu poate să facă acelaşi lucru pentru Clara.

Ea va apela la secretara-factotum a prinţesei de Polignac, domnişoara Galpérine, care a rămas la Paris pentru a avea grijă de reşedinţa din avenue Henri-Martin şi care administrează bunurile prinţesei în lipsa acesteia: datorită ei, Clara va putea să-şi achite cheltuielile pentru trecere.

Pe 2 martie 1941, primul contingent din orchestră, din care face parte Jana, trece linia de demarcaţie în apropiere de Angoulême şi, străbătând Périgueux şi Agen, soseşte fără probleme la Marsilia. Între această dată şi 31 martie, în mici grupuri de patru sau de cinci, toţi muzicienii din Orchestra Naţională vor trece în zona liberă, o trecere având loc o dată la două sau trei zile; toţi vor ajunge cu bine la liman – o dovadă de curaj destul de remarcabilă.

Pe 30 martie, domnul şi doamna Inghelbrecht (şi pisica lor), Colette Meyer, Albert Leguillard (violişti amândoi) şi Clara pleacă cu trenul de la Paris spre Angoulême, unde se întâlnesc într-o cafenea din apropierea gării cu Amette şi Wught. După o noapte scurtă într-un hotel rău famat, deşteptarea la ora patru dimineaţa şi după un scurt drum într-un camion care se clătina şi înainta greu, mers pe jos sub conducerea lui Amette până la locul de întâlnire cu călăuza: e cineva nou, filiera folosită până atunci fiind „prăjită“. În timpul acestui prim marş lung, unul după altul, în noapte, pe drumuri lăturalnice, la un moment dat Amette se opreşte şi şopteşte: „Tăceţi!“ Şi Inghel, care îl urmează îndeaproape, transmite: „Amette a zis să tăcem…“, ceea ce, în ciuda împrejurărilor, declanşează un râs nebun, de nestăpânit, pentru că Amette e un fel de ştrengar, un vorbăreţ incorigibil pe care, în timpul repetiţiilor, Inghel îl ceartă mereu: „Amette, taci!“ S-a întors roata…!

Călăuza este la locul de întâlnire. Amette se întoarce (va trece peste câteva zile împreună cu colegul său Wught şi va ajunge la Marsilia, misiune îndeplinită) lăsând mica trupă în mâinile ghidului său, „care nu inspira deloc încredere“, după cum notează Inghelbrecht, adăugând: „Îi era sigur teamă şi ne povestea că închisorile din regiune erau pline de oameni în situaţia noastră, care fuseseră arestaţi.“

Traversând de data aceasta câmpurile, în şir indian, în timp ce se crapă de ziuă, micul grup parcurge mai mulţi kilometri. Tensiunea este mare şi fiecare se teme de un accident, chiar şi pisica familiei Inghelbrecht mieuna închisă în coşul ei. Călăuza merge în faţă, pe lângă bicicletă, urmată de Colette Meyer, Inghel, doamna Inghelbrecht, Clara şi Leguillard, care încheie plutonul. Inghel notează de asemenea:

Mai ales unul din drumuri era periculos: trebuia să-l traversăm ghemuindu-ne şi nu foarte departe se zărea postul de poliţie german. Vântul era rece, de început de primăvară, în pădure erau violete şi păsările cântau. Dar nouă nu ne venea să ne bucurăm de această plimbare matinală: din loc în loc, eram avertizaţi prin nişte tăbliţe pe care lângă un desen cu un cap de mort se aflau ameninţări pentru cei care se aventurau în zonele interzise… Leguillard, pe lângă instrumentul său, ducea valiza Clarei, obosită de această noapte albă şi de emoţii. Inima ne bătea cu putere…

Deodată, călăuza se întoarce, cu un aer speriat, şi îi şopteşte lui Colette Meyer: „Aveţi hârtie?“ Ea înţelege imediat despre ce e vorba şi, pentru că e prevăzătoare, da, are hârtie – albă –, pe care o scoate din geantă şi i-o întinde călăuzei. Inghel înţelege greşit, crede că e vorba de un semnal ca să se predea şi-i face să se oprească dintr-odată pe cei care-l urmează, pregătit pentru ce-i mai rău… Călăuza dispare un moment într-un desiş, în timp ce toţi ceilalţi sunt cuprinşi de groază – cu excepţia lui Colette Meyer, care ştie la ce să se aştepte: e vorba doar de o colică, fără-ndoială consecinţa fricii observate de Inghel!

În cele din urmă trec linia la Marthon şi se regăsesc, uşuraţi, în zona liberă, unde, în curtea unei ferme, într-o fotografie făcută chiar de Inghel, apar împreună, luminaţi de răsăritul soarelui.

Clara a îndurat cu o energie remarcabilă această încercare fizică, dar soseşte la Marsilia cu tovarăşii ei de drum destul de obosită. Măcar de data asta a scăpat: la câteva zile după sosirea la Marsilia, germanii se prezintă în rue Armand-Moizant ca s-o aresteze pe Jana…

Liniştea nu durează mult. Încă de la sosirea la Marsilia, muzicienii din Orchestra Naţională se trezesc în faţa unui juriu – al cărui preşedinte este Cortot, pe atunci mare maestru de muzică la Vichy – care vrea să-i supună unui concurs înainte de a-i confirma ca membri ai orchestrei: în ciuda „muştruluielii“ din partea lui Inghel, Cortot îşi menţine hotărârea. Până la

urmă, toţi muzicienii trebuie să suporte ceea ce consideră a fi, având în vedere situaţia, o jignire: raţiunile financiare sunt hotărâtoare. Toţi, cu excepţia unui violonist, care apare pe scenă cu pălăria pe cap, ţinând în mână cutia viorii, şi care, dintr-o suflare, cât se poate de calm, dar feroce, admonestează juriul în general şi pe Cortot în special, după care pleacă demn sub privirile asistenţei stupefiate. Unii dintre muzicieni nu vor uita niciodată această umilinţă: şi-o vor aminti prea bine mult mai târziu şi îşi vor încrucişa braţele în faţa publicului când Cortot va veni într-o zi să cânte un concert cu Orchestra Naţională. Atunci, cu o oarecare îndrăzneală, Cortot va improviza un recital în mijlocul tăcerii impresionante a orchestrei…

Jana ia concursul şi este reintegrată în orchestră – dar nu pentru mult timp: antisemitismul tot mai agresiv face ca evreii să fie eliminaţi în bloc din orchestră. Faptul că ea a fost vioara întâi în orchestra lui Cortot nu mai contează deloc. În curând, pe 23 iulie 1941, este dată afară definitiv din orchestră. Acest lucru nu va îmbunătăţi relaţia, nu prea strânsă nici până atunci, între Clara şi Cortot, dar ea e incapabilă de ură, nici măcar de ranchiună, şi după război va uita cu generozitate această perioadă deosebit de supărătoare din viaţa „maestrului".

De altfel, are, la rândul ei, probleme cât se poate de mari cu autorităţile: în calitate de „rezident străin", sejurul la Marsilia îi este interzis. Datorită unor demersuri neîncetate, reuşeşte să obţină autorizaţii, reînnoite cu greu de la o săptămână la alta… până în ziua în care primeşte, în sfârşit, drept de rezidenţă la Cannes. Soseşte acolo pe 29 mai 1941, singură, necunoscând pe nimeni, dezorientată, fără activitate şi practic fără bani.

Din fericire, în săptămânile pe care le-a petrecut la Marsilia, s-a întâlnit din întâmplare pe stradă cu fosta ei colegă de la Conservator Youra Guller, a cărei carieră strălucită a cunoscut totuşi suişuri şi coborâşuri: este oaspetele contesei Pastré, mare prietenă a muzicii, a cărei splendidă proprietate de la Montredon, la periferia Marsiliei, este refugiul unei colonii formate din diverşi artişti, refugiaţi, lefteri sau chiar urmăriţi – printre ei aflându-se numeroşi evrei: sunt acolo Georges Auric, Maroussia Le Marc'hadour, Lanza del Vasto, pe lângă mulţi alţii (o vreme se va afla acolo şi Edith Piaf)…

Văzând disperarea Clarei, care locuieşte într-o cămăruţă sordidă, Youra o imploră pe contesa Pastré să o ajute, să o găzduiască. „Încă una! Pianistă pe deasupra!", suspină contesa, care nici nu a întâlnit-o, nici nu a ascultat-o

vreodată pe Clara, despre care prinţesa de Polignac îi vorbise totuşi. Youra insistă: „De ea chiar trebuie să te ocupi.“

Montredon este plin până la refuz şi, în ciuda marii influenţe pe care o are la Marsilia, contesa nu poate să obţină un permis de sejur pentru Clara: o ajută totuşi, iar la Cannes Clara va putea să se instaleze la Splendid, un hotel învechit, care dă spre port. Rămâne trei luni acolo, complet singură, fără să stea de vorbă cu nimeni, fără să poată pune vreodată mâinile pe un pian. Războiul, care pare fără sfârşit şi pustieşte acum toată lumea, o condamnă la o lipsă totală de activitate – iar acest neant fără limită previzibilă, independent chiar de posibilele persecuţii, este o sursă permanentă de nelinişte. Iat-o din nou, pe ea, pentru care muzica e Viaţa, neputând să cânte nici măcar pentru a-şi exersa degetele.

N-a stat niciodată mai prost ca acum cu moralul, cu atât mai mult cu cât o doare spatele – se hrăneşte cu greutate, la restaurant – şi, din când în când, are puternice dureri de cap. Visează la o imposibilă trecere în Elveţia, singurul refugiu pentru ea, unde ar putea încă să spere că-şi poate găsi de lucru şi să fie în siguranţă.

Datorită contesei Pastré, în septembrie va petrece câteva săptămâni la nişte prieteni în apropiere de Montluçon: în împrejurimi, la Lissey, pe 27 şi pe 28 septembrie (cu toate că nu s-a atins de un pian de şase luni) participă la două şedinţe de muzică de cameră cu o violonistă din partea locului, „care cântă arii ţigăneşti cu un prost gust care poate să te dezguste şi de muzica bună“. Pe 17 septembrie, îi scrie Janei:

Primit o scrisoare de la Casals, extrem de amabil, care dă de înţeles că n-ar fi exclus să cânte iar cu mine – dar deocamdată nu acceptă nici un angajament nici în Franţa, nici în altă parte.

Contesa Pastré mi-a scris iar – nu e supărată –, dar nu se pune problema să merg la Marsilia. Cazul e clasat. Pe 29 voi vedea la Lyon o prietenă a familiei Gétaz, care vine din Elveţia, şi care îmi va spune, poate, dacă există cea mai mică speranţă să merg acolo. Pe 30 voi fi la Avignon.

Iar pe 9 octombrie:

Mâine mă instalez la Villeneuve-lès-Avignon şi voi putea în sfârşit să-mi despachetez lucrurile şi să lucrez. Nu ştiu încă la ce hotel voi sta: hotărăsc mâine. Am călătorit destul de mult ca să ajung, în sfârşit, la un rezultat; contesa Pastré încă speră să mă aducă înapoi la Cannes.

La Avignon se întâlneşte cu nişte prietene dentiste, care îi vor face cunoştinţă cu un tânăr israelit, şi el refugiat la Marsilia, Armand Lévy, foarte pasionat de muzică. Îl dăscălesc înainte de a-i face cunoştinţă cu ea: „Atenţie – trebuie să ştii cum s-o iei: a suferit mult.“ La început, va avea impresia că e o fiinţă cam ştearsă, „foarte retrasă“, deloc „cooperantă“. Dar părerea lui se va schimba repede şi probabil că a ştiut cum să-i câştige încrederea, pentru că s-au împrietenit repede. Clara se va întoarce la Marsilia în primele zile din decembrie, şi de data aceasta locuieşte la Montredon, la Lili Pastré. Acolo poate să lucreze cu oarecare regularitate şi uneori merge la Marsilia la un magazin de piane de pe rue Saint-Féréol, al doamnei Gebelin: aceasta, după ce a auzit-o, entuziasmată de interpretarea ei, îi deschide larg uşile.

Acolo câţiva prieteni se vor reuni adeseori în jurul Clarei, Simone Gebelin (fiica proprietarei, care va deveni ulterior soţia lui Lanza del Vasto), Armand Lévy, câţiva instrumentişti din Orchestra Naţională (Alice Metehen, Colette Meyer), pictorul Kundera (care îi va face Clarei un frumos portret), Juliette Achard…

Pe 20 decembrie, concert la Montredon, la contesa Pastré, cu violonista Janine Andrade şi cu pianista Monique Haas (care tocmai sosise din zona ocupată), care cântă o sonată de Pergolese, apoi *Sonata Kreutzer*, iar Clara cântă partea pentru pian din *Concertul brandenburgic nr. 5*, precum şi *Concertul nr. 9 în mi bemol major* de Mozart, cu o orchestră de cameră (compusă în mare parte din muzicieni din Orchestra Naţională, mai ales din cei excluşi) dirijată de Félix Raugel. Peste puţin timp îi scrie unui prieten:

Ultimul meu concert triumfal – din cauza căruia m-am culcat pe-o ureche – a avut loc pe 20 decembrie… Nici nu-ţi imaginezi cât de bine am cântat: mă credeam Casals… dar trebuie să spun că mi-a ieşit.

În această perioadă petrecută la Montredon, durerile ei de cap devin din ce în ce mai frecvente şi mai puternice; pe de altă parte, evreii trebuie să se supună unui recensământ şi Clara se întreabă dacă e mai bine să-şi asume riscul de a fi „alungată“ sau pe cel de a fi în afara legii. Ascultând sfaturile unora dintre prietenii ei, la început hotărăşte să nu se supună recensământului… urmarea fiind că, pentru a obţine documente oficiale, va fi nevoită să plătească foarte mult pentru a-şi face o carte de identitate falsă, cu numele ei, dar purtând bine cunoscuta ştampilă „evreu“.

Se întoarce la Cannes pe 29 ianuarie 1942, după ce, cu o zi înainte, îşi făcuse o radiografie pentru a afla ce-i provoacă durerile de cap: profitând că se află aproape, merge să consulte la Nisa un oculist şi un neurolog care i-au fost recomandaţi.

De data aceasta, nu va mai fi singură la Cannes: se întâlneşte cu Marcel Mihalovici şi cu Monique Haas, care şi-au închiriat o casă acolo; îi va vizita în fiecare zi şi, acasă la ei, împreună cu ei, poate să cânte ore întregi. Dar teama ei că întotdeauna deranjează este atât de mare, încât, imediat după ce ajunge, spune: „Plec.“ Întotdeauna însă cedează până la urmă insistenţelor de a rămâne (scena se repetă, practic, în fiecare zi) şi atunci se desfăşoară interminabile şedinţe muzicale, care adesea durează până la căderea nopţii; uneori cântă sonate (cu Mihalovici la violă) sau chiar triouri, când vine Jana, din când în când, de la Marsilia (unde dă lecţii pentru a putea trăi) ca să stea câteva zile cu sora ei. Odată, pe la ora două dimineaţa, după ce Clara şi-a pus deja haina şi mănuşile – celebrele ei mănuşi de bumbac –, spune, ca o fetiţă gurmandă: „Mai facem o ultimă sonată?“ – şi, fără să-şi scoată nici haina, nici mănuşile, atacă o sonată de Beethoven!

Dar pe 19 februarie scrie:

Azi am studiat două ore: degetele mele se mişcă de parcă ar avea supleţea şi iuţeala unei ţestoase – e o schimbare pentru mine, care cântam întotdeauna cu o viteză de patru ori mai mare.

În cele două luni şi jumătate pe care Clara le petrece la Cannes, cu toate că nimic n-o impulsionează în mod special, prietenii reuşesc să o înveselească din când în când. Dar are dureri de cap din ce în ce mai puternice, uneori insuportabile, şi tulburări grave de vedere: „Nu văd decât jumătate de pagină“, spune ea când e la pian. Iar pe 5 aprilie îi scrie lui Joseph Morpain:

Nu v-am mai scris de luni întregi, cred, însă nu pentru că nu m-am gândit la dumneavoastră. N-aş putea uita momentele plăcute petrecute la dumneavoastră, sfaturile afectuoase, conversaţiile noastre muzicale, iar gândul că vă amintiţi în continuare de mine mă mângâie.

Nu v-am scris pentru că sănătatea, mai ales vederea, îmi joacă feste. Nu citesc şi nu scriu aproape niciodată, iar asta o să mă facă şi mai inteligentă, şi nu e puţin spus…

Pe scurt, am venit aici ca să consult un oculist celebru, dar sunt două luni de când aştept să hotărască ce tratament trebuie să urmez. S-a vorbit

de trepanaţie şi de alt fleac de genul ăsta, dar se pare că nu e grabă… În plus, cazul meu, se pare, nu e grav, dar e serios – ce nuanţă subtilă! Cred aşadar că se aşteaptă să devină grav ca să se facă ceva. În fine, nu înţeleg nimic din toate astea, dar nici nu mai văd nimic, şi asta mă îngrijorează. Cât despre bietul pian…

Daţi-mi veşti despre dumneavoastră, vă rog, şi vă voi scrie şi eu.

Casals a cântat aici cu Gianoli, pe care o iubeşte la nebunie… Ea are noroc…

Vă îmbrăţişez pe toţi.

Şi unui alt prieten, câteva zile mai târziu:

Aproape că nu mai pot să scriu, ceea ce-mi complică şi mai mult viaţa, pe lângă toate celelalte. Văd foarte prost, chiar şi cu ochelari. S-a pus problema să mi se deschidă craniul, idee care mă atrăgea destul de mult, dar nu e sigur şi aş putea regreta: dacă s-ar găsi nişte comori înăuntru…

În aşteptare, lenevesc în acest ţinut minunat unde uit de toate în campania unor prieteni adorabili. Cu pianul stau cât se poate de prost: degetele refuză să se mişte şi nu pot să cânt nici măcar un studiu de Czerny cum trebuie. Oare o să-mi revin vreodată?

Pe 17 aprilie se întoarce la Marsilia şi pe 19 participă la o serată la contesa Pastré, care o găzduieşte. Chiar a doua zi, din cauza nehotărârii specialiştilor din Nisa, va consulta un tânăr medic, tot refugiat la Marsilia, care i-a fost recomandat de Colette Meyer, acea violistă din Orchestra Naţională alături de care a trecut „linia“ anul trecut: Jean Hamburger.

Se simpatizează încă de la prima întâlnire. Dar diagnosticul este grav: după părerea lui, e vorba de o tumoare a hipofizei, care comprimă nervul optic. Trebuie operată. Repede. Dacă nu, se va ajunge la orbire.

Clara face faţă situaţiei cu un curaj extraordinar: chiar are nevoie de curaj, pentru că starea ei pune nişte probleme aparent de nerezolvat. În primul rând, din punct de vedere financiar: Clara nu are bani pentru a plăti cheltuielile unei asemenea operaţii, şi de altfel doctorul Hamburger nu-i ascunde gravitatea şi riscurile ei.

Pe vremea aceea neurochirurgia franceză era abia la început: „importată“ din Statele Unite cu vreo cincisprezece ani înainte de Thierry de Martel, care îi stârneşte interesul colegului şi prietenului său Clovis Vincent, a făcut progrese remarcabile sub îndrumarea acestor doi maeştri. Fiecare din ei a format câţiva tineri discipoli. Dar numai la Paris rezultatele unor asemenea

operaţii sunt satisfăcătoare: în provincie, tehnicile noi sunt încă puţin cunoscute, scindarea Franţei în două ajunge să izoleze centrele din zona liberă şi intervenţiile se soldează în general cu catastrofe, uneori mai rele decât moartea. Aşa stau lucrurile la Marsilia, unde şansele de supravieţuire sunt aproape inexistente.

Doctorul Hamburger este perfect conştient de toate acestea şi crede că trebuie chemat un chirurg de la Paris: dar în 1940 Thierry de Martel a ales să se sinucidă când germanii au intrat în Paris, iar Clovis Vincent, la 62 de ani, este la apogeul carierei (el este cel care, cu cinci ani înainte, l-a operat pe Maurice Ravel…). Nici nu se pune problema să se apeleze la el. Totuşi, Hamburger îl cunoaşte pe unul dintre elevii săi, Marcel David, care, la 44 de ani, se bucură de o mare notorietate în lumea medicală datorită succeselor spectaculoase ale operaţiilor sale. Dar Lili Pastré, care este gata să acopere cheltuielile internării, crede că, din mai multe motive, nu poate fi adus un chirurg din capitală. De altfel, oare ar accepta – şi cu ce preţ?

Jana se agaţă totuşi de această speranţă; o prietenă din Orchestra Naţională, cuprinsă de un frumos elan de solidaritate, îi oferă câţiva ludovici de aur pe care-i are şi se gândeşte să apeleze la prietenii elveţieni ai Clarei. Fără ştirea acesteia, îi scrie lui E.W. Rossier la Vevey, pentru a-i prezenta situaţia şi pentru a-i cere ajutorul, în timp ce doctorul Hamburger ia legătura cu doctorul David printr-un director al firmei Rivoire et Carret, prieten cu familia Gebelin.

Între timp, Clara, care suferă din ce în ce mai mult, studiază totuşi în vederea unei şedinţe de sonate cu Casals programată la Montredon; într-o zi când o aştepta pe Jana la o masă într-o cafenea, i se controlează actele… scapă fără probleme datorită amabilităţii unui poliţist francez. A tras o sperietură straşnică, a cărei amintire îi dă fiori!

Apoi vine răspunsul de la Paris: doctorul David – meloman pasionat, care nu o cunoaşte pe Clara, dar a auzit-o înainte de război – acceptă să vină la Marsilia. Cere să i se plătească numai cheltuielile de călătorie şi de cazare. E ceva nesperat…

Câteva zile mai târziu, într-o dimineaţă, foarte devreme, proprietara vine să o anunţe pe Jana că „o caută doi domni". Primul ei reflex este să fugă… apoi se hotărăşte, cu inima bătându-i tare şi imaginându-şi ce-o aşteaptă, să coboare: se trezeşte nas în nas… cu doi reprezentanţi ai firmei Nestlé, care îi înmânează din partea lui E.W. o sumă de 30 000 de franci strânsă de acesta de la prietenii ei pentru Clara!

Totul este organizat de doctorul Hamburger pentru ca operaţia să aibă loc la Hôtel-Dieu, singurul spital din Marsilia care, în ciuda unui echipament rudimentar, permite efectuarea acestui gen de operaţie. Directorul firmei Rivoire et Carret se va ocupa, la rândul său, de toate formalităţile necesare pentru a obţine „*Ausweis*“[40]-ul indispensabil pentru ca doctorul David să treacă linia de demarcaţie. Pe 4 mai Clara îi scrie din Montredon lui Simone Petit:

40. Permis (în germană, în original). (N. tr.)

Scrisul a devenit un chin pentru mine. Tocmai pentru mine, care mă bucuram atât de mult să povestesc tot ce-mi trece prin cap.

Mă tem să nu se fi terminat de-a binelea cu bietul meu pian: nu-mi mai merg degetele şi nu mai am nici una din calităţile pe care le aveam. Anul trecut, în decembrie, cântasem Concertul în mi bemol *de Mozart într-un fel incomparabil (citeşti bine incomparabil!). Dar de-atunci n-am mai studiat, şi din cauza delăsării, şi din cauza problemelor de sănătate. Pe 15, 16 luna aceasta trebuie să cânt la doamna Pastré cu… Casals! Imaginează-ţi una ca asta acum, când nu mai ştiu nimic! Studiez puţin în vederea acestei zile însemnate.*

Mâine sau poimâine mă voi interna într-o clinică pentru operaţia la cap care a fost stabilită deja. Se pare că e indispensabilă dacă vreau să-mi păstrez vederea.

Oare concertul cu Casals va fi „cântecul lebedei“?

Într-adevăr, pe 16 mai realizează împreună cu Casals o şedinţă memorabilă, cu *Sonata în mi minor* de Beethoven şi *Sonata în mi minor* de Brahms. Spre sfârşitul unei după-amiezi luminoase de primăvară decorul parcului din Montredon sporeşte frumuseţea inexprimabilă a acestor momente privilegiate în care, după părerea unei muziciene prezente, „Clara aproape îl domina pe Casals“.

Între timp, operaţia se apropie: uneori, Jana, cuprinsă de nelinişte, şi Clara însăşi ezită din cauza riscurilor pe care le presupune… Doctorul David soseşte pe 27 mai, o consultă imediat pe Clara, confirmă diagnosticul tânărului său confrate precum şi necesitatea operaţiei pentru a evita, în cel mai bun caz, pierderea vederii, dar nu ascunde riscurile enorme: în faţa acestui bărbat înalt, bine făcut, solid, cu privirea inteligentă, bun şi sincer, care vorbeşte potolit, Clara se simte imediat în siguranţă. Ea, pentru care mâinile sunt mai mult decât viaţa, este gata să se lase în grija mâinilor mari,

puternice, impresionante, dar liniştitoare, ale chirurgului. A doua zi se internează la Hôtel-Dieu, unde pentru început i se rade părul, ceea ce o umple de tristeţe: „Singurul lucru frumos pe care-l am!“ suspină ea.

Pe 29 mai, la ora 8 dimineaţa, în timp ce căldura verii tot creştea, intră în sala de operaţie: doctorul David a cerut să fie asistat de un tânăr chirurg din Marsilia, care va deveni, la rândul său, mai târziu un excelent specialist în neurochirurgie.

I se anesteziază pielea capului cu injecţii cu morfină (va fi nevoie de treizeci de injecţii pe durata întregii operaţii), pentru că pe vremea aceea astfel de intervenţii nu puteau să se facă decât sub anestezie locală. Clara va urmări aşadar perfect lucidă întreaga operaţie, care va dura mai mult de patru ore. De fapt, doar pielea capului şi învelişul creierului (dura mater) sunt sensibile, nici osul, nici creierul nefiind dureroase; totuşi, tăierea osului provoacă o zdruncinătură neplăcută, care rezonează… Nici nervul optic, senzorial, nu senzitiv, nu produce nici o durere.

Aproape tot timpul cât a durat operaţia, ca să fie sigură că nici memoria, nici degetele nu-i sunt afectate, Clara pianotează uşor, pe masa pe care este imobilizată, *Concertul în mi bemol major* de Mozart, cel pe care îl numeşte „concertul ei“.

Doamna Inghelbrecht le scrie prietenilor elveţieni ai Clarei, pentru a le relata operaţia:

Marsilia, 1 iunie 1942.

Clara a fost operată vineri dimineaţă, de la 8.30 până la 1. Fusese transportată la Hôtel-Dieu din Marsilia, clinicile unde se gândea doamna Pastré să fie dusă bolnava neavând materialul necesar pentru această operaţie delicată. Clara era sub influenţa morfinei, calmă, pe jumătate somnolentă.

În zilele dinainte, trecea adesea de la curaj şi linişte la îngrijorare şi spaimă. Sora ei Jana a fost alături de ea.

În timpul orelor chinuitoare ale operaţiei, Jana şi câţiva prieteni au aşteptat pe holurile triste ale vechiului spital. Din când în când, un medic de un devotament desăvârşit, tânărul doctor Hamburger, cobora ca să ne liniştească: totul mergea bine, se descoperise tumoarea, nu era malignă. Nu era nici exact cum o descrisese diagnosticul medicilor: era o mică tumoare a hipofizei, extrem de prost situată, care apăsa nervul optic, şi fără ramificaţii. Medicii erau plăcut surprinşi.

Totul a mers bine; la ora 1 a fost adusă în salon bolnava, care în tot acest timp a rămas conştientă, dând dovadă de un curaj admirabil.

Din acel moment am început să aşteptăm reacţiile, să pândim ce urma să se întâmple în cele trei zile critice care vor lua sfârşit în seara asta. Ieri-seară, Clara se simţea cât se poate de bine, nu avea temperatură, nu avea nici un simptom îngrijorător. Doar o oboseală extremă, dureri de spate din cauza poziţiei obligatoriu culcată, dureri uşoare de cap şi amintirea cumplită a celor întâmplate vineri dimineaţă, de care a fost minut de minut conştientă – patru ore de coşmar.

Din nefericire, Clara este instalată foarte neconfortabil într-o cămăruţă împreună cu o altă bolnavă care mâine-dimineaţă va fi supusă aceleiaşi operaţii. Cu toate eforturile sale, doamna Pastré n-a putut să evite această situaţie neplăcută, pentru că în vechiul spital nu sunt locuri. În camera minusculă e foarte cald şi Jana încă doarme acolo pe un şezlong! Iar Clara trebuie să reziste, la orizontală, douăzeci şi una de zile! Ne e tare teamă, pentru sensibilitatea bolnavei noastre, de reacţiile adesea foarte violente, mai ales cu nişte chirurgi obişnuiţi, pe care ar putea să le aibă pacienta care va fi operată mâine. În fine, trebuie să ne gândim numai la Clara, care pare definitiv salvată, fără să-i rămână vreo infirmitate; în jurul ei, mai mulţi pacienţi operaţi de chirurgii de aici suferă din cauza unor complicaţii grave.

Jana Haskil şi toţi prietenii de aici ai Clarei îşi exprimă emoţionaţi recunoştinţa, mulţumindu-le din suflet prietenilor elveţieni care au dat dovadă de o generozitate atât de mare şi de o afecţiune atât de profundă faţă de Clara.

Doctorul David – căruia Clara, ieşind din sala de operaţie, i-a spus: „Cu siguranţă v-am obosit!“ – rămâne câteva zile la Marsilia ca să fie sigur că nu vor fi complicaţii. De fapt, chiar dacă suferă intens câteva zile – şi din cauza promiscuităţii –, îşi va reveni foarte repede. În fond, constituţia ei este destul de robustă şi e interesant de remarcat că adenomul de hipofiză care tocmai i-a fost extirpat este, fără îndoială, cauza scoliozei ale cărei manifestări le simţise pentru prima dată cu mai mult de treizeci de ani înainte. Se poate ca, încă de-atunci, adenomul să fi existat în stare embrionară şi să se fi dezvoltat foarte încet, secreţiile acestuia explicând oboseala cruntă pe care o resimţea. Cu siguranţă, această oboseală nu a dispărut după intervenţie (pentru că un adenom nu este niciodată eliminat complet), dar se pare că ulterior efectele lui s-au diminuat. Dimpotrivă, cu

toate că nu a existat nici o recidivă, adenomul a fost neîndoielnic cauza tulburărilor vasculare şi a hipertensiunii de care a suferit mai târziu. În orice caz, este aproape sigur că nu tratamentul de la Berck şi nici măcar greşelile care s-au făcut, poate, acolo nu au provocat problemele ei digestive şi respiratorii sau deplasarea anumitor organe – cum a crezut Clara întotdeauna…

Începând cu 9 iunie primeşte permisiunea să părăsească spitalul pentru a merge la o clinică particulară, clinica Bouchard, de pe rue du Docteur-Escot, unde contesa Pastré i-a rezervat o cameră (singură, în sfârşit!) şi unde va putea să urmeze cura de radioterapie care va completa operaţia. În tot acest timp Jana o va veghea în permanenţă.

Clara părăseşte clinica pe 4 iulie, regăsind, cu bucurie, refugiul de la Montredon.

În toată această perioadă crucială, care ar fi putut prea bine să se termine tragic, Clara a putut să-şi dea seama de devotamentul, prietenia, afecţiunea tuturor celor care au sprijinit-o în această încercare – şi au admirat extraordinara forţă de caracter de care a dat dovadă. În fruntea celor care chiar au salvat-o se află Jana, care a fost sufletul întregii acţiuni; doctorul Hamburger (care avea să devină mai târziu profesorul Hamburger, specialist cunoscut în toată lumea pentru studiile sale privind bolile de rinichi), ale cărui autoritate şi clarviziune au fost hotărâtoare; cel care avea să devină în scurt timp profesorul David, ale cărui generozitate magnifică şi competenţă au realizat minunea; în sfârşit, contesa Pastré şi prietenii elveţieni ai Clarei care, prin dăruirea lor, au permis acoperirea cheltuielilor enorme necesare pentru tratarea bolii. Fără a-i menţiona pe toţi cei care, pur şi simplu prin prezenţa, preocuparea, apoi bucuria lor, i-au arătat Clarei ce reprezenta pentru ei.

Primeşte multe scrisori pline de prietenie, de exemplu, acest bilet datat 1 iulie, Prades, de la Casals:

Dragă Clara,

O scrisoare din partea dumitale, Domnul fie lăudat!, cât îţi mulţumesc că mi-ai scris. Nu trebuie să răspunzi la biletul acesta… Acum sper că vei şti să te bucuri de odihna de care ai nevoie. Ce frumos vom lucra mai târziu! Spune-ţi în fiecare clipă cuvântul lui Brahms: „Langsam“[41].

41. Încet (în germană, în original). (N. tr.)

Prietenul dumitale, Pau Casals

Imediat ce se întoarce la Montredon, Clara, neliniştită, pune iar mâna pe un pian – fiindu-i recunoscătoare lui Marcel David, care va deveni prietenul ei şi care îi va spune mai târziu: „Sunteţi cea mai mare bucurie din viaţa mea profesională.“ Se linişteşte imediat: de parcă n-ar fi încetat să studieze, de parcă această operaţie foarte gravă n-ar fi existat, claviatura cântă sub degetele ei „magice“ – şi-acum vede iar normal.

Rapiditatea convalescenţei e spectaculoasă: pentru a o sărbători, Lili Pastré hotărăşte să organizeze un concert consacrat lui Mozart, care se va încheia cu un concert încredinţat Clarei. Îl alege pe cel în re minor, nr. 20 (K. 466), pe care nu l-a cântat încă niciodată: îl pune la punct într-o lună, dar fără îndoială este unul din cele pe care le-a citit şi le-a învăţat pe dinafară la Berck, în pat, cu aproape treizeci de ani în urmă. Este, într-adevăr, un tur de forţă, dacă ne gândim că până acum a stat în pat aproape două luni şi că în ultimii trei ani nu a studiat decât foarte sporadic (cu întreruperi de mai multe luni!).

Pe 25 august, într-o minunată noapte de vară, la lumina lumânărilor care învăluie pupitrele orchestrei, în ţârâitul greierilor, se va întâmpla o minune: toţi cei care, actori sau spectatori, au participat la serata aceea păstrează o amintire greu de pus în cuvinte. Războiul face ravagii în lume, cele mai grave persecuţii se dezlănţuie, chiar în Franţa nişte razii monstruoase tocmai au arătat până unde pot merge fanatismul şi ura. Şi acolo, în oaza aceea izolată de lume, o femeie fără vârstă, cu capul înfăşurat într-un turban ca să ascundă pansamentele şi părul încă ras – ca acela al deportaţilor – va transmite o emoţie care se revarsă din nişte abisuri de nepătruns. Emoţie la care se referă un articol de Antoine Golea, apărut pe 2 septembrie în *Le Mot d’ordre* sub titlul:

Mozart într-un parc fermecat.

Nu se poate folosi alt cuvânt. Sub luna plină a unei seri de august, am fost invitaţi să ascultăm un festival Mozart în grădina de la Montredon. Părea că la grilajul acestui parc se opriseră vuietele sinistre ale vremii. Ultimele strigăte ale unor copii despărţiţi de mamele lor, urletele nefericiţilor cu suflete rănite şi trupuri mutilate, vaietele celor mai noi şi mai vechi martiri ai acestui război şi ai altor războaie păreau să se fi contopit cu pacea, transparenţa, seninătatea acestei nopţi. Într-un cerc magic de arbori şi de statui luminate, la lumina stelelor care tremurau sub razele unei luni prezente, dar invizibile, în faţa unui mare spaţiu gol care-i

despărţea într-un fel pe cei impuri veniţi din altă parte de minunea care avea să înflorească, această orchestră, care ar fi putut fi a unui arhiduce din secolul al XVIII-lea, acest podium pe care se afla un pian fantomatic şi uşor, asemănător cu o spinetă. Şi Raugel ridică bagheta, Raugel, care, în această seară, îşi aminteşte cu siguranţă, şi cu câtă intensitate, de Societatea sa de studii mozartiene din Paris, şi spre sfere se înalţă primele acorduri ale celui pe care doar greierii ce umplu această lumină inefabilă, această noapte, îndrăznesc să-l acompanieze, fără să-l tulbure, fără să se tulbure.

Mozart…

Abia a început acel adagio maestoso al primei serenade, părând că atinge abisurile. Tot restul acestei serenade şi Concertul în mi bemol pentru corn şi orchestră, *cizelat în amănunt de domnul Courtinat, şi* Simfonia în si bemol *au fost pentru noi doar muzică pură, oferită cu mult altruism.*

Dar odată cu primele măsuri ale întregii orchestre din Concertul în re minor pentru pian, *am fost purtaţi într-o altă lume, mai amplă, mai gravă, mai tragică. Iată acorduri care ne aduc aminte brusc de omenirea sfâşiată. Acorduri care, în afară de Beethoven, îl anunţă pe Schubert, îl presimt pe Schumann. N-aţi auzit oare acest lucru în primele note ale liniei melodice a pianului, răsărită deodată din tăcerile orchestrei? Dar oare cine e fiinţa care, în liniştea acestei nopţi, în uitarea acestui cer, scoate la iveală dintr-odată perlele negre şi transparente ale durerii sale?*

Clara Haskil, de mult timp vă datorăm acest elogiu. De când, cu mai multe luni în urmă, interpretarea dumneavoastră plină de graţie interioară, de o profunzime fragilă şi sfâşietoare, ne-a emoţionat, în umbra marelui Casals. De-atunci aţi fost la un pas de noaptea adâncă la capătul căreia toţi cei care vă îndrăgesc v-au aşteptat, muţi şi neliniştiţi. Ce forţă v-a ajutat să treceţi peste atacul unui rău îngrozitor şi brutal? Dragostea celor care vă înconjurau, fără îndoială. Dar, de asemenea, şi mai ales, cea care vă permite în această seară, la atât de puţin timp după vindecarea dumneavoastră minunată, să ne mărturisiţi, împreună cu Mozart, care v-a fost frământarea şi care vă e bucuria. Şi mai e ceva în interpretarea dumneavoastră. Astă-seară, în atmosfera aceasta magică, îndrăzniţi să faceţi ceea ce, doar cu o clipă în urmă, ni s-ar fi părut imposibil, mai rău, un sacrilegiu. În această puritate, în această tăcere, sub aceste stele, îndrăzniţi să daţi glas vaierului adânc al lumii îndurerate. Concentraţi în dumneavoastră sufletul muzicii pure şi pe cel al profundei suferinţe

omeneşti. În curând, ieşind din acest cerc fermecat, ne vom simţi mai puţin dezorientaţi, mai puţin singuri. Ne veţi fi ajutat să reluăm legătura încet, lin, dar în chip iremediabil, cu geamătul înăbuşit al martirilor, undeva, în noapte.

Triumful pe care îl obţine este dovada învierii sale. Dar nu este totuşi sfârşitul încercărilor prin care trece. Cererile ei pentru a putea trece în Elveţia tot nu au succes. Blanchet, care îşi face griji din această pricină, îi scrie:

Mi se spune că e greu să primeşti autorizaţie ca să vii aici din cauza cetăţeniei dumitale: se pare că România are intenţia să efectueze „denaţionalizări“[42]*. Aş vrea să cred că nu e deloc vorba de aşa ceva.*

42. Pentru evrei. (N. a.)

Într-una din primele zile din septembrie, ieşind de la o sesiune de studiu la doamna Gebelin, Clara se întâlneşte cu Armand Lévy: se aşază pe terasa unui salon de ceai, în Place de Castellane. Sfârşitul după-amiezii e luminos, Clara e relaxată, încă sub impresia succesului de la Montredon, care i-a redat, până la urmă, încrederea. Deodată doi bărbaţi în civil ţâşnesc dintr-o maşină, vin spre ei, le cer actele: la vederea cărţilor de identitate, însemnate cu ştampila acuzatoare „evreu“, sunt arestaţi, conduşi la un camion unde se aflau deja vreo cincisprezece persoane, apoi duşi la Evêché, sediul poliţiei. Este aproape ora şase seara: acolo aşteaptă deja mai multe sute de persoane, şi numărul lor creşte odată cu trecerea orelor.

Clara este îngrozită şi, cu toate că încearcă să o liniştească, însoţitorul ei nu este deloc mai puţin îngrijorat: acum se cunosc prea bine urmările posibile ale acestor arestări… Aşteptarea, în această atmosferă de tensiune şi de nelinişte generală, e chinuitoare – şi orele trec, în mod regulat sosesc alte maşini cu bărbaţi, femei, copii.

Un tânăr, care însoţeşte un bătrân cu multe decoraţii, discută cu un gardian, şi obţine să fie primit de un ofiţer de poliţie. Armand Lévy încearcă să facă acelaşi lucru – şi stă de vorbă cu un comisar: explică cine este Clara, insistă asupra celebrităţii ei internaţionale, şi spune de-a valma totul despre operaţie, venirea doctorului David, convalescenţă, concertul de la Montredon… Mai ales imploră să fie anunţată imediat contesa Pastré. După ce discută o vreme şi Armand Lévy pledează cu înflăcărare cauza Clarei, comisarul acceptă să ceară instrucţiuni.

Aşteptarea reîncepe, e din ce în ce mai îngrijorătoare, dar poliţistul s-a ţinut de cuvânt: anunţată, contesa Pastré a intervenit imediat cu succes. La 12 şi jumătate noaptea sunt eliberaţi amândoi şi Armand Lévy o însoţeşte la Montredon, unde Clara ajunge epuizată.

Până la urmă, toţi cei care au fost arestaţi în timpul acestei razii (ordonate sub presiunea germanilor de guvernul de la Vichy) vor fi eliberaţi după patruzeci şi opt de ore, dar Clara va păstra obsesia acestei amintiri. Mai multe zile nu reuşeşte să doarmă şi cei apropiaţi ei îşi fac griji din pricina sănătăţii ei, care este încă fragilă.

Atunci Jana ia din nou situaţia în mâini: cu ajutorul unui certificat medical obţinut de doctorul Hamburger (care, oficial, nu are dreptul să profeseze) de la unul din confraţii săi „arieni“, îi trimite un SOS doamnei Demiéville, în Elveţia. Aceasta, cu ajutorul tuturor celor care au făcut deja demersuri pentru Clara, se va strădui mult să obţină din partea autorităţilor federale, copleşite de cereri asemănătoare, o hotărâre pozitivă şi rapidă.

E o adevărată cursă de viteză: circulă tot mai multe zvonuri în legătură cu o eventuală ocupaţie germană a aşa-zisei zone libere, cu tot ceea ce implică acest lucru pentru cei care au găsit aici, pentru o vreme, un refugiu tot mai îndoielnic. Clara este obsedată de ceea ce a făcut-o să întrevadă scurta ei experienţă de detenţie: de altfel, cele două surori nu şi-au făcut niciodată iluzii în privinţa sorţii care le aştepta în cazul în care cădeau în mâinile germanilor.

Această nouă aşteptare, în nesiguranţă şi spaimă, este imposibil de suportat. Apoi, în ultimele zile din octombrie, Clara primeşte, prin intermediul Legaţiei elveţiene din Marsilia, viza de intrare în Elveţia. E o nouă minune, datorată eforturilor unite ale doamnei Demiéville şi ale nucleului de „prieteni credincioşi“: domnul Gétaz, mai întâi, care a intervenit direct la Guvernul federal, la Berna, Blanchet, E.W. Rossier şi Werner Reinhart, care au garantat pentru ea din punct de vedere moral şi financiar.

Totuşi, acum Clara ezită să plece: nu vrea să plece fără Jana, a cărei situaţie nu e mult mai bună, cu toate că are cetăţenie franceză. Dar nu ar exista nici o şansă să obţină aceeaşi favoare pentru ea – care, de altfel, nici nu s-a gândit niciodată la aşa ceva – şi viza Clarei este valabilă doar pentru o anumită perioadă: plecarea ei este organizată pentru 6 noiembrie. Clara va ezita totuşi până în ultima clipă, cu toate insistenţele prietenilor ei şi, mai ales, ale Janei. Chiar în dimineaţa zilei de 6, Clara îi cere Janei să obţină de

la Hamburger un nou certificat medical care i-ar permite să prelungească validitatea vizei sale cu câteva zile. Călcându-şi pe inimă, Jana face acest demers, dar, spre marea ei uşurare, Hamburger refuză categoric: nu trebuie să-şi întârzie plecarea, nici măcar cu o zi.

Clara cedează în sfârşit şi ia trenul la ora 23.50, în aceeaşi seară, spre Geneva: lasă în urmă, pe peronul gării Saint-Charles, vreo douăzeci de prieteni, emoţionaţi şi trişti, care veniseră să-i spună la revedere, fiecare gândindu-se în taină că ar putea fi un adio…

În seara zilei următoare, după o călătorie interminabilă de mai mult de douăzeci de ore, Clara ajunge în micuţa Gare des Eaux-Vives, la Geneva. Vameşul elveţian care-i verifică paşaportul îi spune: „Aşadar, domnişoară Haskil, dumneavoastră sunteţi cea care ne cântaţi atât de frumos?“

Imediat după ce ajunge îşi sună prietenii din Geneva, din Lausanne, din Vevey – şi îşi petrece prima noapte de libertate la hotel: dar acolo, în loc să-şi lase actele la recepţie, aşa cum i se cere, pentru controlul pe care-l face poliţia zilnic, preferă să aştepte pe hol, în ciuda oboselii îngrozitoare, trecerea târzie a poliţiştilor, ca să le prezinte ea însăşi, fără să le lase din mână o clipă. S-a chinuit prea mult ca să le obţină…

În sfârşit, poate să se culce, să doarmă, să uite neliniştea: e iar exilată, fără nici un ban, dar liberă – salvată pentru a doua oară în câteva luni.

Şi pentru a doua oară datorează acest lucru, cel puţin în parte, Janei şi autorităţii doctorului Hamburger. Când refuză să intervină ca să-i permită să-şi întârzie plecarea, acesta nu ştie totuşi vestea încă secretă: pe 1 noiembrie un tren blindat german a trecut linia de demarcaţie la Moulins, îndreptându-se spre Vichy. Un alt tren blindat trece la Langon. Direcţia generală SNCF a dat ordin ca oamenii să nu se supună decât în faţa forţei, dar guvernul de la Vichy dă de înţeles că „nu se opune“. Consecinţa imediată: încă două trenuri germane pleacă atunci din Dijon spre Marsilia – este începutul pătrunderii, încă secrete, a ocupanţilor în zona liberă.

Nici nu s-a terminat prima noapte petrecută de Clara în Elveţia şi, în zorii zilei de 8 noiembrie, aliaţii debarcă în Africa de Nord. În acea zi, ea soseşte la Vevey, unde prietenii ei, familia Gétaz, o primesc cu căldură: regăseşte emoţionată frumoasa lor locuinţă din Vaud, luxoasă, cu acoperişul ei stil mansardă acoperit de ţigle vechi în formă de scut, dând spre o grădină bogată – înconjurată de ziduri, adăpostind un cedru albastru maiestuos, care umbreşte un bazin minuscul unde o mică fântână arteziană stropeşte fără

încetare câţiva nuferi – şi departe, spre la Grand-Place de Vevey, lacul Léman şi Alpii Savoiei, Franţa pierdută…

Patru zile mai târziu, pe 12, germanii ocupă oficial Marsilia: de patruzeci şi opt de ore toate legăturile cu Elveţia sunt întrerupte. 1942 avea să fie pentru Clara anul miracolelor.

Fonds Clara Haskil, BCU Lausanne. Fotograf necunoscut

TRECEREA ZONEI OCUPATE, MARSILIA, 30 MARTIE 1941

Fonds Clara Haskil, BCU Lausanne. Fotograf necunoscut

CLARA HASKIL ÎMPREUNĂ CU WILHELM BACKHAUS
ȘI DINU LIPATTI, ÎN LA TOUR-DE-PEILZ, ELVEȚIA, ÎN 1945

Spre înălţimi
1942–1949

Prietenilor Clarei Haskil

Vevey, rue de Lausanne nr. 1

Domnule…,

Avem deosebita plăcere de a vă anunţa că, datorită sprijinului preţios al autorităţilor federale şi cantonale, Clara Haskil a reuşit să obţină un permis de sejur în Elveţia şi a ajuns aici sâmbătă, 7 noiembrie. Se află acum la Vevey şi, deşi se resimte încă după operaţia foarte gravă pe care a suferit-o, starea sănătăţii sale este satisfăcătoare.

Suntem foarte uşuraţi ştiind-o pe Clara ferită de grijile şi de pericolele la care era expusă până acum, dar de-aici înainte trebuie să încercăm să-i asigurăm mijloacele de existenţă în timpul sejurului său în Elveţia, a cărui durată nu putem s-o anticipăm.

Facem, prin urmare, un apel către toţi prietenii ei, rugându-i s-o ajute, fiecare în măsura posibilităţilor, şi să ne anunţe pentru ce sumă putem conta pe colaborarea lor generoasă pentru o primă perioadă de şase luni, adică până la sfârşitul lunii aprilie 1943. Contribuţia lor va putea fi trimisă fie o singură dată, fie lunar, prin cec sau mandat poştal adresat domnului Sam Gétaz, rue de Lausanne nr. 1, Vevey.

Deocamdată Clara Haskil nu poate să exercite nici o activitate lucrativă în Elveţia şi să accepte angajamente. Le este nespus de recunoscătoare prietenilor săi pentru ceea ce fac pentru ea şi ţine enorm să-şi exprime recunoştinţa punându-le la dispoziţie talentul său, prin mici recitaluri particulare la domiciliu sau eventual şedinţe de acompaniament (solişti sau muzică de cameră). Trebuie totuşi ca la început să se odihnească bine şi să evite oboseala. O cunoaşteţi destul de bine pentru a şti că, imediat ce va fi în putere, nu va ezita să se dăruie celorlalţi, de aceea vă rugăm să ne spuneţi de pe acum care sunt dorinţele dumneavoastră, care vor fi îndeplinite de îndată ce împrejurările vor permite acest lucru.

Vă mulţumim anticipat din tot sufletul pentru bunăvoinţa cu care, desigur, veţi primi acest apel, domnule…, şi vă rugăm să primiţi expresia

distinselor noastre sentimente.

Andrée Denham
Madeleine Gonser
Sam Gétaz
Henri Détraz
E.W. Rossier

Această scrisoare, trimisă imediat după sosirea Clarei, ne sugerează extraordinarul lanţ de solidaritate care se organizează pentru a o ajuta: se strâng donaţii în toată Elveţia şi unii vor merge chiar din casă-n casă pentru a vinde bilete la concerte organizate în beneficiul ei.

În locuinţa familiei Gétaz, unde este înconjurată de afecţiune, îşi revine din oboseală şi emoţii; dar contractează un erizipel şi, temându-se să nu le contamineze pe gazde, insistă să fie internată la Hôpital de la Providence, la Vevey.

Şi acolo se va însănătoşi repede, dar, după ce euforia sosirii se estompează, trebuie să recunoaştem că viitorul rămâne sumbru: tot nu are dreptul de a exercita nici o activitate, nu poate să plece din cantonul Vaud fără autorizaţia autorităţilor federale, nu poate nici măcar să studieze la pian în mod regulat, cu toată ospitalitatea familiei Gétaz, de care nu vrea să abuzeze. Aşa că, atunci când e prea tristă, prea descurajată, merge singură, ore întregi, prin satele din Vaud.

O vreme locuieşte într-o cămăruţă, deasupra unei patiserii de pe rue d'Italie, a cărei proprietară îi pune la dispoziţie un pian, apoi la Pension Poschung, pe rue du Simplon (unde va spune că a fost foarte nefericită), în cele din urmă se stabileşte la Hotel Touring, o clădire foarte modestă, aproape de gară. Va trăi mai mulţi ani astfel, mutându-se din camere închiriate în camere de hotel, cu două valize pe care nu le desface niciodată complet: partiturile sale, pe care le va reconstitui încetul cu încetul (totul a rămas la Paris, în nişte cufere), vor găsi adăpost la Lausanne la Hélène Stricker, întotdeauna credincioasă şi devotată.

Aceste prime luni de exil sunt chinuitoare din cauza lipsei de activitate care-i este impusă: are prea mult timp ca să se gândească la ea însăşi. Bilanţul ultimilor douăzeci de ani este descurajant: va împlini 48 de ani, e conştientă de calităţile ei extraordinare, unii îi recunosc geniul, dar nu a reuşit să-şi facă o carieră. Dacă trecem în revistă activităţile sale, în fond foarte limitate, şi cronicile de care s-au bucurat, ne surprind frecvenţa succeselor sale, entuziasmul pe care l-a stârnit peste tot: toate sunt la un

nivel superior, fără cusur. Totuşi, acest lucru rămâne necunoscut şi niciodată nu are urmări: snobismul nu a pus încă stăpânire pe ea şi marele public cu spirit de turmă nu a descoperit-o. Parisul, oraşul pe care şi-a dorit atât de mult să-l seducă, nu a ştiut să-i recunoască meritele la timp şi fără îndoială, paradoxal, norocul ei a fost că a trebuit să plece de-acolo. De îndată ce va putea să regăsească publicul elveţian, care i-a rămas credincios, va cunoaşte iar succesul, la început timid, apoi deodată răsunător, formidabil, care, de atunci nu va înceta să crească, să depăşească frontierele, să se impună ca o evidenţă în faţa lumii întregi – surdă până atunci!

Această revenire spectaculoasă, extraordinară – prin care în câţiva ani refugiata în vârstă de 50 de ani, care depindea de generozitatea prietenilor ei, va deveni o vedetă internaţională, incapabilă să accepte toate angajamentele care-i sunt propuse pentru onorarii din ce în ce mai mari, şi care cântă cu casa închisă – o datorează în primul rând, desigur, ei înseşi, adică geniului său muzical şi energiei sale. Dar şi unui tânăr elveţian, care în 1942, când ajunge ea în Elveţia, abia a împlinit 24 de ani, Michel Rossier (prieten, dar fără nici o legătură de rudenie cu E.W. Rossier). E pasionat de muzică şi cântă la vioară, chiar face parte dintr-o orchestră de amatori (pe care o dirijează prietenul său Pierre Colombo), dar nimic nu-l predispune pentru rolul determinant pe care îl va avea în viaţa Clarei. El doar a auzit-o şi a admirat-o, în timpul concertelor pe care le-a ţinut la Vevey înainte de război; de altfel, nu o va întâlni decât din când în când, fiind foarte impresionat de reputaţia ei, în primul an pe care Clara, refugiată, îl petrece în Elveţia. Dar se va împrieteni cu ea foarte repede şi, prin forţa împrejurărilor, va deveni pentru ea acea „călăuză“ indispensabilă care i-a lipsit până atunci: fără să-şi dea seama bine pe moment, el îi va „face“ cariera, cu multă intuiţie, inteligenţă, luciditate, realism, autoritate.

Dar acum, la sfârşitul anului 1942, Clara ar fi tare uimită dacă i-am prevesti ce urmează să se întâmple; în ciuda absenţei oricărei perspective, cel puţin în perioada imediat următoare, nu rămâne complet fără ocupaţie. Încă de la sfârşitul lunii decembrie, familia Gétaz organizează o reuniune particulară în vasta sală de muzică de la primul etaj al locuinţei lor: aproximativ o sută de invitaţi, printre care Igor Markevici, Hugues Cuénod, Nikita Magaloff şi mulţi alţii, care regăsesc cu încântare calităţile incomparabile, inexplicabile, inexprimabile ce fac atât de specială interpretarea ei. Magaloff spune:

Cred că n-am întâlnit niciodată la nici unul din cei mai iluştri colegi ai mei această uşurinţă incredibilă şi tulburătoare, această dezinvoltură pianistică ce se manifestă întotdeauna printr-o izbucnire spontană, naturală, instinctivă a muzicii. Ceea ce alţii obţin prin studiu, căutare, reflecţie părea să-i vină chiar din Cer, fără probleme. Indiscutabil, era atinsă de o „graţie muzicală“, pe care o simţea, cred, orice ascultător, chiar puţin avizat, şi care conferea interpretării ei un caracter cu totul deosebit.

Tot în această sală a familiei Gétaz, unde va concerta de nenumărate ori în anii ce vor urma, va cânta, de asemenea, în decembrie anul următor, ansamblul Ars Rediviva al lui Claude Crussard, faţă de care Clara are o foarte mare admiraţie şi a cărui violonistă, Dominique Blot, îi va deveni o bună prietenă – pentru puţină vreme, din păcate!

Între timp, pentru a putea studia cu mai multă sârguinţă, Clara se instalează câteva săptămâni la Lausanne. Îi scrie Janei, la Marsilia, pe 9 ianuarie 1943:

De la Anul Nou studiez în fiecare zi 2-3 ore la Fœtisch, într-un studio încălzit, chiar vizavi de unde locuiesc.

Pregăteşte programul unui recital pe care îl va da la sfârşitul lunii ianuarie, la Château de Glérolles, între Lausanne şi Vevey: tot datorită intervenţiilor prietenilor ei pe lângă autorităţi, va putea din acel moment să obţină, fără prea multe dificultăţi, autorizaţii pentru a cânta în public. În această privinţă, trebuie subliniat rolul şefului Poliţiei federale a străinilor, la Berna, domnul Baechtold, care a făcut deja multe eforturi ca să fie primită în Elveţia: îi va arăta întotdeauna cea mai mare înţelegere şi, de fiecare dată, o simpatie şi o bunăvoinţă care se vor exprima printr-un ajutor practic de o eficacitate rară.

Dar, în vreme ce Clara este la Lausanne, la Marsilia situaţia devine tragică. Prin intermediul unuia dintre prietenii ei din orchestră, care are legături cu Rezistenţa, Jana este informată că trei mii de poliţişti urmează să ajungă la Marsilia pentru a face o vastă „epurare“; la rândul său, Armand Lévy este prevenit pe 23 ianuarie 1943 că o primă razie va avea loc noaptea următoare. Fiecare îşi găseşte un refugiu pentru noapte, iar cel al lui Armand Lévy este „vizitat“: arestat de jandarmii francezi, transferat la închisoarea Baumettes, care era deja plină până la refuz, douăzeci şi patru de ore mai târziu le este predat germanilor împreună cu tovarăşii săi de

suferinţă. Dis-de-dimineaţă, în Gare d'Arenc sunt înghesuiţi aproximativ zece mii de evrei, bărbaţi, femei, copii, care aşteaptă momentul să fie suiţi cu lovituri de baionete în şale în grupuri de câte şaizeci, în vagoane pentru animale a căror podea a fost acoperită cu ciment şi care vor fi sigilate.

Trenul se urneşte, înaintează încet, se opreşte, porneşte iar, se opreşte din nou, se lasă noaptea, e foarte frig, în curând se aşterne un miros greu. La Pont-Saint-Esprit, li se dă puţină pâine: profitând de un moment de neatenţie, doi bărbaţi încearcă să fugă. Gardienii asmut câinii poliţişti, care-i omoară sfâşiindu-i, sub privirea atentă a soldaţilor germani, vizibil satisfăcuţi pentru că pot să le dea o asemenea lecţie prizonierilor şi să le taie cheful de recidivă.

Dar noaptea, când trenul s-a pus iar în mişcare, Armand Lévy şi tovarăşii săi reuşesc să desigileze uşa vagonului: fără să aştepte o încetinire propice, dar aleatorie, un tânăr sare – şi cade sub roţile vagonului, care-l zdrobesc. În ciuda acestor precedente, Armand Lévy hotărăşte, la rândul său, să încerce tot posibilul şi, profitând de o oarecare încetinire la trecerea prin sate, sare şi el: se răneşte grav, dar unul din tovarăşii săi, care a sărit chiar după el, îl ajută să meargă. În cele din urmă, în zorii zilei, ajung, epuizaţi şi înspăimântaţi, la Rompont-sur-Ardèche, în casa unor ţărani care-i primesc fără entuziasm, dar îi lasă să-şi recapete forţele înainte de a porni iar la drum. Armand Lévy va găsi un adăpost ca să-şi îngrijească rănile şi va reuşi să se ascundă până la Eliberare.

La fel ca Jana, care a scăpat de această primă razie: pe 25 ianuarie, împreună cu o prietenă, pleacă din Marsilia cu trenul către Agen şi de acolo ajunge fără probleme în micul sat Saint-Sixte, în Lot-et-Garonne, unde se va ascunde acasă la o ţărancă de ispravă, fără mari probleme, până în 1944, la plecarea germanilor. Ultimele zile ale ocupaţiei sunt însă dramatice: precedate de reputaţia lor (Tulle, Oradour…), trupele în retragere răspândesc teroare. Jana trebuie să fugă imediat peste câmpuri, refugiindu-se într-o pădure până când se linişteşte totul.

Se ştie că trenul lui Armand Lévy a ajuns întâi la Compiègne; apoi a plecat spre Germania şi spre lagăre. Apoi, nu se mai ştie…

Clara va afla aceste detalii abia după război, dar ştie prea bine tot ce-i ameninţă în mod constant pe sora ei, pe prietenii ei. Pe de altă parte, vreme de opt luni nu va avea nici o veste de la Bucureşti şi este foarte îngrijorată pentru Lili. Încearcă să nu se gândească prea mult: sensibilitatea ei extremă o face vulnerabilă în asemenea măsură, încât refuză practic să vorbească, şi

în scrisori, despre acest război monstruos de care în prezent e apărată în chip miraculos. Studiază la pian, pe cât îi permit împrejurările, cu o energie îndârjită.

Pe 27 martie, după ce, datorită lui E.W. Rossier, susţine un recital la Vevey – unde s-a instalat din nou –, la Association d'Arts et Lettres, îi scrie lui Hélène Stricker despre „grijile pe care şi le face din cauza dragului şi bunului nostru prieten Blanchet“ – care moare câteva ore mai târziu. Dispare o prietenie de treizeci de ani, de o statornicie care nu s-a dezminţit niciodată, şi Clara nu poate să uite rolul lui Blanchet în „evadarea“ ei din Franţa: stupoarea cu care primeşte vestea arată profunzimea sentimentelor sale faţă de cei pe care-i alege, chiar dacă nu ştie întotdeauna s-o exprime – nu aşa se întâmplă însă în cazul lui Blanchet. Totuşi, pe 2 aprilie îi scrie lui Hélène Stricker, care încearcă s-o consoleze:

Dragă Hélène,

Gândurile dumitale mă mişcă şi îţi sunt recunoscătoare.

Poţi înţelege durerea mea, care este imensă, şi la care se adaugă senzaţia că o fiinţă dragă a murit fără ca eu să-i arăt cel mai mic semn de afecţiune… Un asemenea gând e mai rău decât moartea şi mă va obseda toată viaţa.

Poate că acum înţeleg şi mai bine ce prieten pierd, golul pe care-l lasă pentru toţi cei ce l-au cunoscut şi l-au iubit. Fără îndoială, aveam pentru Blanchet o afecţiune, o admiraţie nemărginite – oare chiar a simţit acest lucru?

De la moartea unchiului meu, care m-a crescut şi care era ca un tată pentru mine, n-am mai simţit niciodată în asemenea măsură ce înseamnă dispariţia unui prieten aşa cum era Blanchet pentru mine.

Desigur, faci foarte bine că lucrezi, ar trebui să-ţi urmez exemplul din datorie, dar un eventual concert ar fi un chin uriaş pentru mine. Voi reuşi oare să-i conving pe cei care l-au solicitat să-l amâne pentru altă dată?

De fapt, o vreme este atât de răvăşită, încât nu poate să se aşeze la pian; totuşi, până la urmă îşi reia studiul, regăsindu-şi astfel încetul cu încetul echilibrul.

În mai dă un recital la Berna, într-un salon, apoi un altul la Universitatea din Lausanne, iar pe 30 iunie participă, în pofida împrejurărilor, la un omagiu în cinstea lui Blanchet organizat de Radio-Berne. E mai neliniştită, mai nemulţumită de sine ca oricând – ar vrea ca acolo să atingă

perfecţiunea, ca să nu aibă sentimentul că-şi trădează prietenul. Pe 19 iunie, îi scrie lui Hélène:

Vino să asculţi lucrările lui Blanchet, care tot nu îmi ies. Mă tem de o catastrofă. Ce trebuie să fac?

La sfârşitul lui iulie se duce la Berg, unde doamna Langenhan a înfiinţat o şcoală de pian, şi stă acolo toată luna august: dar e foarte cald „şi asta nu mă îndeamnă să lucrez. Sunt de o lenevie de care mi-e ruşine".

Acolo primeşte veşti de la Lipatti, care o anunţă că pleacă din Bucureşti cu Madeleine pentru un turneu de concerte în Danemarca, în Suedia şi în Finlanda, locul de sosire trebuind să fie, în măsura posibilităţilor, Elveţia. O bucură, desigur, această perspectivă, dar tonul răspunsului său e puţin surprinzător – nu mai are căldura aceea de pe vremuri:

Dragul meu Dinu,

Scrisorile dumitale atât de interesante mi-au făcut o foarte mare plăcere şi îţi mulţumesc nesfârşit de mult de a-mi fi dat toate aceste amănunte despre dumneata, despre cariera dumitale artistică. Ştii cât mă interesează toate acestea şi câtă plăcere îmi produc succesele dumitale. Ele nu mă miră, de altfel. Totdeauna am fost de părerea că vei face o mare carieră foarte repede. Era, de altfel, lucru uşor de prevăzut, cu talentul şi personalitatea dumitale.

Dacă, aşa cum sper, în turneul dumitale ajungi şi aici, este inutil să-ţi spun cât voi fi de fericită de a te vedea. Nu uit desigur frumoasele clipe petrecute împreună, lungile noastre conversaţii la telefon şi proiectele pe care le alcătuiam şi care trebuiau inevitabil să se năruie. Toate acestea sunt ale trecutului… Cât despre viitor, eu nu mai fac proiecte. Ansermet te cunoaşte acum şi te apreciază: în momentul de faţă este absent, de asemenea şi Kantor. Voi trimite acestuia din urmă, poate, scrisoarea dumitale, căci atunci când se va întoarce eu voi fi la Vevey, adică departe de Zürich. Doresc din tot sufletul să poţi veni aici şi nu vreau încă să mă bucur, de teamă de a nu avea o prea mare decepţie.

Mii de complimente familiei dumitale şi pentru dumneata, dragă Dinu, gândurile mele cele mai afectuoase.

Clara

Într-adevăr, Dinu şi Madeleine vor sosi în Elveţia la în-ceputul iernii 1943 şi se vor instala la Geneva. Reîntâlnirea lor este la început tensionată: Clara se teme de Madeleine şi de judecata ei – poate că-i şi poartă puţin

pică, inconştient… Dar foarte repede barierele cad: de patru ani încoace Dinu i-a vorbit atât de mult despre Clara lui Madeleine, încât aceasta ştie cum să-i câştige încrederea. Are mai ales inteligenţa de a înţelege profunzimea excepţională a legăturii dintre Dinu şi Clara, fără să se simtă pusă în umbră, şi chiar ea se retrage adesea pentru a le lăsa singure împreună pe aceste două fiinţe „zămislite din lumină“ (după expresia ei), care pot, dintr-o clipă în alta, să se transforme în nişte puşti poznaşi. Dar evident, în jurul unui pian se regăsesc cu adevărat, şi de îndată ce unul sau celălalt atinge clapele are loc o transformare totală, vizibilă: chiar chipul lor capătă o expresie diferită, gravă – „ca un preot care, după ce a glumit cu enoriaşii săi, merge la altar pentru a rosti slujba“. Pentru Madeleine Lipatti, Clara şi Dinu erau un fel de sfinţi, devotaţi în întregime idealului lor, care era muzica. Dar, adaugă ea, nici fiinţele cu totul excepţionale nu se scaldă fără încetare în sublim, şi aşa se explică acele defulări necesare, uşor copilăroase uneori, care compensau hipersensibilitatea lor – pe care Clara numai cu Dinu le lăsa să se manifeste cu adevărat.

Dacă, pentru Clara, Dinu era perfecţiunea, el era impresionat de „prezenţa ei radioasă“, şi amândoi, deşi la fel de modeşti, ştiau că sunt nişte oameni speciali. În ceea ce priveşte admiraţia reciprocă pe care o aveau faţă de interpretările lor, aceasta îi făcea uneori să schimbe în ultimul moment o lucrare din program când aflau că va asista celălalt la concert, în asemenea măsură considerau că anumite pagini nu puteau să fie interpretate mai bine decât de celălalt!

S-au văzut de multe ori, după sfârşitul anului 1943, chiar dacă nu locuiau în acelaşi oraş: adesea posomorâtă sau tristă când ajunge la ei, la Geneva, Clara se destinde repede, devine veselă. De asemenea, Madeleine şi Dinu o „scutură“ uneori când are una din zilele ei proaste, şi rar se întâmplă să nu reuşească s-o înveselească. În orice caz, totul se rezolvă după câteva ore de pian, la care se aşază unul după altul – sau împreună – pentru a-şi cânta tot felul de lucrări. Dinu „gândeşte“ mai mult, în vreme ce Clara îşi lasă mai ales instinctul să vorbească, dar concepţia lor fundamentală asupra muzicii, respectul lor intransigent pentru ceea ce este scris sunt aceleaşi. Şi Clara observă cu bucurie că, maturizându-se, înţelegerea lor este în continuare profundă, poate din ce în ce mai profundă.

Ea, care în perioada aceea practic nu are angajamente pentru ea însăşi, va face tot ce poate pentru a-l ajuta pe Lipatti să le obţină şi să devină cunoscut. Magaloff notează:

Pentru prietenii ei revărsa comori de amabilitate şi de energie şi mi-aduc aminte de adevărata campanie pe care a întreprins-o pentru a-l „lansa“ pe Dinu Lipatti când a ajuns el în Elveţia, în 1943. Îndemnată de prietenie şi de admiraţia imensă pe care o avea faţă de el, Clara – care, instinctiv, dădea înapoi când era vorba de demersuri necesare pentru cariera ei – nu a ezitat să facă acest lucru pentru el, cu o căldură şi o hotărâre care i-au deschis multe uşi.

Astfel, la începutul anului 1944, când a fost angajată de Luc Balmer, şeful Orchestrei din Berna, Clara pledează ca acesta să-l angajeze pe Lipatti: ba chiar propune să-l lase pe Lipatti să cânte în locul ei. Luc Balmer a refuzat, dar acest gest este cât se poate de caracteristic pentru generozitatea ei şi pentru felul în care înţelegea prietenia.

De altfel, Lipatti va deveni foarte repede cunoscut. Legaţia României – trebuie menţionat că aceasta nu făcuse niciodată nimic pentru Clara, fără îndoială din raţiuni rasiste – i-a organizat un recital la Geneva, care i-a permis să-şi dezvăluie admirabilul talent în faţa unei asistenţe alese. Din acel moment, situaţia lui s-a schimbat repede în bine, spre marea bucurie a Clarei; şi, încă din 1944 (la 27 de ani), este numit profesor la Conservatorul din Geneva. Când Dinu, lansat într-o carieră strălucită, va încerca la rândul său s-o ajute pe Clara, i se va răspunde adesea: „Da… E o pianistă bună, dar…“

Clara nu a fost deloc amărâtă din cauza acestei reuşite fulgerătoare, care contrasta în chip dureros cu propria ei experienţă. Dimpotrivă: o considera meritată în asemenea măsură, încât ar fi fost revoltată dacă lucrurile ar fi stat altfel. Ne putem totuşi întreba de ce, în ciuda notorietăţii pe care o avea în Elveţia, ea nu s-a bucurat deloc de aceleaşi facilităţi. Să fi fost oare vorba de o urmă nemărturisită de antisemitism?

În ceea ce priveşte învăţământul, fără îndoială ar fi refuzat orice propunere care i s-ar fi făcut. Simţea că este incapabilă să transmită ceva din geniul ei pianistic şi aşa se explică faptul că, şi în cele mai grele momente din viaţă, nu a hotărât niciodată să dea lecţii, nici măcar pentru a putea să câştige ceva bani: conştiinţa ei scrupuloasă i-ar fi dat impresia că le fura banii celor care veneau să înveţe cu ea. Spre deosebire de sora ei Lili – a cărei modestie, caracteristică familiei, i-a interzis să spună că a fost, la Bucureşti, un excelent profesor –, Clara nu avea deloc vocaţie pedagogică: în cazul ei, totul era înnăscut, prea natural ca să poată să explice nu numai cum trebuia făcut un lucru sau altul, dar şi cum îl făcea. La sfârşitul vieţii, îi

spunea unei prietene: „Cum vrei să înveţi să atingi clapele pianului? Asta se ştie, pur şi simplu!…“ Şi când veneau la ea artişti tineri pentru a-i cere sfatul, îi primea intimidată, cu prietenie şi indulgenţă – pentru că iubea cu pasiune tineretul –, dar era incapabilă să le dea cel mai mic sfat practic. În cel mai bun caz, dar asta se întâmpla rar, pentru că însemna să renunţe la modestia ei, se aşeza la pian şi spunea: „Eu fac aşa…“ Totuşi, sunt mulţi, mai ales Nikita Magaloff, care consideră că simplul fapt de a putea s-o priveşti cântând era o lecţie în sine. Digitaţiile, încă din perioada îndepărtată a Conservatorului, îi veneau în mod natural, în timp ce cânta, şi ar fi fost incapabilă să le explice: trebuia să le găsească pe clape, nu erau constante şi adesea erau o adevărată provocare, imposibil de realizat de alte mâini în afară de ale ei.

Pe planul interpretării se întâmpla la fel: toţi cei care au văzut-o studiind, abordând o lucrare pe care n-o cunoştea, spun că, încă de la prima descifrare, cu excepţia câtorva detalii, totul era perfect, atât din punct de vedere tehnic, cât şi din punctul de vedere al concepţiei. De parcă ar fi fost vorba de prelungirea naturală a unei funcţii vitale, de respiraţie: se poate spune că recrea lucrarea citind-o. Era de la început o execuţie definitivă – ceea ce nu excludea deloc nuanţele imperceptibile care îl deosebesc pe artistul veritabil de robotul virtuoz.

Aşa s-a întâmplat mai ales în cazul acestei lucrări monumentale şi complexe care este *Sonata postumă* de Schubert, ea fiind prima care a scos-o din umbră şi a îndrăznit s-o cânte în public, după zeci de ani de uitare totală. Încă de la prima citire, a realizat interpretarea pe care ne-o restituie, imperfect, de altfel, discul; dar în cadrul constant al concepţiei sale originale, ea introducea o fantezie foarte bogată – i se întâmpla să modifice sau să inventeze nuanţe în timpul unei execuţii în public, sub inspiraţia de moment.

De altfel, este instructiv şi uluitor să te uiţi la partiturile pe care le-a studiat: indiferent de lucrare, practic nu există nici o adnotare, de nici un fel. De exemplu, în caietul de *Sonate pentru vioară şi pian* de Beethoven (pe care le-a înregistrat integral cu Arthur Grumiaux) găsim vreo cincisprezece adnotări pe cele douăzeci şi una de pagini ale *Sonatei nr. 1*, vreo zece pentru *Sonata nr. 2* (singura indicaţie pentru digitaţie din toată culegerea, pe al treilea rând de pe prima pagină), doar două pentru *Sonata nr. 4* (printre care „Nu adormi!“), una singură pentru *Sonata nr. 7*, la o intrare a viorii: „să fac semn cu mâna“. Asta-i tot. Şi încă e vorba de o

partitură de muzică de cameră, partiturile ei doar pentru pian şi chiar cele ale concertelor ei neavând, practic, însemnări.

Ceea ce este în acelaşi timp extraordinar şi, la urma urmei, explicabil: imediat ce citea o lucrare, Clara o ştia pe dinafară. Din acel moment o studia din memorie, practic fără să se uite niciodată pe partitură (nu aducea niciodată partituri pentru repetiţiile dinaintea concertelor, chiar cu orchestră). Cel mai adesea studia cu ochii închişi, „mezza-voce“. Evident, această memorie aproape instantanee făcea inutile adnotările cu care sunt presărate în general partiturile instrumentiştilor. Fără-ndoială, era vorba în realitate de ceva mai mult decât memorie, de o predispoziţie excepţională a creierului său, care-i permitea să reproducă o lucrare ca şi când ar fi conceput-o ea însăşi. Două anecdote sunt revelatoare pentru această fabuloasă facultate de analiză şi de asimilare.

În timpul celui de-al Doilea Război, îl întâlneşte pe pianistul Vlado Perlemuter, care îi cântă *Feux follets* de Liszt. Peste puţin timp, la nişte prieteni unde studiază, cântă această operă foarte stufoasă şi dificilă din punct de vedere pianistic: i se cere să arate partitura – şi răspunde foarte liniştită că nu a avut-o niciodată…

Peste ani, în Anglia, face cunoştinţă cu un tânăr pianist compozitor de origine germană, Peter Feuchtwanger. Acesta este pe cale să termine o lucrare, compoziţie proprie, când Clara vine într-o zi la el acasă: ca să nu-l deranjeze, înainte de a suna, aşteaptă în spatele uşii să termine de cântat. Ascultă astfel executarea acestei pagini, a cărei concepţie era foarte modernă. Doi ani mai târziu, se reîntâlnesc şi Clara îl întreabă pe autor cum stă cu compoziţia. El o întreabă: „Care?“ Atunci ea se aşază pur şi simplu la pian şi, în faţa tânărului compozitor uluit, cântă fără nici un fel de greşeală primele două pagini din această muzică complicată, cu ritmuri ieşite din comun, atât de diferită de universul muzical în care se mişcă ea de obicei, pe care o ascultase printr-o uşă cu doi ani înainte…

Dar această facultate prodigioasă i se părea atât de naturală, încât nu se mândrea deloc cu ea: probabil că mulţi din cei care au cunoscut-o nu au fost niciodată conştienţi de acest aspect uluitor al geniului său muzical.

Ceea ce n-o împiedică să-i scrie lui Hélène Stricker, la sfârşitul anului 1943:

Dacă aş fi studiat ca alţii, din tinereţe, aş fi putut face multe. Poate că nu mi-a lipsit talentul, dar cum spune proverbul: „Kein Meister fällt vom

Himmel!“[43] *E trist, iar descurajarea de a nu fi reuşit ceea ce aş fi putut e justificată, însă asta nu schimbă nimic.*

43. „Măiestria nu cade din cer“ (în germană, în original). (N. tr.)

Şi câteva zile mai târziu:

Am descoperit că nu pot să cânt Bach, aşa că nu mai îndrăznesc să-l includ în programele mele. Dacă Blanchet ar fi aici, ar putea să-mi explice multe lucruri.

Pentru că nu poate să dea concerte, merge să le asculte pe ale altora:

Am fost la Lausanne pentru concertul lui Kletzki şi n-am dormit aproape toată noaptea. Am renunţat, în schimb, la concertul lui Fischer. Ieri-seară l-am ascultat iar pe Kletzki, care m-a tulburat din nou. În stagiunea viitoare, două nume vor fi peste tot şi vor atrage mulţimile care îi vor aclama, Kletzki şi Lipatti. Cu mai puţină strălucire, poate, al treilea artist în persoana unei tinere violoniste, Aida Stucki, care aseară (la radio) mi s-a părut că are mare clasă şi, împreună cu Kletzki, m-a făcut… să plâng în hohote! Oare mă întorc în copilărie?

Situaţia ei este în continuare precară, dar prietenii ei nu o părăsesc, nici chiar cei de departe: de la Paris familia Desmarais reuşeşte să-i trimită o sumă de bani care va fi bine-venită. În plus, Werner Reinhart, care o ajută şi din punct de vedere financiar, o primeşte la Winterthur pentru sejururi prelungite. Pe 4 ianuarie 1944 el îi scrie:

Sunt fericit că ai acceptat invitaţia mea de a veni să stai două luni la Winterthur. Va fi pregătită pentru dumneata o cameră destul de mare ca să poţi studia, şi care va putea fi încălzită peste temperatura medie, aceasta nedepăşind în general 15°. În ceea ce priveşte pianul, îl vei alege când ajungi.

În timpul unuia din aceste sejururi, în 1944, Werner Reinhart o va pune pe Clara în legătură cu un impresar din Zürich, domnul Schulthess, care ulterior se va ocupa mult de ea, secondat, începând din 1948, de Georges Payot, care îi va arăta un devotament fără pereche.

În sfârşit, de la Londra, prinţesa de Polignac îi trimite scrisori călduroase şi de încurajare: din nefericire, va muri câteva luni mai târziu, într-un exil strălucitor, dar lipsită de tot ce-i transforma viaţa de la Paris într-un fel de operă de artă.

Dar mai mult decât de încurajări, chiar mai mult decât de ajutor material, Clara ar avea nevoie să poată să cânte din nou în public. Or Pierre Colombo, pe care l-a întâlnit la familia Gétaz imediat după sosirea în Elveţia, a devenit un adevărat prieten, aproape un confident: el şi soţia lui o primesc aproape în fiecare zi când este la Vevey, şi Pierre Colombo nu va pierde niciodată ocazia de a spune tot ce i-a dăruit Clara pe plan muzical, mai ales în privinţa cunoaşterii lui Mozart. Ca şi soţia lui, este impresionat de personalitatea ei, dificilă uneori, dar plină de farmec şi stimulatoare, şi îi admiră interpretarea. Încetul cu încetul, se conturează ideea de a organiza la Vevey un concert cu orchestra sa de amatori având-o pe Clara ca solistă: cu sfială, Colombo îi spune Clarei, care acceptă bucuroasă. Data este fixată pentru 22 februarie 1944: va fi prima oară când va cânta iar cu orchestră după concertul de la Montredon, din urmă cu optsprezece luni. Onorariul ei: rochia de concert!

Acest concert, care ar fi putut să fie doar agreabil şi care se pare că la început nu a stârnit entuziasmul organizatorilor, va avea o importanţă hotărâtoare pentru Clara: pe de o parte, în timpul numeroaselor repetiţii pentru *Concertul nr. 3* de Beethoven face de-adevărat cunoştinţă cu Michel Rossier şi începe prietenia de care avea să depindă în mare măsură cariera târzie, dar fulgerătoare a Clarei. Pe de altă parte, pentru că succesul acestui concert a depăşit previziunile cele mai optimiste, va duce şi la altele ulterior. Au fost „clipe de neuitat“, se va scrie în *Gazette de Lausanne*:

Clara Haskil a creat o atmosferă pe care n-am mai respirat-o, poate, de când a început războiul. E extraordinar că în învelişul ei fragil scânteia divină rămâne destul de vie pentru a aprinde în noi o asemenea emoţie… Frumuseţea desenului, timbrul transparent, tuşeul fermecător, un mecanism care pare desprins de contingenţe au dat naştere celei mai frumoase interpretări a unei lucrări pe care nu te saturi s-o asculţi. Ovaţiile adresate pianistei au exprimat entuziasmul unui auditoriu impresionat, dar cum să-i spunem Clarei Haskil cât de recunoscători îi suntem pentru asemenea momente?

În ce-o priveşte pe Clara, aceste critici şi numeroasele scrisori pe care le primeşte sunt „prea elogioase, dar asta îmi arată că n-a fost rău de la un capăt la altul… În orice caz, nu voi uita niciodată că domnul Colombo a fost unul dintre puţinii care şi-au păstrat încrederea în mine şi care s-a

bucurat la fel de mult ca mine să cântăm împreună. A fost cel mai frumos concert de când sunt aici".

Dar nu se simte bine, are din nou dureri de cap „zilnic" şi ochii o îngrijorează:

În ciuda durerilor de cap, reuşesc să studiez 4-5 ore pe zi, scrie ea din Winterthur. Aş fi vrut să fac mai mult, dar nu-i chip, nu sunt bună de nimic. Abia pot să citesc. Ce s-ar întâmpla dacă ar trebui să fac curăţenie, să gătesc, să fac cumpărături şi să stau la coadă ca la Paris?

Îl ascultă pe Lipatti, care vine să cânte la Montana:

Toată lumea a rămas mută de uimire, de admiraţie. Nici măcar Horowitz nu a făcut o asemenea impresie în tinereţea lui. E o adevărată revoluţie în lumea muzicală, şi ai nevoie de mult curaj pentru a cânta în public după el – sau chiar înainte.

Şi, puţin mai târziu, după ce l-a ascultat din nou, îi scrie lui Hélène Stricker:

Dacă ai idei de programe, spune-mi-le. Tot ce cântam şi ce vreau să cânt e cântat de Lipatti. Oare de-acum înainte ar trebui să mă fac menajeră?

Nu e şi părerea lui Lipatti, care, în acelaşi timp, îi scrie cadenţe pentru concertele de Mozart şi pentru Concertul în re major de Haydn (pe care i le dedică semnându-se „al dumitale, Bipatte"[44]), scriindu-i mai ales aceste cuvinte: „Final de cadenţe pentru cele ale lui Mozart la Concertul în si bemol major, la rugămintea dragii noastre Clara Haskil, cu cele mai bune urări din partea mea pentru botezul acestui concert – 15 februarie 1944." Dar peste puţin timp, aflând în momentul în care se pregătea să intre pe scenă că Lipatti este în sală, Clara hotărăşte: „Atunci nu cânt Mozart" – şi îşi modifică imediat programul!

44. Joc de cuvinte în limba franceză, Bipatte însemnând „cu două labe". (N. tr.)

În februarie cântă cu cvartetul din Winterthur, în martie cu orchestra din Berna (*Concertul în mi bemol major* de Mozart), în mai cu orchestra din Winterthur (*nr. 3* de Beethoven, sub bagheta lui Colombo) la Geneva şi la Lausanne: aceste două concerte stârnesc entuziasmul publicului şi al criticii.

Ce tuşeu limpede! Ce intensitate şi ce duioşie! Ce muzicalitate! Este impetuoasă şi stăpânită. Expresivă în fiecare clipă. Chiar în momentele în care cântă fortissimo, în acele înverşunări sonore care par să-i ia viaţa,

efortul şi limita îi conferă un anumit patetism a cărui emoţie inefabilă o simţi până la lacrimi.

Dar după ultima repetiţie ea se întorsese „disperată, venindu-mi să mă arunc în lac…“ Şi chiar înaintea concertului îi scrie lui Hélène:

Sunt obosită şi nervoasă la culme. Îndrăznesc să te rog să vii doar la sfârşitul concertului. După concerte nu sunt niciodată eu însămi, şi aş vrea să nu văd pe nimeni. Nu te supăra pe mine, te rog.

Imediat ce cântă ultima notă, dispare în culise. Dirijorul, care nu a ieşit, o aşteaptă să vină să salute: sala freamătă. Ea tot nu apare… Îngrijorat, Colombo iese de pe scenă, o caută peste tot, o ajunge din urmă pe scară, cu paltonul pe umeri, ştergând-o englezeşte: „Am cântat ca o cizmă, n-o să mă mai angajezi!“ Când o aduce în sfârşit înapoi pe scenă, după ce şi-a scos paltonul, sala o aclamă fără oprire…

După un nou sejur la Berg, aproape de doamna Langenhan, în stagiunea de toamnă rămâne din nou fără angajamente („Am pierdut un angajament la Berna cu cvartetul din acest oraş şi unul la Radio-Zürich“) şi, dacă n-ar fi avut un nou concert cu Colombo şi orchestra sa, pe 5 decembrie, anul 1944 s-ar fi terminat destul de descurajant; de altfel, este foarte deprimată. De data aceasta e vorba de *Concertul pentru două piane* de Mozart, cu Nikita Magaloff, care povesteşte:

Concertele deveneau rare, ştirile erau proaste, avea o situaţie financiară foarte grea, surorile ei erau departe… Entuziasmul nostru a reuşit să reîncălzească entuziasmul călduţ al organizatorilor acestui concert! Spre marea mirare a tuturor, succesul repurtat a depăşit previziunile noastre cele mai optimiste: teatrul plin până la refuz, ovaţii interminabile! Triumful acesta local a avut totuşi rolul său, dându-i Clarei puţină încredere în ea, în steaua norocoasă a carierei ei, şi sunt foarte bucuros şi mândru că am putut să contribui la acest lucru. Fără îndoială, rar a existat un concert care să aibă nevoie de un număr atât de mare de repetiţii! Vreme de cincisprezece zile aveam întâlniri aproape zilnice, pe care nu le voi uita niciodată, şi care se terminau, în general, cu o ceaşcă de ceai făcut de Clara pe o lampă cu alcool în camera pe care o ocupa într-o pensiune modestă. Cum să uit, de asemenea, încântarea cu care am descoperit acest concert, unele pasaje pe care ea le cânta într-un fel inimitabil şi înaripat, plăcerea cu care am pregătit Duettino Concertante de Busoni, pe care l-am cântat ca bis!

Succesul acestui concert nu a rămas fără urmări: am fost angajaţi din nou pentru un concert la două piane care ne-a adus alte bucurii izvorâte din studiul pe care l-a presupus. Pe lângă Sonata pentru două piane de Mozart, Variaţiunile pe o temă de Haydn *ale lui Brahms, ne-am hotărât să cântăm Sonata pentru două piane şi percuţie de Bartók, care era o mare noutate atunci şi a cărei primă audiţie a avut loc la Vevey. Cei ce asociază cu Clara Haskil un repertoriu exclusiv clasic ar fi surprinşi de interesul şi de pasiunea cu care a început să pregătească această lucrare.*

Dragul de Dinu Lipatti, care simţea faţă de Clara o afecţiune atât de mare, plină de admiraţie, a insistat să asiste la ultimele repetiţii, şi pe faţa lui se citeau, în aceeaşi măsură, îngrijorarea şi surpriza de a o vedea cum se luptă cu această lucrare extraordinară.

În acea perioadă Clara scrie:

Studiez neîncetat şi cu cât îl analizezi mai amănunţit pe Bartók, cu atât mai mult îţi dai seama că nu ştii nici o notă!

Colombo este uluit de munca ei, la fel Wilhelm Backhaus, care are o profundă admiraţie faţă de Clara… dar care îl judecă pe Bartók fără prea mult entuziasm: „Cred că e mai plăcut pentru cei care sunt pe scenă decât pentru cei din sală!“

Concertul are loc pe 11 noiembrie 1945. Între timp, Clara şi-a sărbătorit cei 50 de ani şi războiul s-a terminat, în sfârşit; prietenia cu Michel Rossier devine mai profundă, iar Clara – care are un adevărat cult al prieteniei – pare să presimtă din acest moment importanţa pe care o va avea pentru ea legătura cu acest tânăr plin de admiraţie, de respect, de ardoare – şi de energie. El se ocupă atent de organizarea concertelor de la Vevey şi a concertelor pe care Clara le dă cu orchestra din Winterthur şi Pierre Colombo. Se confruntă astfel cu probleme pe care nu le cunoştea, pătrunde într-un mediu care nu-i era familiar până atunci. În plus, ştie cum să-i vorbească Clarei, să-i ridice moralul, să glumească atunci când e nevoie, s-o sfătuiască, să-i dea încredere, să-i alunge tracul. Ea îi scrie pe 14 decembrie 1944:

Eu, care n-am deloc curaj să dau un recital, dacă s-ar pune problema să cânt zece concerte cu orchestră, aş face asta de azi pe mâine cu entuziasm. Două de Beethoven, cinci sau şase de Mozart, Schumann, Bach, Chopin, Ravel. Dacă aş avea cu zece, cincisprezece ani mai puţin, toate astea ar fi

încă posibile. E adevărat că am avut această vârstă, dar nu puteam să ne cunoaştem atunci…

Şi pe 30 decembrie 1944:

Dragă prietene,
Prietenia este una din marile bucurii ale vieţii şi este lucrul la care ţin cel mai mult. Dar cât mă tem să nu-i plictisesc într-o zi pe cei pe care-i iubesc cel mai mult şi să le pierd prietenia…

La fel de îngrijorată, peste puţin timp îi scrie unei prietene:

Michel Rossier este o fiinţă cu totul excepţională. Nu mai e altul ca el, şi am noroc că e prietenul meu. Ce bine ar fi să nu ajung să-l dezamăgesc sau să-l plictisesc, în ciuda blândeţii, îngăduinţei sale atât de rare… Mi se pare că unele persoane ajung să se îndepărteze încet cu timpul…

El nu a căpătat totuşi destulă autoritate, nici influenţă ca s-o împiedice să renunţe la unele angajamente sau să le anuleze din cauza descurajării sau pur şi simplu a tracului – cu atât mai mult cu cât ocaziile de a urca pe scenă sunt rare (unsprezece concerte în 1944, şaptesprezece în 1945); într-adevăr, găsind cele mai neînsemnate pretexte, renunţă sau cere să fie înlocuită:

Am renunţat la recitalul de la Vevey de pe 2 martie (şi la cel de la Berna de pe 14 martie). Lipatti va cânta în locul meu. Du-te să-l asculţi…, îi scrie unei prietene pe 15 februarie 1945.

Uneori nu ea e de vină pentru anularea unor concerte:

Colombo a renunţat la trei concerte pe care voia să le facă împreună cu Magaloff şi cu mine. N-am început prea bine anul 1945 din punct de vedere artistic.

Totuşi, încurajările nu-i lipsesc. După ce a cântat la Geneva, pe 17 ianuarie 1945, Concertul nr. 4 de Beethoven cu Orchestra Elveţiei Romande (dirijor Luc Balmer), Wilhelm Backhaus îi scrie:

Ieri aţi reuşit, încă de la primele măsuri, să redaţi atmosfera de frumuseţe şi de graţie a acestei lucrări de neuitat: o expresie remarcabilă. Menţiune specială pentru cadenţa din final.

De altfel, el va spune mai târziu că un concert al Clarei era întotdeauna „o sărbătoare a inimii şi a spiritului“. „A fost cea mai frumoasă interpretare la pian pe care am auzit-o în viaţa mea.“

Casals îi va scrie după ce o va asculta cântând la Zürich cu mare succes:

Nimic nu e mai natural (ca acest succes) şi întotdeauna va fi aşa. Aş vrea numai să ştiu că ai prins curaj pentru concertele care vor urma. Ştiu prea bine ce suferinţă înseamnă pentru un artist să cânte în public. Ar trebui totuşi să fim conştienţi de valoarea noastră şi totodată de punctele noastre slabe. Nu ne gândim decât la acestea din urmă şi greşim – mai ales dumneata, care eşti mai modestă ca o violetă…

Şi, dintr-odată, începe să o doară un deget, care este pe jumătate paralizat, şi prin urmare o împiedică să cânte: medicii au păreri contradictorii. I se fac nişte şedinţe cu unde ultrascurte, fără mare succes. Pe 3 martie 1945 îi scrie lui Michel Rossier:

A-nceput iar să mă doară degetul. Dacă, după douăzeci şi două de şedinţe cu unde ultrascurte şi o relativă odihnă de cinci sau şase săptămâni, ajunge o mică oboseală pentru ca totul să fie ca înainte, nu înseamnă oare că am ceva care nu se va mai vindeca de tot?

De bine, de rău, lucrurile se aranjează şi Clara scrie:

Mi se întâmplă să mi se pară că uneori ceea ce fac e chiar de calitate. Nu e îngrijorător?

Şi după un Concert nr. 4 de Beethoven la Winterthur:

Concertul de aseară a sunat într-adevăr bine. Mi-a făcut o plăcere enormă, rară. Mi se pare că rareori am cântat atât de bine, fără nervozitate, făcând chiar ce voiam. Orchestra a fost foarte binevoitoare, la fel ca la cele trei repetiţii, şi asta mi-a făcut cea mai mare plăcere.

Pentru câteva clipe am fost fericită, mulţumită de ceea ce făcusem, dar, pe măsură ce trece timpul, cred că nu trebuie să exagerez prea mult lucrurile în bine şi să-mi imaginez că pot mai mult decât pot. Dar am observat cu plăcere că nu toată lumea e de părerea domnului M. R., căruia i se pare că nu am destulă forţă, nici personalitate ca să cânt cu orchestră altceva în afară de un mic Mozart. Succesul considerabil la orchestră şi la public nu se datorează „farmecului“, nici „tinereţii“ mele, ci doar impresiei pe care o produce interpretarea mea. Este deja o mulţumire acum, când activitatea mea se apropie de sfârşit… Degetul s-a purtat frumos.

Va trebui totuşi să urmeze o cură la Baden, în Elveţia, pentru durerea de deget. Pe 25 iunie îi scrie lui Hélène:

Cura este obositoare – căldura, la fel. Nu studiez la pian, nu fac nimic. Citesc corespondenţa dintre Brahms şi Clara Schumann, pasionantă. Erau două fiinţe de elită, dar încrederea lui Brahms în el însuşi era fluctuantă şi asta te pune pe gânduri. Totuşi, era conştient de geniul lui.

Şi, în acelaşi timp, lui Michel, după ce şi-a văzut fotografia într-un ziar:

Când mă uit la fotografie, pe care ai văzut-o poate, îmi spun că, dacă talentul meu – care era cu totul excepţional – a suferit aceleaşi schimbări ca expresia, fizicul, într-un cuvânt, nu mai rămâne mare lucru.

P.S. O veste importantă, dacă e adevărată: medicul îmi spune că degetul se va vindeca de tot. Vreau să-l cred.

Apoi, după ce termină cura, merge la Berg, unde speră „să pună la punct – cel puţin pe hârtie – un program de recital cu doamna Langenhan“… care, în plus, îi va recomanda „cu căldură, *nr. 5* de Beethoven. Nu-l voi cânta niciodată, cred, dar îl voi studia (E.W. ar face un atac de apoplexie, bietul de el! Vreau să-l scutesc de aşa ceva!)“.

În august este la Zürich:

Mă întâlnesc cu Casals în fiecare zi, adesea petrec serile cu el, dar încă nu am cântat împreună. Aici cânt cu el în particular pe 1 septembrie o sonată de Brahms. Cu siguranţă, e cel mai genial şi mai emoţionant artist care a existat vreodată şi întotdeauna sunt tulburată când îl ascult.

Şi reciproca este adevărată, dacă îi dăm crezare Clarei – care nu e o persoană lăudăroasă. Într-o zi ea îi cântă o suită de Bach, iar el îi mulţumeşte, spunându-i pur şi simplu: „Mi-ai făcut bine.“ Clara adaugă, povestind întâmplarea: „Din partea unui asemenea artist e ceva!“

În octombrie, cinci concerte unul după altul, cu tot cu trac şi îndoieli:

Recitalul de ieri de la La Chaux-de-Fonds a fost aşa şi-aşa, cu excepţia celor două impromptu-uri de Schubert. Eram foarte nervoasă, aveam o idee fixă, un pasaj din Bach pe care nu reuşeam să mi-l cânt pe dinafară. Tehnica îmi face figuri, trăsăturile nu ies limpezi, clare ca înainte. Toţi aceşti ani pierduţi se simt, din cauza asta mi-e teamă de recitaluri… Cu orchestră, lucrurile astea sunt mai puţin vizibile (bat în lemn!). Oare mai există remediu?

După un Concert nr. 9 de Mozart la Zürich, pe 10 octombrie scrie:

Ieri n-am fost mulţumită şi era cel mai important concert. Nu mai am tehnică. Nu-i spune lui Lipatti că voi cânta la Nyon; dacă ştie deja, spune-i,

te rog, că nu e primit în sală.

Michel trebuie să se străduiască mult ca să nu-i permită să se lase pradă „complexului“ ei:

Lipatti cântă la Lausanne pe 11 cu OSR – prin urmare, data de 9 pentru recitalul meu mi se pare foarte riscantă, atât de aproape de concertul acestui pianist redutabil. Oare n-ar fi mai bine să renunţ definitiv la recital?

Cunoaşte totuşi admiraţia sinceră şi afecţiunea prietenului său, care nu pierde nici o ocazie să i le arate pe amândouă. Pe 10 octombrie 1945, îi scrie din Geneva:

Draga mea Clara,

Nu am cuvinte pentru a-ţi spune cât de mult ne-ai entuziasmat şi tulburat cu Mozart-ul dumitale de ieri. Am retrăit, şi cât de puternic încă, emoţia pe care mi-ai produs-o în str. Saint-Didier, cu acelaşi andante *şi, deşi la radio, am fost fericit să constat că eşti într-o formă cu totul excepţională.*

Cu o siguranţă şi o nobleţe maiestuoasă (tot timpul vibrant, niciodată indiferent), ţi-ai ţinut discursul ca şi cum ai fi vorbit prin fiecare notă.

Ştii că nu am obiceiul să fac complimente (la ce bun?), mai ales când e vorba de prieteni. În consecinţă: eşti o foarte mare artistă şi îţi mulţumesc pentru ce ne-ai dăruit aseară.

Dacă îmi dai voie, am o poftă nebună să sugerez dlui Schulthess să-ţi propună să înregistrezi acest Mozart la o mare casă de discuri. Ce crezi?[45]

45. Acest concert va fi înregistrat abia în 1954, adică nouă ani mai târziu. (N. a.)

Încă o dată bravo din toată inima, din partea mea şi a Madeleinei, care ieri a sărit până la tavan de bucurie; scrie o carte poştală şi spune-ne când te întorci.

Dinu

Cu toate că de fiecare dată când cântă succesul se confirmă (s-ar putea chiar vorbi de o succesiune de triumfuri), îndoielile ei par să crească:

Dacă aş studia mult şi tot anul, ca aici (Winterthur, la W. Reinhart), aş recăpăta chiar gustul recitalurilor şi, poate, şi puţină încredere, dar între timp aş deveni octogenară (sper că nu, Doamne fereşte).

Şi după un concert la Lausanne cu Orchestra de cameră din acest oraş, îşi notează în carnet, pe 29/10/45: „am cântat ca o cizmă“. Dar reîncepe să

privească spre Paris şi are unele speranţe de a restabili contactele, cu ocazia venirii în Elveţia a contesei Pastré, în luna august. Perspectivele nu par strălucite, şi e foarte dezamăgită. Îi scrie lui Michel:

Am văzut-o pe doamna Pastré, sosită de la Paris. Nimic îmbucurător din acest punct de vedere, dar un concert la radio în cursul iernii nu e exclus…

Totuşi, anul 1945 se termină în toate privinţele mai bine decât a început: Jana, care şi-a recăpătat pupitrul din Orchestra Naţională, anunţă că vine de la Paris în ianuarie. Iar Lili reuşeşte să-i trimită veşti despre ea de la Bucureşti, după încă o tăcere de mai mult de opt luni. Apoi, pentru 1946 sunt prevăzute mai multe concerte, datorită acţiunii unite a impresarului Schulthess, a lui Werner Reinhart şi a lui Michel Rossier, pe care Clara îl consultă din ce în ce mai mult: în curând, nu va mai lua nici o hotărâre, uneori chiar neînsemnată, fără să-i ceară părerea întâi lui. Dacă n-ar fi problemele care apar pe plan administrativ, pentru prima dată viitorul ar putea să-i apară într-o lumină mai puţin descurajatoare: în mod ciudat, cu toate că acum războiul s-a terminat, Clara are necazuri atât cu autorităţile elveţiene (autorizaţii refuzate pentru a circula dintr-un canton în altul, permise de sejur limitate în afara cantonului Vaud sau chiar refuzate, cu toate intervenţiile în favoarea ei etc.), cât şi cu cele din România – unde se teme că va fi alungată. În această privinţă, Lipatti, „care, din fericire, are încă prieteni la Legaţie“, poate să intervină şi în cele din urmă, încetul cu încetul, totul se va aranja.

Pe 7 ianuarie 1946, în ziua în care împlineşte 51 de ani, susține o şedinţă de sonate cu violonistul Schwalbe la Geneva, o alta pe 20 la Winterthur cu Röntgen, după care se întoarce la Vevey, unde sora ei Jana tocmai a ajuns de la Paris: se reîntâlnesc pe 21, la familia Gétaz, după mai mult de trei ani de despărţire şi de încercări.

Dar muzica îşi reintră curând în drepturi, de vreme ce, a doua zi, Clara cântă *Concertul în la major* de Mozart (nr. 23, K. 488) la Théâtre de Vevey, cu orchestra lui Pierre Colombo (Jana alăturându-se pupitrelor viorilor principale cu această ocazie, la fel ca Dominique Blot).

Timp de zece zile cele două surori nu se despart deloc şi participă împreună la o şedinţă de muzică organizată pe 27 ianuarie, când domnul Gétaz împlineşte 80 de ani, la care participă şi Dominique Blot, interpretând împreună cu Clara o sonată pentru vioară şi pian. Apoi Jana se întoarce la Paris, în vreme ce Clara se pregăteşte pentru mai multe concerte pe care

trebuie să le dea în martie la Geneva, la Zürich şi la Vevey – ultimul cu Casals, pe 24.

Recitalul de la Zürich a avut un succes enorm şi criticile sunt foarte, prea elogioase, fără nici o rezervă. În ajun eram bolnavă şi puţin a lipsit să nu amân acest concert. Pe 24 la Vevey n-am fost mulţumită de mine (în afară de Brahms): pianul Bösendorfer închis (ideea lui E.W. Rossier), pupitru la o leghe, eram nervoasă. Păcat, pentru că peste douăzeci de ani nu voi mai cânta cu Casals, acest artist genial şi unic: voi fi (sper că nu voi mai fi) o ruină.

Pentru prima dată din 1942, când a ajuns în Elveţia, poate să iasă din ţară şi să dea două recitaluri în Italia, pe 3 şi pe 7 mai 1946. Dar pe 15 mai îi scrie lui Hélène:

Mă întorc de la Milano, Lugano, Neuchâtel, Winterthur mai descurajată ca niciodată. Concert la Lausanne pe 22 mai, amânat. Nu mai am cameră nici la Vevey, nici la Winterthur – ca ţiganii.

Şi, în acelaşi timp:

Dragul de Lipatti i-a depăşit încă o dată aseară pe toţi pianiştii cu Mozart-ul său. E un ales al lui Dumnezeu, dar îi mulţumesc lui Dumnezeu că mi-a dăruit şi mie ceva.

Dar din nou, pe 16 mai, la data înregistrării pentru Radio-Genève a Concertului în mi bemol major nr. 9 de Mozart, cu Orchestra Elveţiei Romande şi Pierre Colombo, îşi notează în carnet: „pur şi simplu infectă“.

În iunie face o nouă cură la Baden şi, deoarece nu are decât un recital în acest oraş, pe 8 iulie, Werner Reinhart o primeşte la Winterthur. De acolo merge să stea câteva zile la Sils, în Engadine, unde se întâlneşte cu Backhaus, apoi se reîntâlneşte cu domnul Reinhart la Crans şi se întoarce la Zürich, unde asistă la un concert al lui Furtwängler:

După concert am stat până foarte târziu în jurul unei mese cu Schnabel, Strauss, Furtwängler, Pierre Fournier şi domnul Schulthess – şi Schnabel a fost un interlocutor la fel de strălucit pe cât este de strălucit şi ilustru ca pianist. A vorbit toată seara, fără oprire, fiind, de altfel, foarte spiritual.

Această ultimă scrisoare îi este adresată unei prietene, Anne Grandjean, pe care o cunoscuse în timpul sejurului la Lausanne după Primul Război, şi cu care se reîntâlneşte în timpul antractului unui concert la Neuchâtel, când

stătea singură pe o treaptă a scării… Aşa s-a născut din partea lui Anne Grandjean şi a soţului său una din acele prietenii înflăcărate pe care Clara ştie atât de bine să le stârnească.

Se întoarce la Vevey pe 23 august, cu perspectiva a două concerte cu orchestră la Paris, în octombrie: în sfârşit! În plus, prin intermediul unor prieteni englezi, Renata Borgatti le sugerează celor de la BBC să o angajeze pentru o serie de emisiuni consacrate sonatelor lui Domenico Scarlatti.

Pe 27 august îi scrie lui Hélène:

Parisul este fixat pe 6 şi pe 28 octombrie – ambele concerte sunt cu orchestră. Între cele două trebuie să mă întorc aici pentru un concert cu Ansermet la Neuchâtel şi la Baden (pe 24 şi 25 octombrie). Londra este fixată pentru 2, 5, 9, 10 decembrie. Studiez la un prieten fără egal – Michel Rossier. Am găsit o pianină de proastă calitate la nişte particulari: ce noroc totuşi!

Pe 2 octombrie ia trenul spre Paris, fiind însoţită de doamna Magaloff. Incident la vamă, când Clara, cu un gest reflex, refuză să-i dea vameşului poşeta… lucru care provoacă o reacţie imediată din partea acestuia: Clara este obligată să coboare din tren cu bagajele, să se supună unei percheziţii complete – care o scoate din sărite – înainte de a i se permite, în sfârşit, să se urce iar în tren, care fusese oprit.

La ora 22, liniştită, pune din nou piciorul în Paris, de unde plecase clandestin cu aproape şase ani înainte: regăseşte cu bucurie acest oraş atât de nerecunoscător, dar unde Jana şi toţi prietenii ei îi sărbătoresc întoarcerea. Are totuşi o primă decepţie: al doilea concert, prevăzut pentru 28, este amânat. Iar despre cel de pe 2, de la Sala Pleyel, cu Orchestra Lamoureux, îi scrie imediat după concert, la ora 2 dimineaţa, lui Michel:

A mers bine, am fost acompaniată admirabil de Bigot, precum şi de orchestră, dar succesul nu a fost prea mare. Puţină lume şi puţini colegi sau muzicieni care au dat dovadă de camaraderie apărând în foaier (în afară de o pianistă, un violoncelist şi de Claude Crussard). Am cântat destul de bine, dar aveam un Pleyel prost, cu sonoritate scurtă, seacă astfel încât sunetul ieşea cam subţire şi mic. Ca să am Steinway-ul pe care au cântat Lipatti şi Magaloff trebuia să plătesc 4000 de franci pentru închiriere şi transport – sau ar fi trebuit ca firma Steinway să mi-l pună gratuit la dispoziţie, aşa cum a făcut pentru Lipatti.

A doua zi, în Le Figaro, prima critică semnată de Clarendon, puţin ambiguă:

Clara Haskil revine cu acest Concert în mi bemol de Mozart, al cărui andante este o minunăţie. Marea pianistă a fost ovaţionată pentru simplitatea perfectă a tuşeului său – această simplitate izvorâtă dintr-o căutare îndelungată pe care arta, printr-un ultim artificiu, o ascunde. Interpretarea ei, în acelaşi timp pasionată şi sobră, restituie cu fiecare notă imaginea fragilă a lui Mozart. Ea reinventează această muzică divină. Şi ce frumos e să-i urmăreşti cu ochii mâinile tremurătoare, febrile, temătoare că nu exprimă destul! Dar Mozart spune totul.

După cincisprezece zile pline, împărţite între numeroşii prieteni cu care se reîntâlneşte (familia Desmarais, Hilda Gélis, Simone Petit, doctorul Hamburger, doctorul David etc.), se întoarce în Elveţia, unde o aşteaptă şase concerte, printre care două recitaluri, între 24 octombrie şi 23 noiembrie (Neuchâtel, Baden, Vevey, Zürich, Aarau, Ascona). Ritmul începe să se accelereze puţin:

Sunt îngrozitor de speriată, ocupată, copleşită de o mie de lucruri, concerte, două călătorii la Berg, pregătirea celor douăzeci şi cinci de sonate de Scarlatti şi o mulţime de alte lucruri pentru Londra…

Ajunge acolo pe 30 noiembrie, după o scurtă oprire de patruzeci şi opt de ore la Paris. Pe 1 decembrie îi scrie lui Michel:

Sunt întoarsă pe dos cu totul şi îmi fac griji în privinţa şedinţelor de la BBC.

Pe 16, după a cincea şi penultima şedinţă de înregistrare, scrie iarăşi:

BBC, studiul, preocuparea din cauza recitalului şi enervarea îmi ocupă tot timpul.

Acest recital, fixat pentru 22 decembrie, la Wigmore Hall, o îngrijorează, iar publicitatea care îl însoţeşte o exasperează. „Pianista de renume mondial la prima ei apariţie în public în Anglia“, scrie în broşuri şi pe afişe.

Sunt pe punctul să mă cert cu domnul Grindea (organizatorul) din cauza acestei reclame absurde care mă face complet ridicolă. Dacă aş fi ştiut dinainte…

De fapt, are un succes foarte frumos, dar a doua zi scrie:

Niciodată n-am avut atâţia nervi. Aveam un Bösendorfer (dracu' să-l ia!) atât de uşor, încât nu aveam nici o putere asupra clapelor. Ambasadorul român, ataşatul de presă etc. au venit în foaier ca să vadă bipedul sălbatic şi nebunul furios de aproape. Se pare că aveam o înfăţişare cât se poate de dezagreabilă, iar criticul de la Times s-a plâns de această atitudine, spunând că nu le lăsam oamenilor timp să răsufle, că nu salutam, că nu ştiam decât să întorc scaunul etc. Vom vedea ce vor spune criticii. Ar fi păcat ca acest ultim concert să distrugă impresia excelentă şi incontestabilă pe care au făcut-o şedinţele la BBC.

Se întoarce la Paris pe 26 decembrie şi găseşte la Jana, la care petrece Revelionul cu nişte prieteni, un mic brad de Crăciun care o face să-i dea lacrimile.

Dar Elveţia o aşteaptă – din fericire, deoarece concertul cu Lamoureux nu a avut nici o urmare şi Clara nu va reuşi să obţină nici cel mai mic angajament în Franţa în tot anul 1947, cu excepţia unui concert cu orchestră pe 1 decembrie! Pe 6 ianuarie cântă la Bâle *Concertul nr. 2* de Chopin, apoi se instalează la Winterthur ca să studieze mai ales *Concertul în re minor* de Bach (pe care trebuie să-l cânte pe 10 martie la Berna împreună cu *Concertul nr. 4* de Beethoven, sub bagheta lui Luc Balmer) şi *Concertul în sol* de Ravel, înscris în programul concertului de pe 30 martie al Orchestrei Elveţiei Romande la Vevey, cu Pierre Colombo (*Concertul în la major nr. 23* de Mozart fiind, de asemenea, în acelaşi program). Îi scrie lui Michel Rossier:

Nu rezist plăcerii de a-ţi trimite critica de la Basel, pentru că ştiu ce bucurie îţi va face. Prin urmare, nu m-am înşelat spunând că în acea seară am cântat bine şi că eu însămi am fost cuprinsă de o adevărată bucurie în timpul concertului.

M-am împrietenit mai bine cu Ravel şi cu re minorul *de Bach şi sper că mă voi întrece pe mine însămi în amândouă. Mă simt nespus de bine şi trebuie să-ţi spun că datorită dumitale mi-am recăpătat încrederea şi dau concerte cu plăcere. Era nevoie de îngăduinţa dumitale, de prietenia dumitale extraordinară ca să nu mă trimiţi la plimbare când începeam să înşir toate pericolele, greutăţile, temerile care mă asaltau când era anunţat un concert, în loc să mă bucur de tot ce mi se întâmplă. Fără stăruinţa dumitale atât de afectuoasă, nu aş mai fi acceptat nimic, sau aş fi acceptat din ce în ce mai puţine, pentru că în această privinţă m-am luptat cu toată*

lumea. Ai salvat un naufragiat şi nu voi putea niciodată să-ţi mulţumesc destul.

Îţi scriu de la domnul Reinhart, între cinci ore de pian şi ce mai urmează. Petrec aproape toate după-amiezile aici; chiar când domnul Reinhart e absent, mi se serveşte ceva la cină şi mă întorc cu maşina, ca să nu alunec pe întuneric. Ce noroc, de asemenea, că domnul R. este atât de binevoitor, atât de prietenos faţă de mine! Singura bilă neagră aici… sunt concertele.

Este la Fribourg, unde urma să dea un recital pe 4 februarie, când află de moartea muzicienilor din ansamblul Ars Rediviva în catastrofa aeriană de la Lisabona, de pe 1 februarie 1947. Este atât de tulburată, încât vrea să-şi anuleze concertul: în afară de admiraţia pe care o avea faţă de Claude Crussard şi opera sa, este impresionată într-un mod şi mai direct de dispariţia lui Dominique Blot, prietenă afectuoasă şi muziciană atât de subtilă. Dar îşi va onora contractul – şi în cele trei luni care vor urma va da douăsprezece concerte în principalele oraşe din Elveţia, obţinând un succes considerabil.

Mai ales pe 26 februarie la Winterthur, unde cântă *Concertul* de Schumann sub bagheta lui Scherchen. Îi scrie lui Michel:

Îţi voi trimite două critici atât de elogioase, încât nu înţeleg nimic. I-am spus totuşi lui Casals că, tot auzind că am talent, voi ajunge până la urmă să cred…

Se întâlneşte cu acelaşi dirijor în aprilie, la Berna:

Chopin cu Scherchen în duminica de Paşti a făcut o impresie deosebită printre muzicieni şi am fost mulţumită.

Ceea ce nu o împiedică să scrie, în urma unei oferte pe care i-o face el:

Lui Scherchen nu-i lipseşte umorul: îmi propune să merg o lună la Ankara şi la Constantinopol pentru un „Musterkurs“ la care el ar comenta lucrările pe care le-aş cânta, şi anume concertele de Beethoven, Brahms, Mozart etc. – un ciclu întreg cum a făcut odinioară Busoni la Zürich. Cel mai amuzant este că aş putea să fac asta, în afară de unul sau două concerte, dar sunt prea mulţi de dar. Se pare că se plăteşte foarte bine!

Între timp Orchestra Națională a venit în Elveţia ca să dea şase concerte şi Jana a sfătuit-o să-i scrie dirijorului său:

Mi se pare că este cu totul inutil. Ar trebui să-l flatez şi să-i spun lucruri pe care nu le gândesc.

Nu vrea să cânte cu orice preţ, şi mai ales cu oricine:

P. (viola) ar vrea să cânte cu mine sonate la Bruxelles, iar L.B. (violonist), sonate în Elveţia – voi avea tot atâţia duşmani. În fond, de ce nu? Heifetz, Grumiaux şi alţii nu cântă cu mine, şi-atunci!…

În schimb, se întâlneşte cu Lipatti oricând poate:

Am petrecut o seară încântătoare cu Lipatti. Pianist prodigios (ca violonistul Grumiaux de ieri): mâine-dimineaţă mă voi uita puţin pe Ravel cu el.

Pe de altă parte, BBC îi solicită din nou o serie de emisiuni cu sonate de Scarlatti, pe care le va înregistra pe 19, 21 şi 23 iunie. În timpul acestui sejur la Londra, capătă posibilitatea de a înregistra la firma Decca Concertul nr. 4 de Beethoven: „Muncă în perspectivă, dar ce bucurie!“, scrie ea pe 22 iunie.

Înregistrarea are loc pe 1 şi 2 iulie, cu Orchestra Filarmonicii din Londra şi Carlo Zecchi: acesta este nu numai primul ei disc cu orchestră, ci primul ei disc comercial în adevăratul sens al cuvântului. A trebuit să aştepte vârsta de 52 de ani ca să-l poată realiza. În plus, e înregistrat în nişte condiţii mediocre şi va trebui să se lupte cu Decca, mai ales pentru alegerea pianului:

Trebuie să pot alege un pian bun, Steinway sau Bechstein, care să-mi convină, făcând abstracţie de cheltuielile pe care un eventual transport ar putea să le presupună.

Este evident că nu i se arată respectul datorat unui virtuoz renumit, dar probabil că directorii de la Decca sunt mulţumiţi, de vreme ce pe 8 iulie Clara îi scrie lui Michel Rossier:

Înainte de a pleca de la Londra am semnat un contract cu Decca pentru doi ani, cu opţiunea unui al treilea an: concerte de Mozart în octombrie cu Ansermet, Chopin mai târziu, şi opt bucăţi pentru pian solo pe an.

De fapt, Concertul nr. 4 de Beethoven va fi singurul disc pe care îl va înregistra cu Decca: din motive necunoscute, acest contract va rămâne doar pe hârtie. Cu excepţia unui disc cu sonate de Scarlatti, va trebui să aştepte

încă aproape patru ani, adică semnarea primului ei contract cu Philips, ca să-şi înceapă adevărata carieră în domeniul discografiei.

Obosită, în august petrece, datorită domnului Reinhart, câteva zile la Pontresina (unde se află Strauss şi Erica Morini, „amândoi invizibili“):

Hotelul la care stau e atât de luxos, încât nu prea mă simt în largul meu şi mă duc la restaurant mergând pe lângă pereţi, precauţie cu totul inutilă, pentru că nimănui nu-i trece prin cap să mă contemple.

De acolo merge la Sils, „întâlnire cu toţi artiştii de pe pământ, Schnabel, Szigeti, Magaloff, Menuhin, Lipatti, Furtwängler, Fournier, Klemperer[46], Sacher…“, se mai opreşte la Luzern şi se întoarce la Vevey, de unde pleacă din nou pe 10 septembrie, la Marsilia, unde a invitat-o Lili Pastré: regăseşte Montredonul, de unde plecase cu cinci ani înainte, se reîntâlneşte cu Lili Pastré, Youra Guler şi acel du-te-vino permanent al numeroşilor invitaţi. Dar nu se gândeşte să rămână acolo: „Poate că voi merge să-l văd pe Casals în Pirinei.“ Pe 15 septembrie îi scrie lui Michel Rossier:

46. Otto Klemperer (1885–1973), compozitor şi dirijor german de origine evreiască; a emigrat în Statele Unite în 1938, în contextul ascensiunii naziştilor la putere. (N. tr.)

Mi-ar plăcea ca într-o zi să cunoşti şi dumneata acest loc: marea este de un albastru extraordinar – se schimbă adesea, dar întotdeauna este nemaipomenit de frumos. N-aş spune acelaşi lucru despre felul de viaţă pe care o duc aici invitaţii şi care, pe termen lung, m-ar face să înnebunesc – dar merită să stai câteva zile.

Şi două zile mai târziu, din Prades:

Am ajuns aseară, după o călătorie de unsprezece ore cu maşina (şi trei ore de popas ca să mâncăm de prânz) şi i-am făcut o vizită-surpriză lui Casals. Nu se aştepta să ne vadă pe doamna Pastré, pe Youra Guller şi pe mine, lucru care l-a impresionat şi emoţionat.

Sunt fericită că l-am revăzut şi am petrecut câteva ore cu el şi cu prietena lui, dar nu-ţi imaginezi cum trăieşte Casals aici. Nu poţi să crezi, nici când ai văzut; şi doamna P. era tulburată. O singură cameră pentru el, la fel de mare ca a mea la Turing, dar pătrată, înăuntru totul e înghesuit, un birou mic, prăpădit, cu o sută de mii de hârţoage pe el, o masă de scris încărcată, pe care abia ai loc să pui un teanc de foi, un pat, trei-patru scaune, nici un fotoliu confortabil, o mică pianină (în comparație, al meu este un pian de concert, în privinţa calităţii), nişte fotografii atârnate pe perete, pe o hârtie

jalnică, urâtă, de culoare închisă – în fine, e ceva nemaivăzut. Nu are menajeră, fireşte. Ce mai exemplu!

Te asigur că am învăţat ceva şi că nu voi mai îndrăzni niciodată să mă plâng nici de pian, nici de nimic. Unde mai pui că asta durează de zece ani şi că în Spania (în Catalonia, la nici două ore de aici) are o proprietate ca a unui rege. Oare o s-o revadă vreodată?

Toată situaţia e îngrozitor de tristă şi se înţelege că mă întoarce pe dos. Nici nu se pune problema să cânte în public. Casals spune întotdeauna: „E singurul meu mod de a protesta, dar dacă aş fi avut cu douăzeci de ani mai puţin aş fi plecat în America şi singur l-aş fi făcut pe Franco să plece…“

În ciuda orei târzii, ieri Casals a cântat totuşi un coral de Bach, la care l-am acompaniat, dar mă tem că nu pot să-i cânt nimic, pentru că pianul lui e de-a dreptul imposibil şi nu poţi să cânţi decât pianissimo.

Casals ne-a cântat fragmente din oratoriul compus de el, a pus discul pe care l-am făcut cu preludiul lui şi ne-a spus că a scris opt cvartete pentru coarde şi pian – dar nu vrea să dea nici unul din ele deocamdată.

Admiraţia ei faţă de Casals, încrederea pe care o are atât în om, cât şi în artist – exprimată atât de clar în această scrisoare – o fac să-l apere în orice situaţie mai mult decât călduros pe „Maestrul“ care, deşi nu e contestat de nimeni pe plan artistic, nu este întotdeauna ferit de critici în privinţa atitudinii sale în general: unii muzicieni, Kletzki, de exemplu, nu aprobă forţa cu care Clara, plină de generozitate, îi atacă pe detractorii săi – şi spun acest lucru.

Trebuie să recunoaştem că purtarea lui Casals este destul de surprinzătoare, ambiguă, pentru că, deşi s-a opus cu vehemenţă regimului franchist şi după război a refuzat să cânte din nou cu Cortot sub pretext că acesta a „colaborat“, a dat dovadă totuşi, în perioada 1940–1944, de o indulgenţă foarte ciudată faţă de regimul de la Vichy. Cu toate că a luat ferm atitudine împotriva lui Franco, se pare că nu şi-a arătat niciodată, cel puţin nu deschis, opoziţia faţă de nazism.

În aceste condiţii, se pot înţelege reacţiile unora şi reproşurile pe care i le fac, cel mai adesea indirect, Clarei – care îl cunoaşte pe Casals numai ca artist genial.

În ciuda încrâncenării din acele vremuri, se pare totuşi că acesta nu poate fi considerat unul din motivele ostracizării a cărei victimă este Clara în Franţa: deşi se întoarce la Londra – unde e chemată din nou să cânte două concerte de Mozart pe 12 şi pe 21 octombrie („a mers bine, dar publicul a

fost glacial“) şi înregistrează o şedinţă de sonate pentru BBC cu Szigeti („era foarte mulţumit“), apoi alta ca solistă (*Waldszenen* de Schumann), la Paris tot nu reuşeşte, practic, nimic. Culmea ghinionului, concertul pe care trebuia să-l dea pe 1 decembrie este anulat din cauza grevelor care paralizează ţara în acea perioadă. După încă trei concerte cu orchestră în Elveţia în noiembrie (două sub bagheta lui Karl Schuricht1, cu care are primele ei contacte), face o nouă încercare. Pe 18 decembrie îi scrie unei prietene:

Profitând de o viză valabilă câteva zile în Franţa, am venit să stau aici o săptămână încercând să am câteva mici emisiuni, dacă nu mai multe, dar la Paris „acţiunile“ mele nu valorează nimic şi, dacă n-aş avea concerte în Elveţia şi la Londra, aş putea să ajung bucătăreasă sau menajeră.

Şi a doua zi îi scrie lui Michel Rossier:

Domnul Leguillard, pe care l-am văzut azi, m-a primit cu amabilitate, dar, dincolo de „scumpa mea Clara, o artistă atât de valoroasă“, am plecat de la el destul de descurajată. Mi-a spus că, dacă m-ar avea la îndemână, poate că ar putea să facă ceva pentru mine, dar aşa e greu, că, de altfel, Orchestra Națională nu mai are aproape deloc solişti, doar dacă se propune o lucrare nouă, ca Bartók (care va fi cântat de Monique Haas), şi nu mi-a oferit decât o emisiune cu orchestra simfonică şi un dirijor de mâna a patra pe 26 aprilie – altfel spus, nimic interesant.

Dacă n-aş avea şansa extraordinară să am concerte în Elveţia şi să fiu apreciată acolo… În Franţa, cu două-trei emisiuni de 4000 de franci poţi să mori de foame, în plus, trebuie să ai permis de şedere pentru asta…

Totuşi, Hilda Gélis – care locuieşte acum într-un superb apartament pe boulevard Malesherbes – vrea să organizeze o serată pentru Clara în salonul său, ca să încerce s-o ajute să devină, în sfârşit, cunoscută. Între timp, o însoţeşte la Marie-Blanche de Polignac, unde Clara îi regăseşte, în afară de Youra, pe Poulenc, Bernac, Sauguet etc. Se vorbeşte de multe proiecte – dar câte vor fi împlinite?

Reuşeşte până la urmă să „obţină“ un recital de un sfert de oră la radio, pe 23 decembrie, şi, foarte descurajată, obosită, dezamăgită încă o dată, pleacă fără entuziasm la Montredon; Lili Pastré a invitat-o să petreacă acolo Crăciunul, în acelaşi timp cu Youra Guller; îi scrie lui Michel:

Eu una aş fi refuzat, pentru că va fi obositor, dar sora mea a fost indignată de o asemenea idee şi, având sentimentul vag că şi dumneata m-ai fi sfătuit să merg, am acceptat.

Încă de pe 1 ianuarie 1948, este la Zürich ca să înregistreze o emisiune la radio şi ca să cânte, pe 4, Concertul în do minor de Mozart (K. 491), cu Scherchen, „foarte nervos“, menţionează ea. Nici ea nu se simte bine nici moral, nici fizic. Îi scrie lui Anne Grandjean:

Păcat că nu m-ai chemat ieri la doamna B.! I-am făcut o vizită de pomină, pentru că eram într-o dispoziţie tare proastă, n-am scos o vorbă – în orice caz nici un cuvânt amabil – şi am petrecut, creând atmosfera asta plăcută, toată după-amiaza. Din fericire, nu am în fiecare zi crizele astea fermecătoare de amabilitate…

Pe de altă parte, îi scrie lui Michel:

Îmi lipsesc energia şi perseverenţa. Ar trebui să studiez opt ore pe zi, nu cinci – dar unde să găsesc forţă? Mai ales dormind puţin şi prost… Alaltăieri noapte am cântat în vis de cincizeci de ori Bolero-ul de Chopin, greşind de fiecare dată aceeaşi ritornelă – lucru care mi-a mâncat sufletul. Când m-am trezit eram mai obosită decât dacă n-aş fi dormit deloc.

Iar lui Hélène Stricker, pe 20 ianuarie, cu câteva ore înaintea unui concert la Berna: „Va fi un dezastru de la un capăt la altul.“

Acest tip de contrareclamă aproape permanentă pe care şi-o face – de ale cărei consecinţe prietenii ei nu şi-au dat seama întotdeauna, poate – are fără îndoială legătură, oricât de incredibil ar putea să pară, cu dificultăţile de neînţeles cu care se confruntă de aproape treizeci de ani în cariera ei, influenţându-i pe mulţi dintre cei care o cunoşteau – mai obişnuiţi cu mulţumirea de sine a majorităţii colegilor săi şi cu falsa modestie a altora…

E adevărat că are alte motive de îngrijorare care-i întunecă starea de spirit: sănătatea lui Dinu Lipatti – a cărui tăcere a interpretat-o la început, după obiceiul ei, ca pe un semn de pierdere a afecţiunii – începe să se deterioreze. Pe 17 ianuarie el îi scrie de la Geneva:

Dragă şi foarte susceptibilă Clarinette,

Citindu-mi scrisoarea, desigur că eşti plină de remuşcări, căci ea a dovedit nevinovata (!) mea tăcere, precum şi acuzaţiile dumitale rău intenţionate în privinţa mea. Eu sunt un înger, şi dumneata eşti un diavol.

Na! Dar totuşi vreau să te văd cât de curând – mi se pare că nu ai mai venit de trei ani.

Saint-Gall – public excelent, pianist şters şi mediocru. Bienne, publicul la fel şi pianistul mai bun, dar cu capul în nori (era gata să rateze o intrare, privind ca un viţel pe dirijor!).

Acum: la pat, prin ordinul Facultăţii, şi corespondenţă cu prietene pline de fantezie, a căror prezenţă ar face atâta plăcere prin vorbă şi prin cânt. Pe când, Domnişoară? Alege şi anunţă.

Gândurile noastre foarte afectuoase…

Al dumitale vechi şi şubrezit prieten,

Dinu

Dar, deşi la început nu pare aşa, ceea ce va urma este important pentru Clara: corespondentul lui Kiesgen din Olanda, impresarul Koning, a obţinut o înregistrare cu orchestră, la Hilversum, pe 7 februarie, profitând de prezenţa ei la Haga pe 5 pentru un concert cu cvartetul reunit de violonistul Röntgen. „În Olanda a fost foarte bine, mare succes, chiar foarte mare", scrie ea – şi Koning este atât de impresionat, încât îi propune să organizeze, pe riscul său, o serie de concerte în Olanda pentru stagiunea următoare. E prima dată – şi va fi şi singura – când un profesionist va miza pe talentul Clarei, care nu mai este totuşi la vârsta la care se începe, în general, o carieră: va fi foarte mişcată de această dovadă de încredere, mai mişcată decât arată atunci, dar îi va purta lui Koning o recunoştinţă adâncă.

Se întoarce în Elveţia pentru o serie de recitaluri şi de concerte cu orchestră (cinci între 12 şi 26 februarie), mereu obosită, dar cu un moral mult mai bun:

Nu am fost încântată de concertul de acum două seri de la Lausanne, nici de ambianţă. În schimb, aseară, la Schaffhouse, cu orchestra din Winterthur şi Desarzens (Mozart în la şi Chopin în fa minor), a fost un adevărat triumf. Pian minunat – totul a fost minunat, unul din acele concerte rare, dar care rămân.

Profită de trecerea prin Leysin, unde dă un recital, ca să-i facă o vizită lui Vlado Perlemuter, care este bolnav, apoi are un nou concert la Lausanne şi un recital la Milano, pe 8 martie, înainte să plece, pe 12, la Perpignan, „ca să-l vadă pe Casals şi să cânte cu el în intimitate" (pe 18 şi 19 martie).

Pe 12 aprilie cântă la Paris (singura apariţie în public pe care o are acolo în tot anul 1948), *Concertul nr. 2* de Chopin cu Orchestra Simfonică Radio,

care nu are nici un ecou. Domnişoara Gélis profită de prezenţa ei ca să organizeze o serată muzicală în salonul său, strălucită („foarte reuşită, toată lumea încântată“, va spune Clara), dar fără alte rezultate.

Iarăşi nu are nici un angajament în mai, nici în iunie, merge să studieze la Winterthur, înainte de a se întoarce la Vevey pentru a face parte din juriu la examenele de la Conservatorul din Lausanne – „onoare de care m-aş fi putut lipsi“. Pe 6 mai, îi scrie lui Hélène:

L-am ascultat pe Milstein la radio şi mi se pare că după asta toţi artiştii sau oricum majoritatea ar trebui să se gândească să se sinucidă. Ce să facem noi, ceilalţi, decât să ne rătăcim?

Şi crede sincer acest lucru: încă trece prin acele perioade de depresie, de disperare, de descurajare completă, care îi pun prietenii la grea încercare. Dacă munca ei nu o mulţumeşte sau dacă, mai mult, apare o dificultate – oricât de mică – în timpul unui concert, totul capătă imediat dimensiunile unei catastrofe. Tensiunea în care trăieşte aşteptându-şi concertele (prea rare pentru ca ritmul lor să-i dea încredere) o face deosebit de sensibilă şi de vulnerabilă.

Totuşi, nu se dezminte niciodată, orice-ar spune – şi nu va înceta să spună în anii care vor urma. Imediat ce pune mâinile pe un pian, se întâmplă „ceva“. Interpretarea ei este şi va rămâne până în ultima clipă de o calitate incomparabilă: niciodată nu va fi afectată de nimic – şi în nici un caz de succes. Oare ce o face atât de tulburătoare? Este vorba, desigur, mai presus de toate, de „talent“, de ceea ce „nu se explică“ – după cum spunea un critic elveţian cu douăzeci de ani înainte. Dar e vorba şi de izbucnirea muzicii pure, aşa cum a fost scrisă; şi de acea respiraţie naturală datorită căreia, şi în cazul mişcărilor celor mai rapide, trăsăturile rămân clare, limpezi, aerate. E vorba mai ales de acea pulsaţie interioară, dincolo de ritm, care dă naştere vieţii, o întreţine, o proiectează, fără ca o frază să se termine vreodată înainte de a o anunţa pe următoarea… Fiecare notă este esenţială – recreată parcă în momentul în care este cântată – fiecare o pregăteşte, o cheamă pe cea care vine, fără cel mai mic dezacord şi fără cea mai mică pauză, sunete cristaline, suspendate, detaşate, dar unite de un *legato* impalpabil şi omniprezent până la acordul final, care se prelungeşte încă în tăcerea care urmează – plină de armonice, de armonie, de emoţie şi de vis.

La începutul verii 1948, trebuie să stea trei săptămâni la pat, din cauza unei bronşite, şi se ridică doar pentru a cânta la Geneva, pe 14 iulie,

Concertul nr. 20 în re minor de Mozart, cu Orchestra Elveţiei Romande şi Pierre Colombo, „fără să fi putut să mă ating de pian". Pe 23, cântă *Concertul nr. 23* (K. 488) la Glarus, cu Orchestra Mozarteum din Salzburg, sub bagheta lui Bernhard Paumgartner, apoi pleacă pe 24 la Aix, unde, datorită contesei Pastré, a fost angajată în cadrul Festivalului să cânte, sub bagheta lui Ernest Bour, *Concertul în re minor* de Mozart:

Pe 25 dimineaţa, repetiţie, seara, concert – dacă totul merge bine voi crede în minuni.

Minunea chiar are loc, dar a doua zi Clara rămâne iar la pat, cu febră, şi se ridică numai pentru a cânta pe 29 la Montredon:

Decor minunat, estrade periculoase, mulţi fotografi, complimente nesincere din belşug…

La recepţia care urmează, în parcul castelului, organizatorii festivalului îi fac „mii de promisiuni precise"… dar încă de a doua zi nu mai e vorba decât de „ceva prea vag ca să mai vorbim!". Şi, de fapt, organizatorii se vor grăbi să o uite.

Totuşi, aceste concerte „au mers bine, dar săptămâna petrecută acolo a fost tare nesuferită". Mai are o decepţie: obosită de recidiva bolii, neputând să pregătească programul, cere amânarea unui recital pe care trebuia să-l dea câteva zile mai târziu la Arosa – dar cei de acolo „au înlocuit-o imediat".

Nu are mijloacele de a se apăra de acest fel de decepţii, după cum nu are mijloacele de a face faţă greutăţilor practice ale vieţii cotidiene: incapabilă să care bagaje, călătoriile ei în Europa de după război, când hamalii sunt rari, îi creează constant probleme. Adesea roagă unele prietene s-o însoţească atunci când pleacă, uneori Hélène Stricker vine cu ea în deplasări. Iar din cauza cetăţeniei române aceste peripluri, pentru care are nevoie de vize, de permise şi de altele, pentru care trebuie să facă demersuri neîncetate, sunt şi mai dificile. În unele ţări chiar îi este interzisă intrarea, în Austria, de exemplu, motiv pentru care orice participare la Festivalul de la Salzburg (unde a fost solicitată de Mozarteum) este imposibilă. Prietenii elveţieni o îndeamnă să solicite cetăţenia elveţiană, iar ea îi lasă să se ocupe de acest lucru acţionând pe lângă autorităţile federale: pe lângă facilităţile pe care le va avea pentru a se deplasa, pentru ea acesta este un mod de a-şi arăta recunoştinţa faţă de ţara care a primit-o într-un moment de disperare şi

a dat dovadă de o fidelitate constantă, precum şi de o admiraţie din ce în ce mai mare.

Dar demersurile durează mult, şi Clara petrece luna august 1948 alături de doamna Langenhan la Schloss Berg, descurajată din nou de rezultatele dezamăgitoare ale concertelor sale, strălucite totuşi, de la Londra: nici un nou angajament în perspectivă!

Păcat că englezii m-au părăsit cu toţii. Fidelitatea lor a fost de scurtă durată, iar succesul meu, un foc de paie…

Doamna Langenhan nu încetează s-o încurajeze: „Nu trebuie să te laşi cuprinsă de îndoială.“ Dar nu putem să nu recunoaştem că ar avea câteva scuze ca să se lase pradă ei. Nici în afara Angliei situaţia nu e prea strălucită: un singur concert în septembrie (Concertul nr. 2 de Chopin la Groningen, în Olanda, pe 29) şi unul singur în octombrie, la Vevey. Măcar acolo este vorba de o şedinţă de sonate (Mozart, Beethoven, Brahms) cu Enescu care are un succes imens: cei care au asistat au păstrat amintirea unor momente de emoţie incomparabile. Ea însăşi consideră acest concert „foarte emoţionant“. Marele maestru român are o vârstă înaintată, dar sensibilitatea, sonoritatea lui uluitoare de îndată ce atinge cu arcuşul coardele viorii cuceresc publicul.

În noiembrie, două recitaluri în Elveţia, apoi *Concertul nr. 19 în fa major* de Mozart (K 459) pe 19 la Zürich, *Concertul în mi bemol nr. 9* pe 21 la Milano (amândouă cu Paul Sacher) şi *Concertul nr. 4* de Beethoven pe 28 la Aarau, acest ultim concert bucurându-se de o critică remarcabilă. Vorbind despre concertul de Mozart de la Zürich, Clara scrie:

Concertul a avut un succes foarte mare (sala plină ochi), dar nu m-a mulţumit. Nu s-a întâmplat nimic grav, puţină nervozitate la început, câteva note false, dar finalul foarte strălucit. Andante-le prea lent (nu din vina mea). Sacher spune că este încântat. Eu, expertă în gafe ca nimeni altcineva, i-am spus unei doamne care mă întreba, cu un zâmbet larg, dacă sunt mulţumită de acompaniament că nu am simţit acea înţelegere care e necesară şi că asta m-a cam tulburat. Or, se pare că Sacher şi doamna cu pricina se tutuiesc… Nici dacă ai geniu nu ai putea reuşi fiind aşa de nătâng!

Încă o decepţie din cauza anulării unui concert de sonate pe care trebuia să-l dea la Paris cu Szigeti şi care devine prea riscant din pricina unei noi greve generale:

Mi-aduc aminte – scrie Joseph Szigeti – cât am suferit la Milano când am acceptat hotărârea impresarului nostru parizian. Tocmai cântasem la Scala, cu degetele împietrite de frig, pentru că încălzirea cabinelor artiştilor şi a culiselor nu fusese încă restabilită. Poate că era prea uşor, în perioada aceea tulbure de după război, să renunţi…

În decembrie nu are decât un concert, la Glarus, pe 6, cu cvartetul de coarde din Winterthur (unde prima vioară este prietenul său Peter Rybar): cvintete de Brahms şi de Dvořák. Pe 8 decembrie, îi scrie din Zürich lui Michel:

Concertul a avut loc fără incidente, şi Dvořák-ul mi s-a părut o lucrare frumoasă cântând-o cu cvartetul – a fost foarte obositor. Eram deja foarte obosită înainte de concert şi noroc că nu mai sunt concerte în următoarele zile, pentru că nu ştiu dacă aş fi reuşit să le dau.

De fapt, în afară de o reală oboseală fizică, resimte mai ales repercusiunea acumulării tuturor decepţiilor, a tuturor falselor speranţe care vin una după alta: are nevoie să cânte, în ciuda tracului intens, are nevoie de public pentru a se dezvălui complet, şi până la urmă nu e nimic mai rău pentru ea decât perioadele în care nu lucrează.

Acest lucru se vede încă de la începutul anului 1949, anul în care va avea constant diverse probleme de sănătate mărunte, accese de febră, momente de depresie – care nu-i vor afecta totuşi nici o clipă obligaţiile profesionale: pe 5 ianuarie dă primul ei recital organizat de impresarul Koning, la Sala Diligentia din Haga. Acest prim examen olandez e trecut cu brio, succesul este răsunător, critica excelentă… dar puţini spectatori au venit să asculte o „necunoscută“, ca întotdeauna în Olanda. Pierderea este mare pentru Koning, care nu se descurajează, deşi Clara scrie: „Nu prea îmi vine să repet experienţa.“

Pe 8 înregistrează la Hilversum cu orchestra, se întoarce în Elveţia (după un scurt sejur la Paris) pentru a da două recitaluri, pe 22 la Burgdorf, pe 26 la Basel, revine în Olanda pentru o nouă înregistrare cu orchestră, pe 5 februarie la Hilversum, trei noi concerte la Haga pe 6 (recital), pe 12 (cu orchestră) şi pe 16 (recital), apoi în Elveţia pentru trei concerte, pe 23, 24 şi 25 cu Carl Schuricht – „care mi-au oferit o bucurie şi o emoţie extraordinare“, scrie ea. Apoi în martie:

Încă şase concerte neprevăzute luna aceasta: pe 7 la Locle, pe 14 şi pe 15 la Berna (La major de Mozart), pe 17 la Luzern (Concertul de

Schumann), pe 20 recital la Zürich (pe care nu voiam să-l dau), pe 31 recital la Cuira.

Concertul de la Zürich este amânat pentru 1 aprilie, iar pe 28 martie Clara scrie iarăşi:

Concertul de la Zürich (de joi) va fi, cred, o adevărată calamitate: nu am mai putut să dorm din cauza lui. O idee fixă a domnului Schulthess, care este, de altfel, foarte amabil, dar…

De fapt, acest concert, ca toate cele dinainte, a primit critici excelente…

Dar la Paris tot nu se întrevede nimic! Stă acolo câteva zile şi îi scrie lui Michel Rossier: „Ţi se pare că ar trebui să cânt încă o dată cu Lamoureux fără nici un onorariu?“, semnează un contract pentru Festivalul din Strasbourg pentru luna iunie, se întoarce în Elveţia ca să cânte pe 25 şi pe 26 la Baden (orchestră şi recital), pe 29 la Neuchâtel (recital), pe 1 mai la Thun (orchestră), pe 4 la Winterthur (cvartet), pe 6 la Baden (trio), pe 12 la Lausanne (recital), pe 20 la Zürich (orchestră).

Abia are vreme să răsufle puţin şi pe 5 iunie scrie:

Cânt pe 15 la Strasbourg, pe 16 la Mulhouse, mă întorc la Basel pe 17 dimineaţa, stau până pe 19. Aş renunţa la concertul de pe 20 de la Strasbourg, care include, printre altele, Carnavalul de Schumann, pentru că sufletul meu nu are nimic carnavalesc de câteva săptămâni încoace. În schimb, la Mulhouse programul e original, dar nu am nici un merit: Beethoven op. 31 nr. 3; trei Scarlatti; Nocturnă, Mazurci, Bolero de Chopin şi… concert de Chopin în final, cu orchestră, bineînţeles. Uite un program puţin obişnuit!

Pe 23 iunie îi scrie lui Michel de la Haga, unde s-a întors ca să cânte pe 26 la Scheveningen cu cvartetul Röntgen şi pe 27 la radio la Hilversum:

Concertele Brahms de la Strasbourg şi mai ales cel de la Mulhouse au avut un succes imens – dar pianul de acolo (Gaveau) este foarte prost. Totuşi, sala arhiplină, audienţa şi orchestra foarte simpatice.

În schimb, concertul Schumann a fost îngrozitor, cumplit. Tot începutul Carnavalului până la „valsul nobil“ merita fluierături – continuarea la fel. N-am masacrat niciodată o lucrare aşa şi criticii mi se par foarte binevoitori şi indulgenţi. Domnul Leguillard a spus: „începutul a fost laborios, dar apoi…“ Eu una nu înţeleg cum de-am avut îndrăzneala să continui să cânt.

Aflată încă sub influenţa acestui concert nefericit am făcut, fără-ndoială, o prostie cu care nu vei fi, poate, de acord: le-am scris celor de la BBC rugându-i să nu difuzeze Carnavalul, explicându-le că, din diferite motive, printre care un pian Pleyel destul de prost, interpretarea acestei lucrări nu m-a mulţumit. Dacă, împotriva oricărei aşteptări, Londra ţine cont de această rugăminte, cred că ar fi totuşi o mare şansă dacă n-aş fi ascultată în asemenea condiţii în Elveţia şi în Olanda…

Doamna Brown mi-a scris de la Paris ca să mă sfătuiască, din partea lui Caratgé, să-i scriu lui Bigot ca să-l rog să cânt cu Lamoureux: fireşte că, după acest început strălucitor în Franţa, nu voi formula o asemenea rugăminte. De altfel, n-aş putea să scriu o astfel de scrisoare.

Deşi critica a observat, într-adevăr, „un început nesigur“ în *Carnaval*, cronicile sunt, în rest, excelente, atât la Strasbourg, cât şi la Mulhouse: „Doamna Clara Haskil te face să te gândeşti la cealaltă Clara, cea pe care Schumann o adora…“

Se odihneşte, în sfârşit, cincisprezece zile în iulie, la Paris. Se întâlneşte aici cu prietenii ei, Hilda Gélis, familia Desmarais, doctorul Hamburger, Youra etc.:

Alaltăieri cu doamna Pastré şi cu Youra acasă la Enescu, în vila lui de la Meudon, şi stăteam lângă regina Belgiei şi am vorbit cu ea, fără să ştiu cine e, pe deasupra! Cu toate acestea, a fost fermecătoare şi m-a întrebat de ce nu cânt la Bruxelles…

La plecare, pentru că numărul persoanelor era mai mare decât al maşinilor, regina mi-a oferit un loc alături de ea, lucru care a făcut-o pe o persoană binevoitoare să spună: „A făcut în aşa fel încât să fie în maşina reginei, ar fi putut cel puţin să se aşeze lângă şofer…“

Se întoarce la Vevey, unde o urmăreşte amintirea neplăcută care i-a rămas după experienţa de la Strasbourg. Pe 17 scrie:

M-am întors ieri din Franţa şi m-a cuprins o criză de „proastă dispoziţie“… Ştiu că în afara muzicii nu exist şi sufăr destul de mult pentru că nu am o cultură, o inteligenţă care înalţă o fiinţă umană peste nivelul obişnuit… Plec pe 25 la Tarasp pentru vreo cincisprezece zile şi asta mă enervează destul de mult.

Pe lângă neliniştea ei latentă, are cu siguranţă motive de „proastă dispoziţie“, în ciuda dezvoltării încurajatoare a activităţilor ei: această

rătăcire permanentă, fără legături, fără cămin nicăieri, fără acoperiş măcar, o apasă; o tulbură, de asemenea, divorţul unui prieten foarte drag, apoi, mai ales, boala lui Lipatti…

I-a ţinut locul pentru două concerte în Olanda („astfel oamenii au avut parte de Artă pură şi eu n-am avut nici o remuşcare…“, îi scrie el), dar acum este imobilizat pentru multe luni. Pe 20 februarie i-a scris:

Sunt tot în pat, aceeaşi boală ca vara trecută. Alaltăieri puncţia: au scos 500 gr. de lichid, însă, cum s-a refăcut la loc, mâine probabil că vor scoate iar apa din mine. Am început un tratament nou în care îmi pun ultima mea speranţă…

Nu vrei să cânţi cu Balmer la Berna? Mi-ai face un mare serviciu şi o mare bucurie. Pentru mine, concertele sunt suspendate până în octombrie 1949.

Apoi, pe 4 martie:

Dacă nu ţi-am telefonat după concertul din Geneva este că 1) nu puteam părăsi patul 2) nu puteam respira deloc şi 3) a doua zi aveam o nouă puncţie, foarte plicticoasă.

Acum că sunt bine pot să-ţi spun cât de minunat ai cântat şi ce mare artistă eşti. (Nu este nevoie să ţi-o mai spun.) Îmi pare aşa de rău că nu te-am putut vedea! Iată mai mult de o lună de când zac la pat. De o săptămână mă simt mai bine, temperatura scade, respiraţia redevine normală… Lucrez cu capul, fără pian şi casc gura la soare. Dă-mi o idee pentru un Bach frumos şi impozant.

Un nou tratament duce la o oarecare vindecare (pe 13 august el scrie: „sănătate bună“), dar îngrijorarea continuă, pentru că se ştie, fără să se spună, cât de gravă este boala care îl macină. De altfel, au loc recidive: „De-o săptămână sunt rău bolnav, febră mare, nelinişti etc. M-am săturat! Aş vrea atât de mult să studiez!“ Fiecare din aceste probleme este o nouă rană pentru sensibilitatea Clarei. Din fericire, are în Michel Rossier prietenul credincios, pe care se poate baza. Pe 1 mai îi scrie:

Ştii ce înseamnă prietenia dumitale pentru mine. E o sursă de bucurie, de alinare constante, o raţiune de a trăi. Datorită dumitale am putut să studiez în ultimii ani acasă la dumneata cu sentimentul că am un cămin unde mă simt în familie, în siguranţă, şi unde am fost primită întotdeauna cu atâta bunăvoinţă.

Tot dumitale îţi datorez faptul că am cântat atât de mult în Elveţia şi în alte părţi, pentru că fără încurajarea afectuoasă şi sprijinul dumitale n-aş fi putut niciodată să pregătesc şi să duc la bun sfârşit toate aceste concerte.

Apoi, într-o bună zi din iunie 1949, acelaşi Michel îi dă o veste foarte bună: va obţine cetăţenia elveţiană, care nu numai că va simplifica mult lucrurile din punct de vedere practic, dar îi va da şi o impresie de siguranţă. Din Olanda, unde află vestea, Clara îi scrie unei prietene:

Nu e nevoie să-ţi spun ce fericită sunt. Dar aproape nu îndrăznesc să cred şi aş vrea să pot deja să întorc paşaportul pe toate feţele ca să mă conving că e un document elveţian în posesia mea. Să sperăm că se va întâmpla până la sfârşitul anului.

La sfârşitul lunii iulie pleacă să facă o cură la Schuls Tarasp, unde se simte „ca întotdeauna cam singură, dezrădăcinată şi… melancolică!“ – dar are proiecte, carnetul ei se umple de date:

Pe 11 august voi cânta la Davos cu cvartetul din Winterthur şi singură două lucrări de Schumann (nu Carnavalul, din fericire!), pe 6 septembrie la Radio-Zürich (La major Mozart) şi începând cu 20 septembrie voi avea douăzeci de concerte până pe 25 noiembrie în Olanda şi în Elveţia.

Dar între timp se întâlneşte cu Bruno Walter la Luzern, petrece seara de 14 august cu el, şi pe 24 august îi scrie lui Hélène, din Zürich:

Nu-ţi închipui cum trec zilele de când ne-am întors la Zürich. Am fost la Luzern, la Winterthur, la Cuira, mă întâlnesc cu prieteni, cu Casals aproape toată ziua, cântă mai bine ca niciodată, a întinerit cu zece ani – ieri o serată muzicală intimă s-a terminat la 3 dimineaţa, în fine, nu ştiu cum fac faţă. Nu studiez nici cinci minute, dar am cântat cu Casals diferite lucrări.

Cât despre concertele mele… Plec poimâine cu Casals la… Zermatt cu maşina şi voi fi la Vevey de luni 29 până pe 5 septembrie. Va trebui să studiez zece ore pe zi… Se pare că nopţile albe, dar bogate în emoţii artistice şi în impresii profunde, m-au făcut să arăt bine.

Într-adevăr, se pare că acest regim îi prieşte în toate privinţele, pentru că, după emisiunea de la Zürich, Lipatti îi scrie pe 8 septembrie din Montana:

Dragă Clarinette,

Ai cântat şi mai deosebit decât de obicei. A fost din toate punctele de vedere o execuţie magistrală. Te-am auzit foarte bine şi mi-e imposibil să formulez cea mai mică critică. Poate tempoul orchestrei puţin prea agitat în

final. Dar ce s-a întâmplat la început (tema a doua, mi major)? Eşti o mare, o foarte mare artistă şi muziciană şi o remarcabilă pianistă! Dacă într-o zi va trebui să învăţ alte concerte de Mozart, mă înscriu elevul dumitale. Fără nici o glumă.

Iată patru zile de când ispăşesc cu aproape 39° seara. Am capul ca un butoi şi stau la pat. Maestrul Backhaus a sosit, vesel, încântător şi bun ca întotdeauna. Va fi încântat să te revadă. Când vei veni îţi voi da Cadenţa *şi vom discuta proiecte, programe, recitaluri.*

Te îmbrăţişez cu afecţiune şi mare admiraţie.

Vechiul dumitale Grégoire

În noiembrie este din nou în Olanda. De data aceasta publicul se îmbulzeşte: Koning a câştigat, Clara la fel. Totuşi, pe 14, ea scrie de la Haga:

Nu sunt în formă şi sunt pe cât de deprimată, pe-atât de dezorientată din toate punctele de vedere. Cred că e începutul sfârşitului pentru mine… Sper că n-ai ascultat retransmisia concertului de Mozart şi că nu-l vei asculta pe cel de Chopin…

În timp ce în ziarul olandez Haagsh Dagblad din 21 noiembrie se poate citi, sub titlul „Clara Haskil, o solistă ideală“:

Prin urmare, mai există aşa ceva: o artistă care slujeşte arta la perfecţie, împlinind, parcă, un sacerdoţiu. Se adaugă o măiestrie aproape supraomenească şi o interpretare de o frumuseţe pură şi captivantă – am putea spune a unor mâini inspirate – care nu este posibilă decât datorită unei înţelepciuni interioare care te face smerit. Clara Haskil are darul de a transmite acest mesaj atât de înălţător, atât de frumos, atât de emoţionant, de o puritate atât de senină, atât de omenesc şi, în acelaşi timp, vibrant…

Şi pe 3 decembrie, după o interpretare extraordinară a Concertului nr. 2 de Chopin la Lausanne, Clara îi scrie lui Hélène Stricker:

Casals mi-a scris ca să-mi spună ce „frumos“ a fost Chopin-ul cu Desarzens, şi pare încântat de concert… Trebuie să ai o doză de indulgenţă! Dar e prea mult, căci nu pot să cred că exact aşa gândeşte.

Astfel, cu toată unanimitatea laudelor cu care-i sunt primite toate concertele, nu există nici o interpretare pe care ea chiar să o aprecieze – e de-a dreptul incorigibilă! Pe 1 decembrie dă ultimul ei concert din acel an,

un recital la Lugano, în vreme ce Lipatti urcă pe scenă pentru prima dată de când s-a îmbolnăvit. Pe 19 decembrie, el îi scrie:

Draga mea Clarinette,

Mulţumesc pentru telegrama dumitale atât de prietenoasă, primită două minute înainte de intrarea în scenă. Am fost fericit să pot constata că mai pot fi încă în stare a face ceva în viaţă. Public foarte mişcat şi nici cea mai mică urmă de trac, încât întrebam tot timpul pe Madeleine dacă eu eram acela care trebuia să cânte sau altcineva.

Sănătatea e normală, acest concert a fost şocul necesar pentru a ieşi definitiv din încurcătură. În fine, să nu spunem vorbe definitive, dar să aşteptăm şi în fond să nu ne mai gândim la aceasta…

Şi, când Clarei i se acordă cetăţenia elveţiană, îi scrie un lung poem umoristic pe care i-l dedică:

Clarei Haskil,
Cetăţeană elveţiană,
Locuitoare în Vevey,
Prinţesă a Muzicii.

În timp ce, tot pe 19 decembrie, Clara îi scrie lui Anne Grandjean:

Iartă-mă pentru întârzierea mare cu care îţi scriu să-ţi mulţumesc din suflet pentru zilele minunate pe care le-am petrecut la dumneata, pentru frumoasa plimbare la Berna şi, mai ales, pentru prietenia caldă şi sinceră pe care o simt la dumneata, pe care o ştiu adevărată şi pentru care n-aş putea să-ţi fiu destul de recunoscătoare. Mă accepţi şi ţii la mine aşa cum sunt, nu e puţin lucru, pentru că sejurul în Argovia m-a îmbogăţit din anumite puncte de vedere: cusururile mele, defectele mele sunt mult mai numeroase decât credeam, şi totuşi mă cunosc bine…

Poate că ai aflat sau ai citit că mi s-a acordat cetăţenia elveţiană şi le sunt nespus de recunoscătoare tuturor celor care m-au *acceptat şi mă consideră una de-a lor.*

Sfârşitul acestei luni se desfăşoară aşa cum era prevăzut, cu schimbare de domiciliu încă de trei-patru ori, apoi întoarcere la Vevey, de care nu pot să-ţi spun cât mă tem. Prietenii mei pleacă pe 1, camera mea nu este nici mobilată, nici curăţată, impersonală, un cuib de melancolie. Ce însoţitor fidel! Dar nu am dreptul să mă plâng şi îmi cer scuze…

Prin urmare, petrece sfârşitul lunii decembrie „când la unii, când la alţii, deranjându-i – este cam neplăcut“. Totuşi, dacă face bilanţul acestui an 1949, nu poate să nege că a lucrat mai mult ca niciodată şi, pentru întâia oară, a câştigat ceva bani: pe 7 ianuarie 1950 va împlini 55 de ani, şi pentru prima dată în viaţă nu va mai depinde material de alţii! Desigur, situaţia e încă precară şi nu se poate simţi încă în siguranţă, dar această independenţă complet nouă este deja un semn. Semn aşteptat atâta vreme, încât nu va ajunge niciodată să creadă întru totul că e adevărat şi va păstra până la sfârşitul vieţii o anumită neîncredere în realitatea succesului ei.

III
GENIUL RECUNOSCUT

Gloria
1950–1957

În ziua de 12 februarie 1950 Clara îi scria lui Anne Grandjean:

Astăzi, la Amsterdam, s-au simţit în sală o tensiune şi o linişte aproape emoţionante. Am interpretat foarte bine fuga „dumitale“ în la minor (cel mai bine de până acum), opus 111 şi Brahms. Variaţiunile Abegg au ieşit mai puţin „strălucite“ decât ieri, ca şi restul. Eram deja obosită, iar pianul mi-a pus beţe-n roate, prea rigid pe bucăţile mai suave şi rapide. Numai de-am avea succes în continuare: Olanda şi Elveţia sunt singurele ţări care mă solicită pentru concerte de pian – şi cine ştie pentru cât timp de-acum încolo?

Nu i se poate reproşa nici pe departe această îngrijorare, nici nesiguranţa: după succesul magnific pe care-l avusese la Londra în anul precedent, nu mai primise nici o propunere, în Italia nu mai găseşte nici o ocazie de a cânta, iar Franţa o tratează mai departe cu totală indiferenţă. Fără îndoială, nu ştie cu ce arme să lupte în asemenea situaţii, iar candoarea aceasta transpare într-o scrisoare trimisă, din Hilversum, lui Michel Rossier:

Ieri am luat masa cu familia Schuricht… După cina asta, rămân cu impresia dezgustătoare a răutăţilor pe care pot să le spună artiştii unii despre alţii. Mi se pare incredibil şi dezamăgitor, sinceră să fiu.

Cu toate acestea, anul 1950 rămâne un an de cotitură în cariera sa, deşi fără doar şi poate nu-şi dă seama de acest lucru deocamdată – şi deşi încă are destule motive să se îndoiască. Perseverenţa lui Koning începe să dea roade, răsplătindu-l pentru toate riscurile pe care şi le asumase de dragul Clarei: în mica ţară care este Olanda i-a aranjat trei turnee (în februarie, aprilie şi decembrie) în decursul cărora Clara susţine nu mai puţin de douăzeci şi două de concerte (fie cu orchestră, fie în recital), fiecare în parte dovedindu-se un adevărat succes. Acum încep să se facă auzite prin vocea criticilor muzicali, tot mai puternice odată cu trecerea timpului – pe măsură ce Clara se va bucura în sfârşit de succes şi glorie –, uimirea şi regretul care

vor deveni un laitmotiv: „Nu putem decât să deplângem faptul că abia acum ni s-a oferit ocazia de a fi încântaţi de talentul ei excepţional.“

Ar trebui făcut un inventar al tuturor cronicilor apărute atunci, cronici care stau mărturie atât pentru execuţia, interpretările şi geniul Clarei, cât şi pentru calităţile de auditori şi de iubitori de muzică ale criticilor, ale căror analize sunt cu adevărat remarcabile. Regăsim aceeaşi fervoare, aceeaşi uimire în cronicile despre concertele susţinute de ea între timp în Elveţia, unde fusese descoperită de multă vreme, dar unde lumea nu se mai sătura s-o asculte.

În 5 aprilie, după un concert foarte reuşit la Bergamo, Clara notează în carnetul ei: „Franco Rossi[47] a sosit special de la Veneţia pentru acest recital. N-am mai trăit niciodată aşa ceva!“

47. Franco Rossi (1921–2006), violoncelist italian, membru al Cvartetului italian vreme de 35 de ani. (N. tr.)

După încheierea celui de-al doilea turneu al ei din anul petrecut în Olanda, stă la Paris primele două săptămâni ale lunii mai, unde se întâlneşte cu prieteni şi face noi încercări de a-şi aranja concerte: zadarnic. Tot la Paris urmează un tratament pentru o inflamaţie la încheietura mâinii stângi, de care suferă de aproape două luni: din această pricină îşi modificase de mai multe ori în Olanda programul de concert, fără însă ca acest lucru să-i afecteze vreodată calitatea interpretării. S-a pus totuşi şi problema operaţiei, de care Clara nici nu voia să audă: un medic din Paris o asigurase că avea să se vindece cu ajutorul unor injecţii locale. Începe aşadar tratamentul, cu toate că injecţiile erau foarte dureroase şi nici nu se întrevedea vreo ameliorare în scurt timp.

Nici în celelalte privinţe nu stă mai bine, iar scolioza de care suferă, accentuându-se de la an la an, aduce cu sine noi şi noi probleme, care-i afectează moralul: găseşte totuşi resurse de energie, interpretând uneori cuprinsă de febră, de dureri, ocazii cu care notează în carnet: „bolnavă“ sau „recital deplorabil“…

La 1 iunie pleacă la Prades, unde Casals reuşise să-şi organizeze festivalul, în cadrul căruia a invitat-o să cânte. În ziua de 5 iunie, va interpreta acolo *Concertul în fa minor* de Bach (care tocmai fusese „reeditat“ pe disc); se vede cu această ocazie cu Serkin, un alt discipol al profesorului Robert, şi, mai ales, îl întâlneşte pe Arthur Grumiaux: Casals prevăzuse un concert Beethoven, cuprinzând o sonată pentru violoncel şi

pian, o sonată pentru vioară şi pian şi un trio, în toate trei pianul căzând în grija Clarei.

Încă de la prima lectură a *Sonatei pentru vioară* (*nr. 10* de Beethoven), armonia dintre interpreţi e desăvârşită, iar execuţia este perfect acordată: Arthur Grumiaux e uluit de interpretarea Clarei – care-l admiră la rându-i, ascultându-l de mai multe ori înainte. În mod curios, Grumiaux mai avusese cu un an înainte o experienţă similară, care-l fermecase: este vorba despre întâlnirea cu Lipatti. Dar Lipatti se îmbolnăvise, iar acea primă întâlnire avea să rămână şi singura.

Aşadar, la Prades a apărut pentru prima dată ideea ca Grumiaux să facă echipă cu Clara, dar vor mai trece încă vreo câţiva ani până când aceasta va prinde contur.

Pe 28 iunie, când se întoarce la Vevey, Clara notează:

Săptămânile petrecute la Prades aproape că m-au îmbolnăvit din pricina atâtor emoţii. Au fost de o frumuseţe de neimaginat şi doar trecând prin asemenea emoţii poţi simţi cât de aparte e atmosfera acestui festival. Dar toate celelalte, cazarea dintre cele mai neplăcute, hrana care lăsa de dorit, căldura tropicală, încheietura care mă doare, toate m-au făcut să nu scriu nimănui decât surorii mele, care-a ajuns să mă creadă cam nebună, într-atât de mult mă neliniştea ideea de a participa la acest festival. N-am mai fost niciodată într-o asemenea stare, dar printr-o minune a ieşit totul bine şi m-am bucurat de un succes la care în mod cert nu mă aşteptam… Pentru că trebuie să mă consum nervos, mă consum pentru programele de concert, care vor fi şi mai multe în toamnă, şi nu mai apuc să studiez şi opere noi. E groaznic.

A doua zi Lipatti îi scrie:

Dragă Clarinette,

Ce păcat că nu te-am auzit la telefon! Ard de nerăbdare să te revăd, să te aud. Casals pare că interpretează şi mai dumnezeieşte pe Bach. Va trebui să ne povesteşti mii de lucruri.

Sunt alt om de la cortizon: nu mai am febră, nu mai am dureri, forţe proaspete, ore de pian, o oră de plimbare, poftă de mâncare sălbatecă. Peste două zile încep discurile mele la Geneva cu Legge[1] *şi cu tehnicienii săi din Londra. Două piane Steinway noi, de concert, minunate, mă aşteaptă acolo. Douăsprezece seri de discuri, fără întrerupere, muncă grea.*

Cum merge încheietura mâinii? Cere-i lui S. să-ţi facă un flacon de cortizon (trei zile), veţi fi vindecată pe loc…

Te îmbrăţişez cu afecţiune,

Al tău, Dinu

În iulie, Clara petrece câteva zile împreună cu Michel Rossier şi soţia acestuia (căsătoriţi de abia câteva luni), merge la Braunwald, unde susţine patru concerte într-o săptămână, iar după o scurtă călătorie la Paris ca să-şi consulte medicul, va lua o pauză de opt zile pentru a se odihni la Montana. Acolo se afla în ziua de 6 august, când scria:

Medicul din Paris vrea să reia seria de injecţii la mâna stângă – dar eu nu sunt de acord… Am introdus în programul de concert Sonata în si bemol (interminabilă), a lui Schubert – din care încă n-am învăţat nici prima pagină. L-aţi ascultat pe Lipatti vineri seară? Vindecarea lui e un adevărat miracol, datorat unui medicament american, cred. Ce bucurie pentru el şi pentru întreaga lume muzicală!

La 10 august merge la Salzburg, unde întregul ei proces de naturalizare de dată recentă o ajută să cânte în sfârşit la Mozarteum Concertul în mi bemol major al lui Mozart:

Urbe încântătoare, plină de amintiri, emoţionantă – fără îndoială de aceea am ales-o să cânt cât se poate de prost. Sunt tristă şi cam descurajată. Să fie deja începutul sfârşitului pentru mine?

Pe drumul de întoarcere poposeşte pentru douăzeci şi patru de ore la doamna Langenhan, apoi pentru câteva zile la Werner Reinhart, iar când revine la Vevey găseşte o transcriere a Pastoralei în fa major a lui Bach pe care o făcuse Lipatti pentru ea, cu o dedicaţie datată 13 august, la Geneva.

Jana soseşte şi ea la începutul lui septembrie: poate să urmărească extraordinara muncă pe care o depune Clara pentru sonata intitulată *Postumă* a lui Schubert şi pentru a pune la punct programul pe care trebuie să-l înregistreze la Winterthur pentru firma Westminster – imediat după susţinerea unui concert la Locarno.

În ziua de 16 septembrie, Dinu Lipatti ţine un recital la Besançon, în cadrul festivalului local, poate cel mai frumos dintre recitalurile sale, fără îndoială cel mai emoţionant din toată cariera lui: va fi ultima lui apariţie în public. Chiar a doua zi după concert, cade la pat. Şi-i trimite răspuns lui

Segovia, care-i propusese să meargă să-i cânte ca să-l mai destindă: „Nu acum – nu sunt vrednic să-l ascult.“

Sâmbătă, 23 septembrie, şi duminică, 24 septembrie, în doar patru şedinţe, Clara înregistrează pentru firma Westminster *Concertele nr. 19* (fa major, K. 459) şi *nr. 20* (re minor, K. 466) ale lui Mozart, împreună cu Orchestra simfonică din Winterthur, sub bagheta lui Henry Swoboda. Duminica următoare, după ce a interpretat la Zofingen cu aceeaşi orchestră *Concertul în mi bemol* al lui Mozart şi *Concertul nr. 3* al lui Beethoven, înregistrează de la ora 9 la ora 20, fără pauză practic, unsprezece sonate de Domenico Scarlatti.

Încă trei recitaluri în Spania („mare succes – public foarte simpatic“), câteva concerte în Elveţia, şi urmează al treilea turneu în Olanda (treisprezece concerte între 25 noiembrie şi 14 decembrie): acolo află, „din ziar“, de moartea lui Lipatti, la vârsta de 33 de ani, în 2 decembrie 1950. Deşi nu venea ca o surpriză, după evoluţia fulgerătoare a bolii sale din ultimele săptămâni, „a fost o lovitură teribilă. Îl admiram din toată inima şi-mi era un prieten drag“. Clara va fi profund afectată de dispariţia acelei reciproce „tandreţi nesfârşite“, dar, cu felul ei de a fi extrem de discret, nu şi-a îngăduit să-şi arate sentimentele. Îi scrie doar atât lui Hélène Stricker:

Sunt obosită, nu lucrez şi nimic nu-mi iese. Moartea lui Lipatti m-a întors pe dos, şi nu am nici o tragere de inimă să dau concerte…

Soseşte la Paris la 18 decembrie, unde se odihneşte câteva zile alături de Jana, în compania lui Hélène Stricker. Atmosfera nu e prea veselă, dar, cu ajutorul lui Hélène, Jana împodobeşte un pom de Crăciun „foarte micuţ“, care va readuce zâmbetul pe chipul Clarei. În privinţa viitorului ei profesional în Franţa, ea scrie:

Veştile de aici nu sunt deosebit de interesante. Chiar şi azi, domnul Bigot, un dirijor care mă cunoaşte şi cu care am cântat, mi-a spus la telefon: „Aici trebuie să ai bani de pierdut sau să te pricepi la tras diverse sfori ca să poţi ţine concerte.“ E adevărat, dar doar până la un punct, deoarece interpreţii mari cântă fără să fie nevoie de tras sfori sau de bani. E ciudat însă cum la Paris nu s-au aranjat niciodată lucrurile. Poate pentru că nu am purtat haine de blană şi nu mă dau cu ruj?

Clara se întoarce de la Paris dezamăgită şi tristă şi încheie anul cu o înregistrare – sclipitoare – la Radio Zürich, în 31 decembrie, împreună cu grupul local Collegium Musicum; pe 1 ianuarie se află la doamna

Langenhan, lângă care se va înzdrăveni şi va „lupta cu îndoielile"; mai apoi, se va bucura câteva zile de primirea ospitalieră a credinciosului Werner Reinhart.

Astfel, anul începe pentru ea în prezenţa a doi oameni care au înţeles-o, au iubit-o, au ajutat-o, fiecare în felul său, cu o consecvenţă care le va face dispariţia amândurora, la un interval de doar câteva luni în decursul aceluiaşi an 1951, foarte greu de suportat. Cei doi îi fuseseră alături în clipele cele mai grele, când nu se întrezărea nici o speranţă, şi se sting atunci când în sfârşit Clara se bucură de succes, căpătând astfel – şi din ce în ce mai mult după aceea – un pic de încredere în sine (deşi mereu şovăitoare) şi siguranţă materială. De parcă ar fi aşteptat amândoi ca ea să nu mai aibă o nevoie absolută de ei…

Contractele încep să se înmulţească, are o mulţime de proiecte, toată lumea vrea nu s-o descopere, ci să-i laude geniul, ca şi cum ar fi fost recunoscut de multă vreme. Nimeni nu vrea să rămână mai prejos, toţi confirmă victoria Clarei! Fireşte, victoria i se datorează geniului său (după ce fusese totuşi trecut cu vederea vreme de treizeci de ani exasperanţi tocmai de cei care îndrăzneau în prezent să scrie: „S-a spus totul despre perfecţiunea interpretării şi a stilului unicei Clara Haskil" sau cum avea să se exprime ceva mai târziu un critic parizian inconştient ori cinic: „Melomanii aşteptau cu nerăbdare revenirea Clarei Haskil. Au fost… copleşiţi"), dar victoria ei se datorează şi perseverenţei şi energiei extraordinare a acestei femei cu sănătatea şubredă, cu trupul plăpând şi care, îndoindu-se de sine într-un mod aproape bolnăvicios, era totodată conştientă de propria-i valoare şi credea în muzică. Victoria se datora, trebuie să stăruim în această privinţă, şi sprijinului de care s-a bucurat în plan moral şi în cel practic din partea lui Michel Rossier de-a lungul acelor ani din urmă – fără a uita de pariul pe care-l făcuse în privinţa ei impresarul olandez Koning.

E solicitată în Olanda din ce în ce mai frecvent în acea perioadă, unde i se aduc elogii, ecoul acestor succese trecând dincolo de graniţele ţării. La 2 ianuarie, ea notează:

Pe 17 ianuarie Milano, în Olanda toată luna februarie până pe 6 martie inclusiv, la La Chaux-de-Fonds pe 8 martie, Aarau pe 3 aprilie, Ascona pe 5, Lausanne pe 10, St. Gallen pe 19, Thun pe 25, începutul lui mai în Olanda, pe 11 mai la Zürich (Collegium Musicum), Baden-Baden pe 20,

Perpignan în iunie (Festivalul Casals: Bach, Mozart, Beethoven). Partea cu înregistrările e deocamdată în ceaţă, ceea ce-mi provoacă destule griji.

De fapt, firma Philips vrea s-o preia cu totul, iar Clara semnează pe 7 aprilie un contract de exclusivitate, lucru pe care avea să-l regrete amarnic deoarece nu va putea înregistra cu anumiţi parteneri preferaţi de ea.

Cât despre concerte, trebuie amintite şi cele susţinute împreună cu grupul Mozarteum de la Salzburg, chiar în Salzburg în luna august, apoi la Scala din Milano (patru concerte) şi la San Carlo din Napoli (două concerte) în noiembrie, fără a mai pune la socoteală toate concertele susţinute în Elveţia şi în Italia. E un ritm tot mai alert, iar încheietura mâinii îşi revine, „nu mă mai doare deşi n-am făcut nimic". În ziua de 11 noiembrie 1951, aflându-se la Napoli, îi scrie lui Hélène:

Cele patru concerte de la Scala s-au bucurat de un succes absolut fenomenal. Recital neprevăzut la Basel pe 25 noiembrie, şi apoi la Napoli până pe 18.

În sfârşit, datorită atât lui Carl Schuricht, cât şi prietenilor de la Orchestra Naţională, susţine un concert la Paris cu respectiva orchestră şi cu respectivul dirijor, pe 23 aprilie: este prima ei apariţie după doi ani! Atunci notează în carnet: „Repetiţie superbă, însă la concert a ieşit prost – bolnavă." Şi de această dată cronicarii sunt aproape inexistenţi…

În Olanda lucrurile stau exact pe dos, lumea e într-un adevărat delir şi, cu toate că fiecare voce a criticii vine cu noi elogii pe plan artistic, ea notează:

Modul în care mă prezint publicului, cum salut, cum stau la pian, toate acestea produc un efect dezastruos: nu-mi dădusem seama până acum – toate cronicile pomenesc lucrurile astea.

Ca de fiecare dată, totul arată mai sumbru din perspectiva ei, ceea ce nu o va împiedica să aibă o întâlnire de mare importanţă pentru ea, aceea cu dirijorul Rafael Kubelík[48]. Concertează împreună pentru prima dată în Haga, pe 1 iunie, iar acesta va fi începutul unei prietenii de o rară calitate. El povesteşte că, la acest prim concert, în momentul intrării în scenă a Clarei, pradă tracului deja obişnuit, de care Kubelík nu avea cunoştinţă, ea se opreşte „ca un catâr în faţa obstacolului: până la urmă a trebuit s-o împing cu fermitate – şi am ajuns, râzând, împreună pe scenă".

48. Rafael Kubelík (1914–1991), dirijor și compozitor ceh, stabilit în Marea Britanie, devenit mai târziu (1967) cetăţean elveţian. A colaborat cu orchestre celebre din Europa și America, precum

Chicago Symphony Orchestra (1950–1953), The Royal Opera, Covent Garden (1955–1958) și Orchestra Simfonică Radio Bavaria (1961–1979). (N. tr.)

Colaborarea lor îşi găseşte o ilustrare în această anecdotă: Kubelík ştie că ea va depăşi toate obstacolele, iar Clara îşi dă seama că poate să se bazeze pe el, că o va ajuta dându-i câte un brânci, „nici prea tare, nici prea încet". La fel ca mulţi dintre colegii săi, şi Kubelík e de părere că interpretarea ei nuanţată, dozată în mod subtil şi magistral, îi determina pe toţi membrii orchestrei s-o asculte şi să reacţioneze până şi la cele mai mici intenţii ale ei. Şi notează în continuare:

Îi datorez Clarei Haskil evoluţia mea nu doar în plan artistic, ci mai întâi de toate în plan uman, una dintre prieteniile cele mai însemnate.

I se va adresa de fiecare dată – ca un simbol – cu numele Clarissima. Dar şi pentru Clara această prietenie e „însemnată": pare să simtă un fel de dragoste la prima vedere faţă de artist – aşa cum i se va întâmpla şi în anul următor cu un alt dirijor de calibru, Ferenc Fricsay, cu care va intra de îndată în armonie în plan muzical. Clara îi scrie din Perpignan lui Anne Grandjean:

Concertele cu Kubelík au reprezentat pentru mine un eveniment extraordinar. Mai ales cel din Amsterdam mi-a lăsat o impresie de neşters. Un dirijor şi un muzician cu totul excepţional, şi totuşi de o simplitate şi o cordialitate pe măsura talentului său. În prezenţa unei asemenea personalităţi mă simt şi mai neînsemnată, dar, în fine, fiecare trebuie să-şi dea silinţa în ce face. N-am nici un drept să mă văicăresc, spun doar că aş fi putut folosi mai bine darurile pe care le-am primit. De asta îmi pare rău.

Am concert aici pe 21, sâmbătă, apoi de pe 2 august la Zermatt, pentru următoarele patru săptămâni.

Clara şi Kubelík vor concerta împreună de câte ori va fi posibil: dar nu vor reuşi să semneze un disc împreună, lucru pe care Clara îl va regreta mereu. Legaţi cum erau amândoi prin contracte cu firme de înregistrări diferite, nu vor ajunge niciodată, în ciuda eforturilor, să se elibereze de aceste constrângeri. Chiar şi în prezent, nefericite circumstanţe materiale împiedică publicarea unor splendide înregistrări realizate de ei în cadrul unor concerte publice, cum ar fi admirabilul concert al lui Chopin… Nu e scandalos? Arta nu este oare sacrificată iar şi iar în detrimentul unor sordide calcule seci?

În realitate, Clara îşi dorea atât de mult să înregistreze împreună cu Kubelík, încât probabil că, dacă l-ar fi întâlnit un pic mai devreme, n-ar mai fi semnat contractul cu Philips, sau oricum nu s-ar fi prelungit atât de mult contractul exclusiv. Dar actele erau semnate şi astfel la Baarn, în Olanda, Clara înregistrează la 4 iunie *Variaţiunile Abegg*, de Schumann, iar pe 8 (de la ora 7 seara până la 4 dimineaţa) *Sonata postumă* a lui Schubert:

Domnii au dat dovadă de curaj, la fel şi biata H., care, la ora 2 dimineaţa a reuşit să facă rost cu uz de forţă, nu ştiu de unde, de şuncă şi cafea. Zorile şi soarele au fost un eveniment în sine.

Pentru ea totuşi, Sonata lui Schubert nu era terminată, deoarece anumite pasaje nu sunau prea bine, dată fiind durata întâlnirii, şi n-o mulţumeau: tehnicienii, pe de altă parte, erau de părere că nu era posibil să le refacă, lucru care o supăra pe Clara; era însă prea timidă ca să solicite încă o şedinţă de înregistrare, aşa cum îşi dorea. Doar la insistenţele surorii ei Jana, care s-a ţinut de capul tehnicienilor de la Philips, s-a reuşit refacerea pasajelor respective după cum îşi dorea Clara. Tot în legătură cu această sonată, un tânăr pianist povesteşte o întâmplare grăitoare pentru respectul arătat de Clara faţă de tot ce e scris. Tânărul a interpretat sonata în faţa Clarei, iar la finalul acesteia trebuie executat un tril cu mâna stângă, apoi mâna dreaptă atinge o clapă neagră, o pătrime… pe care el o ţine însă doar valoarea unei optimi. La încheierea sonatei, Clara i-a atras atenţia în această privinţă. El îi replică glumind: „Nu-i decât o optime! A opta parte dintr-o măsură!“ La care ea răspunde: „E a opta parte de veşnicie.“

În timpul unui nou turneu în Olanda, în toamna anului 1951, mai înregistrează, la 8 septembrie, o serie de trei sonate de Scarlatti, a doua zi *Sonatina* lui Ravel, iar pe 12, *Concertul lui Schumann* cu Orchestra Filarmonică din Haga şi cu Willem van Otterloo[49] – dar s-a simţit rău şi a părăsit patul doar pentru a merge la înregistrări, fără a mai putea studia: „Nu m-am mai simţit niciodată atât de obosită…“

49. Willem van Otterloo (1907–1978), dirijor, violoncelist și compozitor olandez. (N. tr.)

Adevărul e că nu apucase să se odihnească în acel an, cu toate activităţile în care fusese prinsă: nici chiar la Zermatt, unde a petrecut bună parte din luna august în compania lui Hélène Stricker şi a ţinut un recital, organizat de prietenii ei, familia Seiler. Aceştia refuză să modifice data concertului de la Salzburg, care era cu o zi înainte de Zermatt, unde Clara cânta în locul lui

Claudio Arrau[50], căzut la pat pe neaşteptate. Deşi înfuriată de această intransigenţă, Clara se hotărăşte să accepte totuşi concertul de la Salzburg.

50. Claudio Arrau León (1903–1991), pianist chilian. (N. tr.)

Îi scrie Janei:

Cl. Arrau trebuia să ţină un recital, iar pentru mine au organizat un concert cu orchestra Mozarteum. Ar fi fost mai mult decât nepotrivit şi regretabil să refuz aşa ceva. Am fost de acord şi cu onorariul cerut de Schulthess, şi cu cheltuielile de călătorie cu vagonul de dormit clasa întâi dus-întors, era singura variantă ca să accept această propunere. Ca pe o curiozitate, îţi trimit detaliile legate de călătorie şi ca să-ţi dovedesc că mă ţin tare, căci am interpretat cum se cuvine (două concerte de Mozart) şi a fost un succes (şase, poate chiar opt chemări la scenă deschisă după cel de-al doilea concert).

Am plecat de aici vineri la ora 14, am ajuns la Zürich la ora 21, am pornit din nou la drum la 23.30 şi-am sosit la Salzburg sâmbătă la ora 10.30, repetiţii până la 12.30 fără măcar să pot bea ceaşca de cafea care mă aştepta de o oră (o oră a avut întârziere trenul), la ora 20 concert, la 1.50 noaptea înapoi în vagonul de dormit spre Zürich, şi am ajuns aici astă-seară, duminică, la ora 20, proaspătă ca o roză – moraliceşte, trebuie să precizez…

La gară m-am întâlnit cu Hélène şi, mai mult, cu doi membri ai familiei Seiler şi cu un fotograf care mă aşteptau ca pe o vedetă de cinema, ca să mă pozeze la coborârea din tren, din faţă, din profil, pentru o publicaţie ilustrată, spre amuzamentul poporului din Valais!

Avea să se răzbune însă în felul ei inocent: câteva zile după aceea merge să susţină un concert nu departe de Zermatt; pentru a doua zi, Seiler planificase un alt concert chiar la Zermatt, iar Clara soseşte, aşa cum era prevăzut, seara la 21.30 (concertul era programat să înceapă la 21), dar aranjează în aşa fel lucrurile încât să coboare din tren pe partea opusă peronului, fără să fie zărită de tânărul Seiler, care venise să o aştepte. Se stârneşte harababura, desigur, asta până când la ora 21 fix, Clara îşi face apariţia în sală, calmă, pregătită de concert şi încântată de renghiul pe care-l jucase!

Se află încă la Zermatt, unde Jana a venit în vizită pentru câteva zile, când primeşte vestea că sora lor Lili ajunsese teafără şi nevătămată în Israel, în sfârşit, după nenumărate eforturi. Ani şi ani la rând Jana insistase să

meargă să locuiască în Franţa, dar, foarte ataşată de ţara ei, Lili nu voise niciodată să plece din Bucureşti. Încet-încet totuşi, s-a lăsat convinsă şi, ajutată de anumite circumstanţe, Lili s-a hotărât să meargă la surorile ei.

Va obţine într-un final autorizaţia de a emigra în Israel: având drept bagaj şaizeci de ani de amintiri, soseşte, la 14 august 1951, la Tel Aviv, unde este întâmpinată de prietenii săi, pictorul Marcel Iancu împreună cu soţia acestuia. Va locui la ei vreme de un an, până când va fi confirmată viza de intrare în Franţa – viză pe care Jana reuşise s-o obţină de îndată, cu ajutorul doamnei Vincent Auriol.

În vreme ce Lili îşi pierde căminul, Clara îşi va găsi un adăpost: cum starea materială i se îmbunătăţise, Michel Rossier insistă pe lângă ea să-şi găsească un loc al ei, unde să se simtă în largul ei, să se simtă acasă. A izbutit şi a convins-o până la urmă, nu fără multe bătăi de cap, întrucât, deşi rătăcea dintr-o cameră de hotel într-alta, înconjurată de valize mereu nedesfăcute, nu mai avea grija altor aspecte practice. Sau poate îi era teamă să se regăsească singură, între patru pereţi – cu atât mai mult când spaţiul e îngust! Michel i-a găsit, la ultimul etaj din fostul Hotel d’Angleterre, pe cheiul Perdonnet din Vevey, „un apartament minuscul cu toate utilităţile, cu doar trei obiecte de mobilier, dar drăguţe – deşi divanul e cam scurt pentru mine! Dar e cu atât mai fermecător!“

Clădirea, retrasă puţin de la cheiul umbrit şi plin de flori, are o faţadă victoriană care dă înspre lac, iar ferestrele apartamentului ei dau spre miazănoapte, înspre dealurile înverzite, presărate cu vile, ale cantonului Vaud. Câţiva paşi mai încolo, la intersecţie, Turnul Orientului, a cărui pendulă marchează, în terţă, fiecare sfert de oră, răspunzându-le astfel feluritelor clopote şi orologii ce ritmează zi şi noapte existenţa paşnică a orăşelului. Clara semnează contractul de închiriere în data de 10 iulie 1951, dar nu va locui deloc acolo pe parcursul acelui an: concerte, turnee, înregistrări se înşiruie unele după altele, punându-i la încercare sănătatea destul de fragilă. Cade la pat în Lugano, pe 19 noiembrie, apoi e internată cinci zile într-o clinică din Zürich, după care se îndreaptă cu forţe proaspete spre alte oraşe, alte scene, alt public.

Există însă un public pe care Clara n-a încetat să spere că-l va cuceri, în ciuda indiferenţei totale pe care acesta i-o arătase până atunci: cu susţinerea financiară a domnişoarei Gélis, care a preluat cheltuielile operaţiunii, se pune la punct un recital la Paris, în Sala de concerte Gaveau, pe 18 decembrie. Din program:

Preludiu şi fugă în la minor de J.S. Bach
Sonata op. 31 nr. 3 de Beethoven
Sonata postumă de Schubert
Scene din pădure de Schumann

S-au făcut eforturi majore pentru publicitate (afişe, fotografii în ziare etc.), tot cu ajutorul domnişoarei Gélis, care-i pune în gardă printre altele pe critici şi, cu pricepere, îi invită la o recepţie la ea acasă, chiar a doua zi după concert. În ciuda tuturor preparativelor, în ciuda celebrităţii din străinătate a Clarei, care începe să aibă ecouri şi în Franţa, sala de concerte aleasă e aproape necunoscută. Clara, care sosise la Paris cu două zile înainte de concert, este pesimistă: „Nici de astă dată n-o să vină nimeni“ – iar circumstanţele par să-i dea dreptate. Cu un sfert de oră înainte de începerea spectacolului, sala era practic goală. Dar apoi, pe neaşteptate, lumea dă buluc şi, când, la 21.20, Clara îşi face apariţia pe scenă, cuprinsă de nelinişte şi paralizată de trac, sala e aproape plină.

Două ore mai târziu se dezlănţuie un adevărat delir: publicul prezent a descoperit-o, a adoptat-o, a acoperit-o dintr-odată cu lauri. A doua zi, la recepţia domnişoarei Gélis, în saloanele de pe boulevard Malesherbes, Clara se află în centrul atenţiei tuturor, este regina, prada – tot ceea ce detestă mai mult: anumite evenimente „de după concert“ reprezintă pentru ea „cele mai penibile“ clipe din viaţă, cum scria la un moment dat… Dar e şi bucuroasă, şi uimită, şi se străduieşte să-şi păstreze cumpătul.

În numărul din 24 decembrie al ziarului *Le Figaro*, Clarendon scrie, sub titlul „Revenirea Clarei Haskil“, articolul de mai jos:

Într-un trup de o fragilitate înduioşătoare, sufletul arde ca un felinar. Aplecată asupra clapelor, atentă la sonorităţile pe care le stârneşte, artista le supraveghează venirea pe lume, existenţa împlinită, ecoul lor. O interpretare de fineţe, o gamă de nuanţe nu foarte largă, ce dă totuşi iluzia de a fi vastă graţie felului în care sunt dozate contrastele. Unii pianişti evoluează de la fortissimo gălăgios la pianissime abia perceptibile: pianista noastră se rezumă doar la forte şi piano, dar, între aceste graniţe, câte nu născoceşte pentru a înlocui estetica brutalităţii cu idealul poeziei! O ascult, îi primesc cu râvnă mesajul preţios şi-mi spun în gând: „Aşa cânta şi Chopin, rafinat până la inefabil, misterios şi fantastic!“ E minunat ce reuşeşte ea să facă din sonatele de Schubert, faimoase c-ar fi lungi şi pline de repetiţii. Fără multe pedale şi fără a se folosi deloc de braţe ca de

nişte pârghii naturale, doar din simpla mişcare a degetelor şi a încheieturilor, mlădioase precum şopârlele, Clara Haskil ne vrăjeşte. Este impunătoare, nu prin forţă, ci prin personalitate: nu străluceşte, ci radiază, transmite însăşi graţia muzicii: în două ore, şterge amintirea strălucitoare şi iluzorie a unei armate întregi de virtuozi. Ce mai aşteaptă oare asociaţiile noastre ca s-o aducă în concerte pe Clara Haskil?

Clara nu aştepta, în aparenţă, decât asta… şi totuşi nu era de-ajuns! Cu toate că de atunci propunerile au început să curgă din toate părţile, încât foarte curând a trebuit să mai refuze din ele, nici una nu venea totuşi de la Paris – de unde scria pe 28 decembrie:

Dacă, din punct de vedere artistic, concertul a fost un mare succes, nesperat pentru mine, sănătatea mea în schimb, în momentul de faţă, lasă mult de dorit. Dureri de cap zi de zi mă obligă să iau două pilule câteodată şi-mi strică dimineţile. Nu reuşesc să lucrez.

Dar nu se mai odihneşte bine: prinsă în angrenajul succesului, e condamnată să se achite de contractele pe care le aşteptase prea mult timp când era mai tânără, mai rezistentă fizic. În anul 1952 a susţinut în jur de şaptezeci de concerte:

Dacă nu altceva, măcar am învăţat să-mi fac şi să-mi desfac bagajul!

Din Haga îi scrie, în 15 februarie, lui Anne Grandjean:

Ai aflat şi dumneata că a încetat din viaţă doamna Langenhan, a cărei lipsă o resimt teribil? Era unul dintre sufletele acelea rare care înţelegeau totul, iertau multe şi aveau darul de a alina, de a insufla curaj şi încredere în ciuda a toate…

Dintre cele treisprezece concerte susţinute în Olanda, trei au fost pe placul meu, şi mai ales datorită lui Kubelík, care e un dirijor genial şi una dintre acele fiinţe remarcabile pe care n-ai cum să nu le admiri şi să nu le iubeşti. În ultimele zile mă simt epuizată, la capătul puterilor – de aceea am interpretat Concertul nr. 4 de Beethoven într-un mod pur şi simplu strigător la cer (din fericire nu împreună cu Kubelík şi la Utrecht, ceea ce e poate mai puţin grav decât dacă se întâmpla la Amsterdam).

Luni plec la Paris, apoi în Italia via Basel, unde voi sta până la sfârşitul lui februarie. Concertul de la Londra, cu Adrian Boult[51] *(Schumann) a fost de asemenea un mare succes. Aş fi putut lua parte la un festival din Anglia, dar mi s-a solicitat* Concertul *lui Grieg, care nu-mi place şi pentru care nu*

am calităţile potrivite, „acel panaş şi acea virtuozitate strălucitoare“ necesare. Lipatti, care avea o fire profundă şi tot ce trebuia ca să stârnească emoţia, avea şi capacitatea de a-i da personalitatea care i se cuvine unei opere precum aceasta. Discul lui cu concertul este o adevărată capodoperă.

51. Adrian Boult (1889–1883), dirijor britanic, fondator al Orchestrei Simfonice BBC (1930) și al Orchestrei Filarmonice din Londra. (N. tr.)

M-am gârbovit şi mai tare, parcă n-aş mai avea cap, într-atât s-a lăsat în faţă. Nu izbutesc să-l ţin sus, sunt aproape cheală şi aşa mai departe…

Într-adevăr, se simte extrem de obosită, spatele se curbează tot mai tare („îmi simt capul ca pe o povară permanentă“, scrie la 5 mai din Rabat, în timpul unui turneu în Africa de Nord), iar problemele de sănătate sunt tot mai frecvente, dar nimic nu-i afectează calitatea interpretării, care trezeşte pretutindeni pe unde ajunge val după val de laude, fără nici cea mai mică reţinere; cu toate acestea, se observă uneori cum forţa sa slăbeşte, şi atunci Clara compensează printr-o gradare rafinată a nuanţelor care stârneşte contraste uluitoare. Aşa cum reiese din scrisoarea precedentă, este ea însăşi conştientă că nu mai are acea vigoare care o caracteriza în urmă cu câţiva ani şi fără de care nu va putea aborda anumite repertorii.

Dar nu această problemă o preocupă în mod deosebit, ci tocmai cele cărora le dă naştere propriu-i succes. Pe 27 mai îi scrie Janei:

Poate că Rosbaud[52] *ţi-a spus că am cântat cu el la Zürich (*Concertul nr. 3 *de Beethoven) şi că a fost o reuşită excepţională. În afară de Kubelík, nici un alt dirijor nu m-a mai acompaniat într-un mod aşa plăcut ca el – e foarte de treabă şi fără fandoseli, lucru de asemenea agreabil… Schulthess m-a anunţat că am trei concerte în plus în iunie (două recitaluri în Italia, iar pe 16 la Strasbourg, la festival, unde-i voi ţine locul lui Fischer, care e bolnav). Asta n-o să te bucure, şi nici pe mine de altfel. E prea mult: într-o zi, cum totul se întâmplă pe nepregătite, o s-o păţesc la un moment dat. Am cântat iar şi iar tot ce se putea cânta, şi atunci, ca la Milano, trebuie să includ şi opere pe care nu le ştiu încă pe de rost. Asta n-ar fi făcut-o niciodată Lipatti – de aceea înregistrările lui sunt unice, în vreme ce ale mele sună ca ale unei diletante în anumite privinţe.*

52. Hans Rosbaud (1895–1962), dirijor, compozitor și pianist austriac. (N. tr.)

Dar sunt şi alte ţări care o aşteaptă: mai întâi Statele Unite („Serkin a făcut demersuri în nume propriu ca să-mi facă rost de concerte acolo“ – dar un concert planificat pentru luna ianuarie a anului 1953 nu a putut fi onorat până la urmă), ţările scandinave şi, în fine, Germania. Fusese solicitată deja de mai multă vreme să meargă să cânte dincolo de Rin, dar ea a ezitat mereu… Toţi prietenii săi o îndeamnă să-şi învingă reţinerile şi scrupulele. „Nu ştia ce-i aceea ură“, o descria Zenta Maurina; şi totuşi, uneori o năpădeau îndoielile şi se întreba atunci dacă procedase corect deoarece acceptase până la urmă să facă o înregistrare pentru Radio München, la 23 mai, între un concert la Stuttgart cu Schuricht, pe 21, şi altul la Köln, pe 30, împreună cu Ferenc Fricsay.

A fost primită cu o căldură ieşită din comun, iar colaborarea cu Fricsay i-a provocat un asemenea entuziasm, încât îi va păstra o amintire excelentă din primele întâlniri. La München, în *Merkur*, sub titlul „Trimisă pe pământ să cânte Mozart“ se pot citi următoarele:

Mozart ascultat într-o asemenea interpretare e un eveniment artistic care-ţi poate marca întreaga viaţă.

În ceea ce-o priveşte, ea scrie astfel, când se afla la Stuttgart:

Concertul a decurs bine. Am cântat cum se cuvine din fericire, măcar mă agăţ de această iluzie plăcută.

În curând va primi un nou angajament şi va avea bucuria să cânte în Germania, dar se va întreba mereu „cum de un public de o asemenea sensibilitate, care-l înţelege atât de bine pe Mozart, poate fi alcătuit din aceiaşi indivizi care au comis asemenea atrocităţi…“

Viitoarele sale concerte în această ţară vor trezi rivalităţi între cei doi impresari ai săi, cel elveţian şi cel olandez, care-şi doreau la fel de mult s-o reprezinte în exclusivitate: e şi dovada succesului de care se bucură, dar cu această ocazie preferinţele sale personale (în care intră o mare parte de recunoştinţă) se ciocnesc de ideile lui Michel Rossier. Se iveşte astfel între ei o mică criză, care pentru Clara ia proporţii pe măsura sensibilităţii sale. Îi scrie Janei:

Mi-am îmbolnăvit efectiv sufletul din pricina asta şi am cântat într-un asemenea hal, încât orchestra şi publicul au fost şocaţi.

Nimic nu-i afectează însă felul ei simplu de a fi, nici umorul; din Köln îi scrie următoarele lui Hélène Stricker:

Stau într-un palat – ce idee bizară, căci ai impresia că numai ca să deschizi o uşă te costă 20 de mărci. Nu mă simt deloc în largul meu.

E mereu preocupată de viitor şi se plânge că „nu mai plouă cu contracte“, dar de fapt zilele îi sunt mai pline decât ar fi fost cazul. Din Zermatt, unde ar fi trebuit să se odihnească (şi să lucreze în linişte), alături de Hélène, scrie, în ziua de 11 iulie:

Sunt bucuroasă că au decurs cum trebuie concertele de la Strasbourg şi că astfel am putut înlătura impresia dezastruoasă – din toate punctele de vedere – pe care am lăsat-o în urmă cu trei sau patru ani chiar în oraşul ăsta. Nici nu mă gândeam c-o să revin aici vreodată şi m-a uimit primirea pe care mi-a făcut-o publicul.

În jur de 25 o aştept pe Jana, iar pe 4 voi fi la Aix şi la Luzern, unde trebuie să cânt în cadrul a două festivaluri (ambele se difuzează, pe 31 şi pe 9 august).

A doua zi îi scrie Janei:

Am studiat patru ore – şi ar fi nevoie de şase ore ca să pun la punct toate programele mele. Mă doare încheietura stângă, de săptămâni întregi, iar uneori durerile se intensifică.

De fapt, altitudinea la care se află oraşul Zermatt se dovedeşte a fi de nesuportat pentru ea şi trebuie să plece de acolo de urgenţă. André de Ribaupierre îi pune la dispoziţie casa lui de la Clarens, şi acolo îşi va încheia vacanţa de studiu, atât de nefericit începută, alături de Hélène, Jana şi pisica acesteia din urmă: „Ne înţelegem de bine, de rău, după cum ne îngăduie nervii şi presiunea atmosferică!“; pe de altă parte, pe 17 august scrie:

Concertele susţinute la Aix şi Luzern mi-au adus mare bucurie. Întâlnirea cu Barbirolli[53] *a fost un eveniment: nici un dirijor, în afară de Kubelík, nu m-a acompaniat aşa ca el în Luzern (Concertul nr. 2 de Chopin).*

53. John Barbirolli (1899–1970), dirijor și violoncelist britanic. (N. tr.)

Urmează apoi deschiderea stagiunii, cu o serie de noi concerte, ca şi de noi dirijori, printre care Thomas Beecham[54] („foarte rece, nici un fel de legătură, nimic cordial cu el. Iar la repetiţii nu spune nimic, ci pur şi simplu o luăm mereu de la capăt“) şi mai ales Herbert von Karajan[55], alături de care cântă la Viena, pe 25, 26 şi 27 octombrie, Concertul nr. 4 de Beethoven.

După ce puţin mai înainte avusese „un succes nemaivăzut“ în Salzburg („unde muzicienii şi presa m-au declarat, într-un fel, reprezentanta lui Mozart pe pământ“), Clara îi scrie Janei, pe 29 octombrie:

54. Sir Thomas Beecham (1879–1961), dirijor, mecena și impresar britanic. (N. tr.)

55. Herbert von Karajan (1908–1989), dirijor austriac, a colaborat cu numeroase orchestre mari din lume. Deși a aderat la Partidul Nazist în 1933, s-a căsătorit, în pofida legilor rasiste în vigoare, cu o evreică; totodată, au fost artiști care au refuzat să colaboreze cu el din cauza trecutului său nazist (Isaac Stern, Itzak Perlman). (N. tr.)

Succesul în Viena a fost triumfal. *După prima mişcare din Beethoven, sala întreagă (2000 de persoane) a aplaudat timp de trei-patru minute. Karajan (unul dintre cei mai mari dirijori şi foarte de treabă) i-a spus lui Schulthess la telefon că nu a mai văzut niciodată un asemenea succes, cu vreun alt artist, în Viena. Am concerte programate pentru toată stagiunea viitoare şi chiar şi pentru iunie, dar atunci va fi vorba de un recital şi de un juriu din care voi face parte, pentru concursul internaţional de la Viena…*

Un personaj important din Columbia m-a ascultat şi se arată dornic să facem împreună un disc – asta-şi dorea Lipatti pentru mine de ani de zile…

Reuşeşte să petreacă câteva zile la Vevey, unde se instalează în sfârşit decent: Michel Rossier i-a găsit, în aceeaşi clădire cu el şi la acelaşi etaj, uşă-n uşă cu garsoniera lui, un apartament cu două camere, frumoase, confortabile, cu ferestre pe trei părţi şi, mai ales, la miazăzi, înspre lacul Leman şi Alpii din Haute-Savoie. Are aici destul loc ca să-şi aducă un pian cu coadă: „Azi-dimineaţă, scrie ea pe 29 octombrie 1952, am rezervat un pian Steinway nou-nouţ, care va sosi zilele astea.“ Şi astfel, a trebuit să ajungă la vârsta de 57 de ani ca să aibă în sfârşit un pian al ei – şi demn de ea – dacă nu luăm în calcul efemera posesiune a Pleyel-ului de la concurs, vândut atunci când se afla la Berck în timpul Primului Război Mondial!

De acum, a scăpat de problemele materiale, care au urmărit-o toată viaţa, în vreme ce, la Paris, pe 29 septembrie 1952, una dintre cele mai credincioase binefăcătoare ale ei, Hilda Gélis, îşi găseşte sfârşitul. Îi datorează mult, să nu uităm acel recital de la Sala Gaveau, din anul precedent, precum şi un alt recital pe care urma să-l organizeze la Théâtre des Champs-Elysées, la începutul anului 1953. Astfel, cei din „trecutul“ ei, care au cunoscut-o în vremuri de restrişte, dar care nu şi-au pierdut încrederea în ea, dispar unul câte unul – în vreme ce se înfiripă noi şi noi prietenii, poate pe un plan mai afectiv de astă dată. Pe primul loc se numără

prietenia cu Michel Rossier, care-şi va lua în grijă, pe măsură ce ea va câştiga din ce în ce mai bine, administrarea averii ei, şi pe care Clara se va baza în totalitate: fusese însă într-atât de multă vreme obişnuită cu nesiguranţa materială şi cu dependenţa de alţii, obligată să ţină cheltuielile din scurt, încât nu-i vine a crede că începe să se descurce şi financiar. Totuşi, încetul cu încetul, începe să se bucure – cu măsură – de noua situaţie şi va trăi plăcerea de a se îmbrăca, de exemplu, aşa cum doreşte, cumpătat, cu o anumită cochetărie. Se va arăta încântată când va trezi admiraţia pentru toaletele sale. Printre altele îşi va cumpăra o haină de blană, lucru de care se va bucura mult… Îi place să-şi aleagă singură ţinutele atunci când are timp, este atrasă de lucruri frumoase, rafinate – ceea ce are şi o parte neplăcută: „Cât de caraghios, aleg mereu tot ce-i mai scump!“

Din nefericire, această independenţă cu greu câştigată nu o caracterizează în toate aspectele vieţii ei. Îi scrie Janei, cu tonul autocritic obişnuit:

Discurile sunt, aşa cum mă aşteptam, o mizerie şi nici un muzician competent nu ar fi de acord cu publicarea Concertului lui Schumann, extrem de nereuşit ca înregistrare şi din punct de vedere tehnic. Părţile solo nu sună nicidecum mai bine, dar ca să nu refuze totul de la un capăt la celălalt, Michel şi Schulthess sunt de acord cu publicarea lor. Ceea ce îmi va face mai mult rău decât bine. Dacă Philips publică Schumann deşi toată lumea se opune, voi fi îndreptăţită să rup contractul cu ei…

Cu toate acestea (şi din fericire pentru public) concertul va apărea, spre marele ei regret şi chiar spre furia ei: considerentele comerciale, care au prevalat, aduc atingere valorilor ei profunde şi mai ales respectului pe care-l are faţă de muzică. Celor care-i cer să includă într-unul dintre programele sale Variaţiile Goldberg ale lui Bach le răspunde fără drept de apel: „Ar fi trebuit să le exersez timp de zece ani înainte să pornesc într-o asemenea aventură…“

Există şi opere pe care ar fi vrut ea să le înregistreze, de pildă o anumită sonată de Beethoven (cel mai probabil este vorba de *opus 111*):

Am vrut s-o înregistrez la Philips, dar ei au refuzat. Oamenii de-acolo nu-nţeleg nimic, e cert, şi totuşi… De ce am succes – căci există ţări în care mă bucur chiar de mult succes, şi chiar numai cu Mozart? Ce anume îi emoţionează pe unii oameni până la lacrimi? Nu e nici chestia genială, nimic de genul ăsta, nici consideraţiile personale…

Nu degeaba îşi pune astfel de întrebări: ea simte că în interpretarea ei e ceva inefabil, ceva ce nu poate stăpâni, ceva ce unii simt foarte intens, dar care rămâne de nepătruns pentru alţii. Asta s-a întâmplat la Paris! În vreme ce oriunde altundeva Clara e în culmea succesului, la Paris ea nu reuşeşte să se impună, în ciuda recitalului din anul precedent, în ciuda apariţiilor răsunătoare de la Strasbourg, de la Aix-en-Provence – şi chiar în capitală, unde, pe 16 noiembrie, cântă alături de Carl Schuricht şi de Societatea de Concerte Concertul nr. 20 în re minor al lui Mozart. Ca de fiecare dată în cazul acestor concerte duminicale (ca şi la avanpremiera din ajun) sala este arhiplină, iar succesul de care se bucură e considerabil. Dar oare publicul nu a venit mai degrabă pentru dirijor, sau poate pentru orchestră? E o întrebare! Snobismul specific capitalei nu a pus încă stăpânire pe Clara, şi se poate spune cel puţin că nu e solicitată cu surle şi trâmbiţe, din moment ce-i scrie Janei următoarele rânduri surprinzătoare:

Kiesgen e gata să organizeze un recital fără să mă plătească şi cu condiţia ca el să aibă exclusivitatea (pentru Franţa, bănuiesc). Michel mă sfătuieşte să refuz, ceea ce oricum aveam de gând, şi mă bucur.

E doar un fel de-a spune, întrucât e extrem de tristă că nu e înţeleasă şi că e ignorată de publicul parizian. La sfârşitul anului 1953, în Avignon, unde Societatea de Muzică i-a organizat un concert care se dovedeşte a fi un triumf, poate încă să-i repete, dezolată, organizatoarei Simone Girard ceea ce spunea şi în urmă cu cincisprezece-douăzeci de ani: „Nu sunt iubită la Paris…“

Şi totuşi anul 1952 îl încheie la Paris, alături de surorile Jana şi Lili – care sosise din Israel cu trei luni mai devreme. Sosirea ei îi stârnise griji Clarei, care nu-şi mai văzuse sora „româncă“ de aproape 14 ani: „Ce-o să facă la Paris? Nici nu ne mai cunoaştem!“ Dar regăsirea va fi călduroasă, iar curând Lili va începe să-şi însoţească sora în călătorii – de pildă, la Strasbourg, pentru senzaţionalul recital din 12 decembrie; la întoarcere, vor regăsi Parisul acoperit de zăpadă. În ziua de Crăciun a anului 1952 îi scrie lui Anne:

Nu ştiu dacă îţi place zăpada la fel de mult cum îmi place mie. Spectacolul acestui alb imaculat, al copacilor complet albi, mă face încrezătoare şi-mi dă un fel de bucurie de a trăi. E ciudat, dar poate că e vorba aici de o nouă metodă terapeutică, ai putea să vorbeşti despre asta la facultate.

Pe 3 ne întoarcem la Vevey, unde stăm până pe 14, când pornim spre Berlin şi Olanda.

La Paris va locui de-acum la hotelul Cayré, unde domnişoara Gélis o instalase în urmă cu doi ani: o alegere bizară, dacă ne gândim ce fusese această clădire cu zece ani înainte! Anexă a hotelului Lutetia, sediul Gestapoului, Clara încă simţea „miasmele“ locului. Ce n-a ştiut însă niciodată e că la nr. 88, încăperea care-i era dragă, de la etajul al cincilea, cu ferestrele care dau spre rue du Bac şi de la care poţi privi pe deasupra acoperişurilor dimprejur, s-a aflat vreme de patru ani una dintre camerele de tortură ale clădirii, unde numeroşi oameni, mai ales evrei, au trecut prin bine-cunoscutele „interogatorii“… Acea cameră îi era rezervată în mod special de fiecare dată când ajungea în Paris, iar pentru perioadele mai lungi va aranja să-şi aducă acolo un pian.

La Cayré se simţea ca acasă, chiar mai bine, deoarece nu avea pe cap nici un aspect de natură practică, de menaj, de hrană, era înconjurată de un personal care veghea să nu ducă lipsă de nimic şi pe care îl cucerise cu personalitatea ei, tratându-l cu cea mai mare delicateţe. Îi plăcea de asemenea atmosfera ca de familie a clădirii, care, în acea perioadă, avea ca oaspeţi personalităţi ale vremii: aristocraţi emigraţi, muzicieni, scriitori, precum Julien Benda, Annette Kolb, Cortot etc. Aproape fără excepţie Clara lua masa în camera ei şi acolo primea cu bucurie vizitele numeroşilor amici, care veneau s-o vadă.

Hotelul Cayré din Paris şi apartamentul din Vevey vor deveni de acum înainte cei doi poli ai existenţei sale rătăcitoare. Întrucât caruselul începe să se învârtă tot mai repede, aşa cum păţesc în general – şi ajung să deteste – artiştii răsfăţaţi de public. Pentru Clara, anul 1953 înseamnă Olanda (27 de concerte între 22 ianuarie şi 20 februarie) şi mai ales Elveţia, dar şi Berlin, Germania, Italia, Austria, Belgia şi, în sfârşit, dar tot la fel de modest, Franţa, în total mai bine de optzeci de concerte pe parcursul anului! Pe 17 ianuarie, de la Berlin, unde sosise seara cu avionul (nu-i plăcea să zboare, dar era tot mai frecvent obligată să recurgă la avion), îi scrie lui Anne Grandjean:

Concert pe 26 februarie la Luzern cu orchestră. Pe 1 martie, plec la Frankfurt, apoi la Baden-Baden, apoi la Paris pe 10 martie (recital Champs-Elysées). Am discul Schubert, Schumann (Bunte Blätter): această operă îmi face plăcere aproape în întregime. Concertul de aici va fi difuzat

luni: Fricsay este un dirijor cu adevărat excepţional şi simt o bucurie de nestăpânit la gândul că voi cânta cu el şi orchestra RIAS, minunat. Peste opt zile voi cânta Schumann cu Kubelík la Amsterdam, fără măcar să-l fi studiat: nu izbutesc să lucrez la toate şi am de ce să mă îngrozesc. La Haga până la 20 februarie.

Din acest din urmă oraş îi scrie peste opt zile lui Hélène:

Concertele de la Berlin şi Amsterdam cu Kubelík au decurs minunat şi au avut un succes nebun. Planuri să înregistrăm pe disc cu Fricsay şi pentru Radiodifuziunea din Köln. Cu Kubelík o să cânt din nou în Olanda iarna viitoare. E un om absolut excepţional, una dintre acele firi rarisime de care mă simt mereu atrasă şi cu care mi-aş dori să semăn. Vai, dar cât de departe sunt…

Jana vine cu Orchestra Naţională la Haga pe 17 şi 18 februarie, apoi va fi la Bruxelles până pe 22. Şi eu am concerte în ambele seri, în alte părţi.

Astfel, cele două surori, purtate fiecare de propria-i carieră, se intersectează, se regăsesc… sau nu. Se află ambele la Paris, împreună cu Lili, pe 8 martie, după ce Clara cântase pe 2 martie, la Frankfurt, *Concertul nr. 4* al lui Beethoven sub bagheta dirijorului Georg Solti[56], cu care se întâlneşte pentru prima dată: pe 10 martie, Clara e pregătită pentru primul ei recital pe Champs-Elysées – şi plină de emoţii. Tot Hildei Gélis îi datorează şi faptul de a putea ţine acest recital, pentru care Kiesgen nu dorise să-şi asume responsabilitatea: binefăcătoarea ei nu mai e în viaţă, dar, din fericire, una dintre prietenele ei de suflet, domnişoara Elvire Choureau, a preluat ştafeta. În numele domnişoarei Gélis, ea va reuşi să ducă treaba la bun sfârşit şi va depune toate eforturile în acest sens, astfel încât Clara să se bucure de toate şansele la succes. Lucrurile sunt de altfel într-atât de incerte, încât, în chiar dimineaţa zilei cu recitalul, Gavoty anunţă după cum urmează concertul respectiv, printr-o notiţă specială apărută în hebdomadarul *Comœdia*:

56. Sir Georg Solti (1912–1997), dirijor englez de origine maghiară. (N. tr.)

Dacă publicul ar gândi logic – dar oare gândeşte? – diseară s-ar călca în picioare la Théâtre des Champs-Elysées, unde Clara Haskil susţine un recital consacrat celor patru mari clasici şi romantici, în a căror transpunere ea nu are egal: Bach, Schubert, Beethoven şi Schumann.

Nu s-au „călcat în picioare“, dar sala a fost „aproape plină“, cum scrie Clara, care adaugă că a avut „mare succes“. Criticii s-au prezentat de astă dată în număr mare, iar verdictul a fost unanim entuziast – de parcă ar fi fost evident – susţinând că artista este „aparte“, „inegalabilă“, „dincolo de orice abordare raţională“, un „înger“, un „miracol“ ş.a.m.d.

Presa publică imediat după aceea, pe 7 aprilie, o primă listă a discurilor premiate de Academia Charles Cros: un prim Mare Premiu i-a fost atribuit Clarei pentru înregistrarea *Sonatei postume* a lui Schubert. Ea le scrie astfel surorilor sale: „Ce ziceţi de asta? Nimeni nu-i mai şocat decât mine de întreaga situaţie!“ Cuceriţi în mod clar, cronicarii debordează de lirism.

Ascensiunea Clarei e de-acum constantă, dar oboseala pe care o implică îi afectează sănătatea şi, câteodată, şi starea de spirit. Pe de altă parte, celebritatea de care se bucură nu-i permite în toate cazurile să-şi traseze cariera după cum şi-o doreşte. În data de 11 aprilie îi scrie următoarele Janei, de la Stuttgart:

*După-amiaza asta trebuia să înregistrez trei lucrări la radio, dar în două ore n-am reuşit să înregistrez decât două, din care numai Bach a fost bun din prima încercare. Pe Beethoven (*op. 111*) a trebuit să-l iau de la capăt şi tot nu a ieşit bine. În ţara asta totul se face la perfecţie, de aceea nici o notă aiurea sau neclară nu poate fi lăsată aşa – şi-ţi imaginezi la ce poate duce asta cu una ca mine! În plus, capul îmi cântărea azi o tonă, degetele-mi erau umflate, cred că de la circulaţia proastă sau de la oboseală. E păcat, deoarece toată lumea era într-o dispoziţie bună, ceea ce ar fi de bun augur pe plan muzical. Ca să faci înregistrări reuşite, trebuie să fie totul fără cusur din punct de vedere tehnic, de aceea n-am făcut nimic bun niciodată.*

Am stat de vorbă pe-ndelete cu impresarul, care e foarte serios şi pare animat de sentimente bune în ceea ce mă priveşte. Mi-a prezentat clar situaţia şi, într-un cuvânt, pentru mine e mai greu deoarece, pe lângă faptul că nu sunt cunoscută de public şi deci acesta nu se îmbulzeşte să mă asculte, eu cânt doar lucrări din acelea pe care oamenii preferă să le audă interpretate de Fischer, Gieseking şi alţi pianişti care se bucură deja de o celebritate neîndoielnică. Géza Anda[57] *a cucerit o ţară întreagă după ce a interpretat o singură dată concertul lui Bartók. Mie mi s-au solicitat deja de mai multe ori şi acest concert, şi compozitorii moderni. Ravel pentru două mâini nu e foarte iubit, iar Falla e, ca şi Hindemith, o lucrare orchestrală obligatoriu cu pian – nu e un concert…*

57. Géza Anda (1921–1976), pianist maghiar stabilit în Elveţia; apreciat în special pentru interpretarea lucrărilor lui Mozart, Beethoven, Schumann, Brahms și Bartók. (N. tr.)

Aflată câteva zile mai târziu la Roma, se îmbolnăveşte şi-i scrie lui Hélène:

Am pierdut înregistrarea de la Radio de ieri, din cauza unei indispoziţii pe cât de neaşteptate, pe-atât de neplăcute. Sper să nu pierd duminică şi concertul de la Acquila. Fireşte, te-aş ruga să nu le menţionezi surorilor mele nimic despre starea mea de sănătate.

În această perioadă cele trei surori încep să nu-şi mai împărtăşească totul în legătură cu starea lor de sănătate: fiecare e într-atât de preocupată de sănătatea celorlalte două, încât şi cea mai mică „indispoziţie“ provoacă nelinişti şi griji pe care îndeosebi Clara, chinuită cel mai frecvent de răceli, se fereşte să le stârnească şi le face faţă cu greu.

Pe 18 iunie se află la Prades, iar de acolo trebuie să plece, din nou bolnavă (clima, mai ales căldura, nu-i prieşte), patru zile mai târziu, după ce a susţinut un concert cu orchestră şi încă unul, de muzică de cameră, cu Casals şi Grumiaux, pe care-i şi revede cu această ocazie.

În august, merge să se odihnească în Monts-de-Corsier, aproape de Vevey, cu cele două surori şi cu Hélène. E obosită, starea de sănătate e fragilă, trece printr-o „perioadă de proastă dispoziţie“, pe care nu izbutesc s-o risipească nici cadenţele trimise de Magaloff pentru prima şi a treia mişcare din *Concertul în do minor* al lui Mozart (K. 491), pe care i le ceruse ea – şi care-i plăceau atât de mult. Îi scrie prietenei sale Anne:

Mă aflu într-o vilă, am un pian şi trei persoane care-mi stau la dispoziţie. Aş putea spune chiar că se bat pentru „onoarea“ de a se îngriji de fiinţa-mi gracilă! În tot acest context reuşesc să mă ocup cât de cât de programele mele pentru stagiunea viitoare.

Pe 30 august are un nou succes răsunător la Salzburg, unde membrii din orchestră îi scriu poeme lirice, aducând elogii felului ei de a interpreta compoziţiile lui Mozart! Pe 4 septembrie, ea notează:

Stagiunea 1953–1954 se anunţă destul de încărcată şi-mi provoacă oarece nelinişti, pentru că am inclus nu puţine lucrări noi, dar oare vor fi ele bine pregătite până atunci? Încep noua stagiune cu un recital la Sion, unde urmează să fac „rodajul“ pentru o parte dintre aceste lucrări: Feux Follets al lui Liszt, studiile şi mazurcile lui Chopin şi opusul 31 nr. 2 de

Beethoven (re minor). La Baden (cu înfricoşătorul S.) voi interpreta Concertul pentru pian nr. 2 al lui Beethoven pentru prima dată. În octombrie voi cânta la Locle, la Milano, la Genova (cu Kletzki), la St. Gallen şi la Thun. Apoi în Germania, Olanda, Italia etc.

Nu mai are deloc răgaz să-şi tragă răsuflarea şi trăieşte într-un ritm epuizant, de „vedetă“, cu care nu e obişnuită, asta în timp ce se apropie de şaizeci de ani şi, în ciuda energiei sale uimitoare, nu se mai bucură de rezistenţa fizică de altădată. Cu un amestec de mândrie, uimire şi resemnare, îi mărturiseşte compatriotului său Golea: „Vezi dumneata, lucrurile s-au pus pe roate – iar eu trebuie să călătoresc ca la douăzeci de ani!“ Şi scrie:

La modul general, trebuie spus celor care vor să urmeze o carieră artistică că e unul dintre cele mai grele lucruri, chiar şi când nu duci lipsă de talent. Trebuie să munceşti din greu, mai trebuie să ai şi un dram de noroc, de cele mai multe ori să ai valoare nu-i de-ajuns – şi trebuie să începi de tânăr…

Deşi uneori notează în carneţelul ei, referitor la câte un concert, că a ieşit „infect“ sau că a interpretat „foarte prost“, criticii o potopesc încontinuu cu elogii excepţionale, care-i fac plăcere fără doar şi poate, dar care o surprind fără a o convinge cu adevărat şi care nu-i suprimă totuşi exacerbatul simţ autocritic. Aflată la Milano pe 27 octombrie 1953, îi scrie următoarele lui Hélène:

Să-ţi spun în treacăt că nu a ieşit prea rău concertul. Mozart a fost un triumf. Restul mai puţin bine, dar acceptabil, una peste alta. Mă mulţumesc cu puţin… Îţi închipui dumneata ce înseamnă Scala cu trei mii de spectatori! Mă vezi singură acolo, pe scenă? Pornesc spre Gent.

Îi este propus un concert – unul singur! – în America:

Schulthess se împotriveşte, dar Michel pledează pentru. Cu un singur concert am şanse minime, dar fără el nu le-aş avea nici chiar pe acelea. Oare se va mai ivi alt prilej mai bun? Ne îndoim şi eu, şi Michel. Dl S. nu e de acord, dar ce va face mai mult de-atât? Nimic, fără nici o îndoială. Mi-a spus că în Elveţia nu voi avea oricum nici o propunere cu orchestră, după ce-am cântat pretutindeni acolo în ultimii doi ani, lucru perfect adevărat. Mai rămân recitalurile…

Dacă nu mai am concerte, sau în fine voi avea prea puţine, voi vedea ce-o să fac la momentul respectiv. Starea mea de spirit de astăzi e în ton cu frigul şi vremea mohorâtă… am început douăzeci de lucrări şi n-am studiat nici una…

După un concert susţinut la Vevey, în noiembrie, Clara face cunoştinţă cu Charlie Chaplin, care era fascinat de talentul ei şi care povesteşte astfel:

Am întâlnit-o pentru prima dată pe Clara la o recepţie oferită în onoarea Cvartetului ungar de către prietenii mei foarte dragi, dl şi dna Emile Rossier.

Nu ştiam nimic despre Clara, m-am trezit faţă în faţă cu o doamnă mignonă şi foarte plăpândă. După ce am luat masa, cineva a rugat-o să se aşeze la pian. Nu mi se părea că e cazul de aşa ceva, deoarece tocmai ascultaserăm un concert foarte reuşit, foarte frumos, strălucit; dar lumea a insistat şi Clara s-a aşezat la pian şi a început să cânte. Să te ţii atunci!

Nu pot spune decât că, după ce a încheiat, am mers la ea şi i-am spus cu candoare: „Dar sunteţi o artistă de mare valoare!“ Ea a zâmbit şi acesta a fost începutul prieteniei noastre.

De atunci aveau să se întâlnească frecvent şi se pare că Chaplin descoperise datorită Clarei o anume formă de muzică: acesta avea să cumpere un pian Steinway la care Clara venea cu plăcere să cânte, în vreme ce gazda ei – argint-viu din fire – stătea aşezat lângă ea, absolut nemişcat şi ca vrăjit de interpretarea ei. În general asta se întâmpla, ca într-un soi de ritual, după ce luau masa (superb pusă la punct de Oona), iar serile acelea intime, vesele erau o sărbătoare pentru Clara. Masa de Crăciun luată împreună cu câţiva prieteni comuni acasă la familia Chaplin va deveni de asemenea o tradiţie – iar toată lumea o copleşea pe Clara cu daruri. Această prietenie, pentru care cuvintele erau de prisos, a fost fără doar şi poate foarte importantă pentru Clara.

Iar „marele om“ de cinema avea să spună mai târziu:

Pe parcursul vieţii mele am cunoscut trei genii: pe Clara Haskil, pe profesorul Einstein şi pe Sir Winston Churchill.

Astfel au trecut săptămânile, lunile, anii: în 1954, nu va sta acasă la Vevey în total decât trei luni, în cursul a douăzeci şi trei de scurte sejururi, uneori de doar câte douăzeci şi patru de ore, cel mai lung abia de două săptămâni. Celelalte nouă luni le petrece prin trenuri, avioane, camere de

hotel, călătorind dintr-o ţară în alta, de la gară la aeroport, dintr-un oraş de provincie într-o capitală, de la un teatru la o sală de concerte, din culise pline de praf şi fum (atunci când interpretează alături de o orchestră) în culise pline de praf şi pustii (atunci când ţine recitaluri), de la un pian la altul (având şi surprize neplăcute din când în când), dintr-un studio de radio într-unul de înregistrări – chinuită ba de câte un curent de aer, ba de hrana proastă sau de un pat incomod, adeseori de una singură, mereu îngrijorată de următorul concert. Faţeta ascunsă, plină de încercări, adeseori deprimantă, a unei profesii din care publicul nu zăreşte decât vârful, fără să bănuiască cel mai adesea ce exigenţe şi ce suplicii impune o profesie pe care o invidiază şi al cărei succes i se pare pasionant sau plin de glorie.

Realitatea e mai puţin plină de strălucire, şi chiar şi atunci când se bucură de succes după succes, odată stinse aplauzele, Clara se regăseşte cel mai adesea singură, stoarsă de energie, epuizată şi funcţionând după un program când mai încărcat, când mai relaxat. Din Köln scrie la un moment dat:

Nu cunosc pe nimeni şi nu pot pleca decât mâine în zori, ceea ce voi face în mare grabă.

Altă dată, din Roma:

Roma mă entuziasmează ca de obicei… dar nici de data asta n-am văzut nimic din ea şi nici nu voi vedea mai mult ca sigur! Poate că voi avea ocazia să mă întorc aici.

Sau într-o scrisoare către o prietenă din Vevey:

Mă întorc joi, dar plec a doua zi pentru mai multe săptămâni.

Iar pe 31 ianuarie 1955, din Manchester:

Îmi pierd vremea aşteptând un concert care va avea loc peste trei zile, fără pian, fără să ştiu pe nimeni, în ţara asta mohorâtă, indiferentă şi prea puţin plăcută…

Călătoriile în sine reprezintă pentru ea o grijă permanentă şi mereu caută să aibă tovărăşie. Cu toate acestea, i se întâmplă adeseori să fie singură; iată cum relatează despre o călătorie la Londra:

Am ajuns, iată, fără incidente, dar mă supără nişte aspecte lipsite de importanţă. Unui puşti nesuferit i-a mers încontinuu gura ca o meliţă. A trebuit să stau în picioare cam tot voiajul cu feribotul, puştiul avea loc fix

lângă fotoliul meu. Mai mult, în vagon, drăcuşorul ăsta era aşezat tot în apropierea mea…

La Londra am găsit zece taxiuri într-o fracţiune de secundă. Însă la coborârea de pe feribot oamenii se îmbulzeau şi se împingeau ca sălbaticii. Mai că mi-au frânt mâinile şi mi-au ferfeniţit paşaportul. Ce brute pot fi oamenii câteodată! Te-apucă disperarea.

Din acest moment Lili o însoţeşte frecvent, Lili, care se instalase la Paris, unde dă meditaţii, dar căreia Michel Rossier îi cere ajutorul într-o bună zi. La Vevey, singură fiind, în casa ei, Clara are o alimentaţie dezastruoasă: cum nu mai avusese niciodată grijă de o casă, iar tot ce ţine de menaj o plictiseşte, şi nici nu are timp să se preocupe de aşa ceva, nu mai găteşte de teamă să nu se rănească sau să nu se ardă, iar drept urmare obişnuinţele ei alimentare lasă mult de dorit – atunci când chiar se hrăneşte. La chemarea lui Michel, Lili soseşte în mai puţin de douăzeci şi patru de ore şi preia în grijă casa surorii sale. La început nu fără oarecare frecuşuri, deoarece Clara accepta cu greu prezenţa permanentă a altei persoane lângă ea: îi place să fie înconjurată de atenţie, dar, spirit extrem de independent, urăşte să fie deranjată. Datorită celor două apartamente alăturate din Vevey (cel mai mic pe care Clara îl abandonase în favoarea celuilalt, mai mare, a putut fi recuperat), între cele două s-a instituit de îndată o convieţuire perfectă. De acum înainte fiecare are spaţiul ei, dar, pentru perioadele când se află la Vevey, Clara are pe cineva care s-o elibereze de preocupările materiale de zi cu zi – iar în consecinţă şi viaţa ei se va schimba.

Ar fi neinteresant să prezentăm lista celor optzeci de concerte susţinute de ea pe parcursul anului 1954 şi a celor optzeci şi cinci de concerte susţinute în 1955, ca şi enumerarea volumelor de cronici laudative la adresa ei publicate în toate limbile, pretutindeni pe unde ajungea în ţările europene. Găseşte şi timp ca să facă înregistrări, în 1954, ale operelor lui Mozart: *Concertul nr. 9 în mi bemol major* şi *nr. 23 în la major* cu Orchestra simfonică din Viena, sub bagheta maestrului Sacher, *Concertul nr. 20 în re minor* şi *Rondo pentru pian şi orchestră în la major* (K. 386) cu aceeaşi orchestră, dar cu dirijorul Paumgartner, în sfârşit *Sonata pentru pian în do major* (K. 330) şi *Variaţiunile pe un Menuet de Duport* (K. 573), care vor fi publicate fie cu eticheta Philips, fie cu cea Mercury. Discul cu *Sonata* şi *Variaţiunile* îi vor aduce un nou Mare Premiu al Discului, în anul 1956. Ceea ce nu o va împiedica să scrie în acea epocă:

Nu există decât mici frânturi, ici-colo, în două sau trei discuri de-ale mele, care mă mulţumesc şi au ieşit cu adevărat bine.

Spre finalul vieţii nu devenise cu nimic mai indulgentă faţă de sine; cu toate acestea, îi plăceau discurile pe care le-a realizat în 1957 cu Fricsay (mai ales Concertul nr. 27 în si bemol de Mozart), motiv pentru care îi scrie lui Joseph Morpain:

Singurele mele discuri cu adevărat reuşite sunt cele cu Mozart cu vioara, Mozart Sonata şi Variaţiunile (parţial), şi în discul Schumann, B. Blätter şi mai ales Variaţiunile Abegg.

Cu o repeziciune uluitoare, ea, care fusese ignorată vreme de mai bine de treizeci de ani, începe să ocupe în lumea muzicală un loc de prim rang de care nu e deloc conştientă; uimită, la fel de modestă, neliniştită, nu-şi dă seama de succesul pe care-l are. Pe 13 ianuarie 1954 îi scrie prietenei sale Anne, care se reface cu greu după o operaţie dificilă:

Dragă Anne,

Înainte să plec din Berlin, vreau să-ţi mulţumesc pentru scrisoare şi pentru vorbele frumoase şi să-ţi mărturisesc cât de mult mă umple de bucurie şi de emoţie afecţiunea dumitale pentru mine. Mă uimeşte în continuare simpatia cu care sunt înconjurată adesea, pentru care sunt cu atât mai recunoscătoare. În mare, am impresia că te simţi totuşi mai bine şi că te refaci…

Mă întristează faptul că trebuie să-ţi amâni întoarcerea acasă. Dacă aş prinde trei zile libere şi dacă te-ai afla undeva unde să pot ajunge uşor, la o altitudine acceptabilă pentru mine, aş veni să te văd.

Deocamdată îmi ocupă gândurile concertele cu Orchestra Elveţiei Romande în care este înscris în program Concertul în do minor *al lui Mozart. De astă dată Mozart pare să nu fie de partea mea, şi atunci concertele astea să fie oare începutul sfârşitului activităţii mele artistice?*

Oare ăsta să fie motivul pentru care mă simt atât de deprimată, să fie oboseala sau retransmisia unuia dintre concertele de la Berlin pe care am ascultat-o ieri? Pentru că până acum n-am avut decât decepţii în domeniul ăsta. Totuşi, ar putea ieşi atât de bine, şi uneori, rareori, chiar iese – dar se întâmplă rarisim…

Publicul a fost, ca şi anul trecut, foarte cald, în mod clar oamenii iubesc muzica în ţara asta. Am fost acompaniată în mod admirabil, cu o grijă şi o amabilitate emoţionante, de către Fricsay, pe care-l admir mult. Pare să-i

placă execuţia mea şi stilul meu de interpretare – mi-a zis în mai multe rânduri, într-o manieră care-i demonstrează fără dubiu sinceritatea totală şi de care n-am cum să mă îndoiesc. Mi-a vorbit chiar de proiecte precum cel de a cânta Mozart cu el în America (unde a fost şi va mai merge), în Palestina, dar eu am reţinerile mele în privinţa realizării acestor proiecte. Am senzaţia că trebuie să fii ori tânăr şi plin de talent şi de vise, ori o stea de primă valoare care să atingă perfecţiunea – deşi se spune că nimic pe lumea asta nu poate fi perfect.

După concertul de la Ulm, de pe 16, mă gândesc să merg puţin la Vevey înainte să mă întorc în Germania, pentru un unic concert la Hagen, apoi de acolo în Olanda, până pe 5 februarie. Dar iată că dl şi dna Fricsay mă invită cu atâta amabilitate şi insistenţă să petrec acele trei zile la ei la Ermatingen (care se află mult mai aproape de Ulm decât Vevey), încât nu îndrăznesc să-i refuz. Mă mişcă simpatia lor faţă de mine şi mă bucură, căci şi eu îi plac mult, dar mi-e teamă… de copii oare? Sau poate că n-am dat încă uitării aceste vorbe ale unui ambasador care se referea la un artist: „Vi se pare că artiştii au de câştigat dacă lumea îi cunoaşte îndeaproape?“ Sigur, nu poţi generaliza…

Iar pe 23 ianuarie, după concertul la Hagen, îi scrie lui Hélène:

Concertul de aseară a decurs bine – publicul deloc interesant. La ora 14 plec spre Haga.

Şederea la familia Fricsay a fost minunată. Sunt oameni absolut excepţionali, buni la suflet, de o delicateţe care-mi place mult. Casa lor e un adevărat muzeu, nu găseşti decât lucruri frumoase. Au bun-gust şi un dar neobişnuit de a găsi lucruri deosebite.

Concertul în do minor *de Mozart mă bântuie şi se transformă într-un coşmar.*

În ceea ce-l priveşte, Ferenc Fricsay avea cea mai mare admiraţie şi afecţiune faţă de Clara. După moartea ei, avea să o pomenească în cuvinte de o sinceritate autentică. Pentru el faptul de a o fi acompaniat sau pur şi simplu de a o fi ascultat reprezenta o bucurie rară printre toate cele pe care i le scosese în cale cariera lui strălucită: „Avea capacitatea miraculoasă – pe care o au atât de puţini artişti – de a scoate la iveală ca prin farmec magia sunetului unui instrument percutant.“ Dar ceea ce-l uimea cel mai mult era identitatea personalităţii ei cu aceea a lui Mozart, cu care împărtăşea

aceleaşi trăsături, aceleaşi tristeţi şi aceleaşi gesturi tragice, şi mai ales acea capacitate de a le aduce celorlalţi bucurie izvorând din propria-i tristeţe…

Plină de complexe şi de griji înainte să se aşeze în faţa pianului, plină de îndoieli după aceea, mereu în căutarea desăvârşirii şi niciodată mulţumită pe deplin, se simţea de neîmpăcat sau, arareori, strălucitoare: avea nevoie să fie menajată, încurajată şi trebuia să simtă că acompaniatorii săi îi sunt prieteni. Armonia artistică şi umană nu transpărea doar din interpretarea sa, ci şi din colaborarea cu ceilalţi. Eu nu am întâlnit partener mai atent, mai lejer – şi de o modestie care mă stânjenea adesea, într-atât de recunoscătoare se arăta pentru orice sugestie în plan muzical, în vreme ce propriile-i idei în domeniu păreau inspirate! În rest, toţi muzicienii din toate marile orchestre din Europa cu care am cântat (şi nu există nici una care să nu ne fi primit împreună) o iubeau cu adevărat pe Clara şi se bucurau să o acompanieze; căci toate interpretările sale erau un eveniment, o adevărată revelaţie.

A fost o mare artistă din toate punctele de vedere şi va rămâne un exemplu pentru toţi.

Fricsay mai povesteşte că li se întâmpla să stea de vorbă despre moarte, singurul subiect esenţial – şi redutabil – pentru Clara alături de interpretarea muzicii; avea întrebări legate de modul în care mor oamenii şi i-a spus şi lui, ca şi altor prieteni ai ei: „Sper ca bunul Dumnezeu să mă ia la el înainte să nu mai pot cânta…“ (Clara pomeneşte rar despre Dumnezeu căci, mereu discretă şi reţinută în manifestarea sentimentelor sale lăuntrice, nu a dat niciodată vreun indiciu despre existenţa sau natura credinţelor sale religioase.)

Pe 14 august 1954 cei doi susţin, în cadrul Festivalului de la Luzern, *Concertul nr. 2* al lui Beethoven, iar pe partitura de buzunar a Clarei el face următoarea însemnare: „Pentru Clara mea, cu mult drag, în amintirea anului 1954 la Luzern – Ferenc Fricsay.“

Două luni mai devreme ea le scrisese surorilor:

Dragile mele surioare,

Mă simt uşoară ca un fulg. Am încheiat aventura înregistrării lui Mozart în mi bemol în mai puţin de trei ore (legate) şi a ieşit aproape perfect. Văd la orizont un frumos premiu al discului! Dl Ackermann e un dirijor excelent. E de la sine înţeles că această înregistrare e numai pentru radioul de aici. Cealaltă va fi pentru Philips de la Viena, în octombrie, cu Sacher.

Pe parcursul anului 1954, va mai cânta alături de Karajan, Kubelík, Monteux (cu care se revede după douăzeci şi cinci de ani), Ansermet, van Otterloo şi, pentru prima dată, cu compatriotul Celibidache, André Cluytens, Eugen Jochum, Wolfgang Sawallisch, Alceo Galliera, Edouard van Remoortel – apoi, în 1955, cu Joseph Keilberth, Ferdinand Leitner, Rudolf Kempe, Georges Szell. Tot în 1954, datorită lui Rolf Liebermann, pe atunci director al Orchestrei Radiodifuziunii din Zürich, îl va cunoaşte pe Géza Anda, cu care va lega o prietenie după prima lor interpretare a *Concertului pentru două piane* de Mozart.

Deşi în general se arată devotată marilor dirijori cu care colaborează, i se întâmplă câteodată să fie ironică, poate chiar severă. Trebuie umblat cu mănuşi cu ea. Aşa stau lucrurile în cazul lui Carlo-Maria Giulini. La prima lor întâlnire, în 1959, el o întreabă cum vede ea concertul lui Chopin pe care trebuie să-l interpreteze împreună: în loc de răspuns, Clara se aşază la pian şi-l interpretează integral, piano şi fără orchestră, mezza-voce. Giulini, fascinat, este cucerit din start, iar prea scurta lor colaborare va fi pentru amândoi exemplară şi sursă de bucurie.

Dimpotrivă, unui dirijor care o întreabă dacă-i place Mozart „rococo sau parfumat“, ea îi răspunde furioasă: „Eu nu mă parfumez – cum l-aş putea parfuma pe Mozart! Nu-l cânt nici rococo, nici parfumat – interpretez pur şi simplu ce-a compus!“

Împreună cu un alt dirijor, trebuie să susţină două concerte unul după altul: la repetiţia generală dirijorul se încurcă la un moment dat, apoi din nou la primul concert. Şi atunci, înainte de a intra în scenă pentru cel de-al doilea concert, ea îl întreabă: „Şi, în seara asta unde ne mai încurcăm?“

Altă dată, în timpul unui concert susţinut la Londra alături de un dirijor celebru, la sfârşitul cadenţei primei mişcări din *Concertul în la major* de Mozart, Clara aşteaptă zadarnic intrarea orchestrei: după câteva secunde, dirijorul, care o privea ţintă, ca fascinat, se trezeşte în sfârşit din visare. În culise, după concert, ea îl interpelează: „Ce aşteptaţi?“„Vă priveam mâinile…“ „Mai bine aţi fi privit muzica“, i-a răspuns ea sec. După care n-a mai vrut să cânte alături de el…

În ciuda indulgenţei cu care-şi trata de regulă camarazii, reiese din toate acestea respectul pe care-l avea faţă de muzică şi faţă de public – precum şi modestia ei: la fel i se întâmplase şi în urmă cu douăzeci de ani, în timpul unei repetiţii la un trio (partenerii ei furaţi de soloul de pian rataseră intrarea), şi abia după multe zile a putut trece peste incident, convinsă într-

un fel că fusese o glumă. În realitate, din punctul în care ajunsese – în care mulţi virtuozi au tendinţa de a trăi pe propria lor experienţă şi reputaţie – le scrie surorilor sale în timp ce lucrează la *Davidsbündler*[58] de Schumann:

58. *Dansurile Davidienilor* (în germană, în original). (N. tr.)

Am petrecut patru ore cu două mici pasaje în octavă pe care n-am reuşit să le execut aşa cum ar trebui. Nu stăpânesc tehnica asta nici la nivel de începător! Dacă aveam de dat un examen…

Ce s-ar mai fi amuzat lumea să audă asemenea aprecieri! Dar de fapt ea gândeşte adeseori aşa, dintotdeauna! Diferenţa stă doar în aceea că, dat fiind succesul său indubitabil, aşa-zişii muzicieni care se calcă în picioare acum la concertele ei şi în culise nu se mai lasă influenţaţi. De-acum înainte ea poate fi oricât de autocritică doreşte, chiar nedreaptă, aşa cum era şi la cincisprezece ani, dar nimeni nu o mai crede – uneori s-ar putea trage chiar concluzia că se poartă cu cochetărie, poate chiar fals… Uneori chiar exagerează, fără riscul ca publicul larg să-şi dea seama mai târziu… Dar altfel n-ar mai fi Clara Haskil pe care-o cunoaştem, mereu în căutarea perfecţiunii, mereu tinzând să ajungă mai sus. Se scria în acea epocă în Gazette de Lausanne:

Nici unul dintre concertele sale nu e o victorie sigură, fiecare e o adevărată cucerire. Nu o cucerire a publicului, acesta e de mult câştigat, ci o biruinţă a spiritului asupra materiei, îndrăznesc să spun: Clara Haskil merge de fiecare dată până la capătul puterilor sale fizice, iar forţele sale par a nu avea limite. Acesta este, după părerea mea, semnul sacerdoţiului suprem, în faţa căruia ajungi să te prosternezi; aproape că nu mai are egal în istoria marilor interpreţi, nici măcar printre cei care nu au fost recunoscuţi.

În ziua de azi, un asemenea succes global, un asemenea triumf al muzicii pure are un preţ imens. Iar asta se întâmplă atât spre gloria Clarei Haskil, cât şi a celor care se solidarizează în susţinerea unui asemenea triumf dincolo de orice snobism.

În septembrie 1954, participă pentru prima dată la Festivalul de la Besançon. José Bruyr, precum cei mai mulţi dintre confraţii care vorbesc despre recitalul Clarei – şi mai ales precum Clara însăşi –, îşi aduce aminte de Lipatti:

Şi ne amintim din nou de prezenţa, de umbra altui poet al pianului pe care trebuia să-l evocăm în sala Parlamentului, unde, chiar pe locul unde a venit să se aşeze Clara Haskil, venise el să ne spună, acum trei ani, cel din urmă rămas-bun în lumina adumbrită a unei după-amiezi de septembrie. În ziua aceea, sala nu era ocupată în întregime. Astăzi e arhiplină, o îmbulzeală nemaipomenită. Chiar şi pe treptele scenei oamenii stau unul lângă altul, iar câţiva vor trebui să se ridice, astfel încât marea artistă să poată ajunge la pian.

După încercarea de a explica ceea ce un alt critic elveţian spunea că „e cel mai greu: să desluşeşti miracolul Clara Haskil“, articolul conchide:

Nu vom uita prea curând imaginea pe care ne-a lăsat chipul ei plin de durere aplecat asupra claviaturii, trăsăturile sale frumoase şi suferinde, parcă iluminate dinăuntru, lăsând să transpară limpede spiritul consolării şi al rugăciunii.

Un alt critic citează, cu prilejul acestui concert, un paragraf din *Beethoven* de André Suarès:

Când o femeie vrea să interpreteze opusul 111 *sau adagioul din* opusul 106 *sau oricare altă operă dintre marile compoziţii pentru orgă ale lui Johann-Sebastian Bach, îmi vine să râd… Pianul lui Beethoven la bătrâneţe şi al lui J.-S. Bach le este interzis virtuozilor şi femeilor. E nevoie de un interpret şi de un martor: un confident spiritual. E nevoie, alături de cele două mâini, de un al unsprezecelea deget, de cel care aruncă fulgerul vieţii, ca în fresca lui Michelangelo, care conferă gravitate gândurilor şi întregului elan al voinţei cuceritoare.*

După care adaugă scurt:

Suarès nu avea cunoştinţă de Clara Haskil, confidenta puternică a sufletului, cu toată aparenţa-i plăpândă care o caracterizează.

Printre numeroasele concerte pe care le susţine după aceea, va fi un recital la Viena, după care Clara îi va scrie Janei a doua zi:

Mă aflu încă la Viena şi voiam doar să-ţi spun că recitalul de ieri a avut un succes extraordinar. Nu doar că sala era ticsită – s-au mai adus scaune în plus, vreo două sute, ocupau aproape toată sala –, dar înainte să încep să cânt m-au aclamat pur şi simplu. N-am mai văzut în viaţa mea un asemenea public, s-ar zice că oamenii ăştia vibrează şi iubesc muzica. Mai

mult ca sigur, concertul de acum trei ani cu Karajan şi Concertul nr. 4 de Beethoven au lăsat o impresie puternică şi durabilă…

Întreg programul a avut un succes enorm şi am dat patru bisuri. Aş fi putut să nu mă opresc deloc: oamenii stăteau în picioare pe scenă, lângă pian, de parcă nu mai văzuseră în viaţa lor aşa ceva.

Erau mulţi tineri şi pe chipurile lor se citea bucuria. Mulţi colegi, printre care Grumiaux, care aplauda ca un apucat.

Am primit de la aceeaşi organizaţie propuneri pentru 1955 sau 1956 cu toate sonatele lui Mozart, ceea ce iese din discuţie, şi le-am şi zis. Am propus în schimb concerte de Mozart, rămâne să le studiez – mi-e teamă că pe veci. De asemenea, s-a mai propus un recital în mai, iarăşi rămâne de văzut, din cauza programului. Nu excelez nici în domeniul ăsta.

Discurile au fost realizate în cele mai plăcute condiţii, dar nu vor ieşi perfect, deşi ar fi putut. Trebuia să fiu prezentă când s-au făcut toate retuşurile, inclusiv selecţia şi ordonarea pieselor. Dar eu plec mâine şi rămân să termine ei, care se vor mulţumi cu puţin şi vor face probabil alegeri greşite. Singurul concert pe care l-am ascultat are intrări în apogiatură şi note cu un semiton prea jos la instrumentele de suflat…

Câteva săptămâni mai târziu, Antoine Golea scrie:

Miercuri 1 decembrie. Tot pe Champs-Elysées, Clara Haskil. Fără orchestră, deoarece avem de-a face cu un recital. Ar trebui deci să fie singură pe scenă. În realitate, înainte să intre ea în scenă au intrat două sute de membri ai grupului Tineretul muzical, care nu mai găsiseră locuri în sala arhiplină…

Şi da, Clara Haskil, lucrurile stau după cum urmează: sunteţi pe aripile gloriei, acea glorie de care se bucură doar geniile, al căror nume e de-ajuns să fie pe afişe ca să fie luate cu asalt toate casele de bilete. Şi veţi fi purtată îndelung pe aceste aripi, nu mă îndoiesc: calitatea inegalabilă a interpretării dumneavoastră nu va avea de suferit, ca la atâţia alţii dintre iluştrii colegi. Căci nu e personalitate mai plină de modestie, de smerenie, de spirit autocritic, de nelinişte decât dumneavoastră în lumea pianiştilor, a muzicienilor. Sunt convins. Aţi fost şi aţi rămas astfel: aşa cum v-au cunoscut doar câţiva melomani şi amici la început, demult, cei care vă admirau la nesfârşit aşa cum a ajuns să vă admire în prezent o lume-ntreagă…

Oriunde merge de-acum, oriunde va cânta, sălile vor fi arhipline, biletele nu vor ajunge pentru toată lumea. De pildă, la Montreux, unde alături de Orchestra Naţională cântă pentru prima dată sub bagheta lui André Cluytens: după încheierea *Concertului nr. 2* de Chopin, orchestra s-a ridicat în picioare şi a ovaţionat-o. Iar douăzeci de ani mai târziu unul dintre muzicienii de acolo avea să-şi amintească, emoţionat: „În interpretarea Clarei era ceva ce doar la Enescu se mai simţise… acea mică deosebire neanalizabilă care este geniul." Venind dinspre un instrumentist, trecut prin decenii de cântat în orchestră şi de acompaniat fără preferinţe personale cei mai mari artişti ai lumii, e fără îndoială cea mai de seamă apreciere posibilă: cea căreia Clara i-ar fi acordat cel mai mare preţ şi pe care ar fi acceptat-o în modestia-i posacă.

Întrucât Golea are dreptate: nu se schimbase şi nici n-avea să se schimbe. Resimţea aceeaşi nelinişte înainte de a intra în scenă, ceea ce o storcea din start de vlagă: în cel mai bun caz, ritmul concertelor îi îngăduie să se obişnuiască oarecum. Dirijorul Joseph Keilberth, pentru care toate concertele alături de Clara au reprezentat evenimente „de neuitat", evocă acele momente, atât de dificile pentru ea, care precedau intrarea în scenă:

Biata de ea suferea de un trac teribil, n-am mai văzut aşa ceva la artiştii atât de mari. În majoritatea timpului avea mâinile îngheţate şi aştepta cu o expresie de angoasă pe chip semnalul de intrare în scenă. Am încercat de fiecare dată să o liniştesc aşa cum am putut, încălzindu-i mâinile într-ale mele, conducând-o până la pian. Odată încheiate primele acorduri ale orchestrei şi început soloul, orice urmă de nelinişte se risipea ca prin farmec şi interpreta cu o asemenea implicare, încât părea că face totul fără efort şi absolut firesc.

Cu toate acestea, prietenii ei notează că în urma succeselor constante a devenit mai stăpână pe sine şi, fără a atinge chiar seninătatea, mai scăpase de neliniştea cronică – ceea ce n-o împiedică să iasă adesea din scenă furioasă pe ea însăşi. Dar, chiar după un concert mai puţin reuşit, nu mai e cuprinsă de disperare, de crize de plâns cum ştiau cei apropiaţi că se întâmpla în vremurile de început sau chiar mai de curând… Fără prea mare convingere, Jeanne Correvon îi scrie, pe 12 februarie 1954: „Sper că nu mai aveţi obiceiul să vă respingeţi admiratorii ca o pisică sălbatică!"

Ea le rămâne credincioasă celor pe care-i iubeşte, fie că sunt prieteni care au susţinut-o în vremurile grele (deşi se vede cu ei, prin forţa împrejurărilor,

mai rar decât înainte) sau foşti dascăli: de câte ori se află la Paris merge să-l viziteze pe Joseph Morpain, la fel cum se vede bucuroasă cu Lazare-Lévy. Mai e un aspect important: păstrează legătura cu văduva lui Busoni, care trăia retrasă, împreună cu sora ei, la Stockholm, în mari lipsuri. În pregătirea unui turneu pe care-l va întreprinde în Suedia în ianuarie 1955, îl roagă pe prietenul Peter Rybar să înregistreze cu ea *Sonata pentru vioară şi pian* de Busoni, cu titlu particular: ea se ocupă de tot, deşi are programul încărcat, şi profită de un scurt sejur la Vevey, unde soseşte şi partenerul ei, pentru a repeta şi a înregistra această sonată. Chiar în seara înregistrării, pe 31 decembrie, ia trenul şi pleacă la Roma, prima etapă a unui scurt turneu în Italia. Ţine un recital la Padova, pe 7 ianuarie 1955, de ziua ei de naştere: împlineşte şaizeci de ani. Iar a doua zi îi scrie din Florenţa lui Anne Grandjean:

Concert reuşit la Roma, aici mai puţin reuşit, la Padova la fel. Sunt prea obosită, iar de ziua mea chiar am resimţit povara vârstei mele. În seara asta cânt la Peruggia, iar mâine la ora 1 iau trenul de Basel, unde voi cânta marţi.

Zece zile mai târziu se află la Malmő, iar a doua zi la Stockholm. Merge s-o vadă pe doamna Busoni şi îi oferă discul realizat special pentru ea cu opera soţului ei: bătrâna doamnă nu-l va asculta probabil niciodată, întrucât nu are la ce… Pe 31 ianuarie Clara îi scrie din Manchester lui Peter Rybar:

Am fost în vizită la doamna Busoni şi la sora ei, care, la 89 de ani, are încă un farmec şi un spirit fascinant. Dar câtă tristeţe totuşi la doamnele acestea două atât de în vârstă, dintre care una e oarbă, sprijinindu-se una de cealaltă, trăind singure şi cu destule lipsuri… Când te gândeşti cât de mare a fost Busoni, cât de strălucit pentru lumea întreagă!

Se gândeşte probabil la deşertăciunea succesului – „atât de efemer!“ – în timp ce trăieşte ca într-un carusel propriul succes, în ritmul frenetic al concertelor sale. De pe 29 ianuarie până în 10 februarie se află în Anglia. Din Londra îi scrie Janei:

Sunt de o săptămână aici şi am susţinut şase concerte. Primul cu Kubelík a fost o reuşită excepţională şi un imens succes. Celelalte nu m-au mulţumit deloc, n-am interpretat aşa cum aş fi putut şi cum mi se întâmplă prea arareori.

Hotelul nu e tocmai bun, n-am baie, iar oamenii sunt cam reci, dar nu-i o scuză pentru concertele mele mai puţin reuşite.

Kubelík mă sfătuieşte să merg în America doar cu condiţia să fie organizate concerte importante cu orchestra. El are o serie de 27 de concerte din Mozart cu Myra Hess şi prefer să aştept încă un an ca să cânt alături de el.

Acest turneu în America, a cărui posibilitate îi este fluturată prin faţă Clarei de zece ani şi la care ea visează, se loveşte de indiferenţa organizatorilor de peste Ocean. Eugene Ormandy[59], în euforia unei petreceri de după un concert, i-a promis marea cu sarea pentru a-i organiza un periplu cu orchestra lui, dar după câteva luni promisiunile s-au vădit a fi vane şi nimic nu va prinde contur în acest sens. Clara e foarte dezamăgită. Nici cu Kubelík nu se va concretiza nimic, din cauza programelor incompatibile. Cel care va prelua frâiele, cu un devotament şi o dăruire remarcabile, va fi în cele din urmă tânărul pianist Eugene Istomin[60], discipol al lui Casals pe care Clara îl cunoscuse la Prades şi care era subjugat de decana sa de vârstă. El va încerca să-i organizeze chiar şi un turneu în America de Sud, venind cu ideea (într-o scrisoare din 25 mai 1955) de a grupa cele două călătorii, în august/ septembrie – emisfera sudică, iar în octombrie/noiembrie – emisfera nordică.

59. Eugene Ormandy (pseudonimul lui Jenő Blau) (1899–1985), dirijor și violonist maghiar stabilit în Statele Unite. A colaborat vreme de 44 de ani cu Orchestra Philadelphia. (N. tr.)

60. Eugene Istomin (1925–2003), pianist american; a alcătuit un trio celebru împreună cu Isaac Stern și Leonard Rose. (N. tr.)

Până la urmă va rămâne în schemă doar America de Nord (fără îndoială din raţiuni de climă şi pentru a nu irosi forţele Clarei), iar în 13 iunie 1955 E.W. Rossier îi scrie lui Istomin:

Clara dă dovadă de o rezistenţă uimitoare; e, aş putea spune, permanent în formă excelentă, dar e important să nu-i forţăm limitele şi e absolut necesar ca oamenii care se vor ocupa de concertele din America să ştie cum s-o menajeze şi să-i lase răgaz să răsufle între concerte. Mi-a spus că nu intră în discuţie să plece din sala de spectacole noaptea direct la aeroport ca să ajungă cu avionul în următorul oraş pentru concert.

Iar în vreme ce prietenii săi lucrează pentru ea, caruselul se învârte mai departe. Ea întreprinde un turneu cu Camerata Academica de la Mozarteum,

iar pe 6 martie 1955 îi scrie lui Anne de la Paris, unde avea să susţină un nou recital înainte să plece într-un turneu prin ţară:

Interpretez Concertul în si bemol *al lui Mozart pe 28 luna asta şi timp de şapte zile după aceea. Deocamdată, nu ştiu cum începe acest concert şi cum am nouă concerte de acum încolo trebuie să mă bazez pe inspiraţia divină şi pe miracol – încă unul…*

Fireşte, „miracolul“ se produce – atunci ca şi o lună mai târziu – pentru prima serie de concerte pe care le vor susţine împreună Clara şi Arthur Grumiaux, începutul unei colaborări care se va dovedi fără cusur. La Milano vor avea primul concert împreună, cu integrala sonatelor lui Beethoven pentru pian şi vioară. Pe 23 aprilie Clara scrie:

Sesiuni de sonate aici pe 26, 28 şi 29. E foarte plăcut să lucrez cu Grumiaux şi mi-ar plăcea să muncim ore-n şir, dar sunt aproape moartă de oboseală şi, vai, deloc pregătită! Zece sonate de pregătit în patru-cinci zile…

Din nefericire nu am putut modifica programul, iar ultimul concert cuprinde sonatele care-mi plac cel mai puţin, a şasea, a cincea şi a noua, of! Organizatorii ţin cu tot dinadinsul ca Sonata a noua să încheie seria, asta ca să satisfacă gustul publicului…

Pentru Grumiaux, Clara este dintru început partenera ideală, „de neînlocuit“: în prezenţa lui, ea se manifestă echilibrat, chiar dacă i se întâmplă, pe la începutul şedinţelor de lucru, să devină şi „morocănoasă“. Se relaxează repede, adesea e ghiduşă, râde din suflet… şi munceşte cu plăcere: „Energia pe care o manifesta la pian era incredibilă, aproape nesfârşită. Mă epuiza!“, va mărturisi el mai târziu. Totuşi, odată intraţi în armonie, Clara avea să-i mărturisească unei prietene, cu un zâmbet maliţios: „Cu Grumiaux repetam mereu prima mişcare, niciodată *andantele*…“

Adevărul e că ritmul călătoriilor şi al concertelor o stoarce de vlagă, iar moartea lui George Enescu, pe 4 mai, o umple de tristeţe şi melancolie… Încă o pagină dată, una dintre cele mai frumoase… Dar caruselul trebuie să se învârtă în continuare, iar săptămânile trec una după alta, pline. Pe 30 iunie, scrie de la München:

Mă bucur că am ajuns şi că-i revăd pe toţi. Voi avea zece zile înainte să mă întorc în Olanda – ultima călătorie în străinătate, apoi liber până la sfârşitul lui august! Asta chiar că nu mi s-a mai întâmplat de mult. În sfârşit

o să pot lucra în linişte şi cu regularitate, fără să fiu stresată sau să am alte griji.

A doua zi interpretează Cele patru temperamente, de Hindemith, chiar sub bagheta acestuia: armonia dintre ei este evidentă pentru toţi instrumentiştii din orchestră şi se produce fără întârziere. Clara rezonează la farmecul, spontaneitatea, căldura umană a maestrului. Ea scrie:

Pentru aniversarea de şaizeci de ani a lui Hindemith, am cântat Variaţiunile lui, la München, sub bagheta lui – şi a fost ovaţionat. E un om fermecător, de o simplitate şi un firesc fără egal.

Pe 14 şi 15 iulie, cântă pentru prima dată la Amsterdam împreună cu Georges Szell, partenerul insuportabil de la Viena. „Mai bine mai târziu decât niciodată… În amintirea primei noastre colaborări după… ani!“, notează el pe partitura de buzunar a Concertului în fa major a Clarei, care la rându-i menţionează: „Un dirijor magnific, de primă valoare, zic eu.“

Reversul acestor activităţi, al acestei tensiuni permanente e că la Epalinges, unde merge să se odihnească alături de surorile ei şi de credincioasa Hélène, cade pradă unei „indispoziţii stăruitoare“. Nu-şi pierde totuşi simţul umorului:

Iată-ne adunate patru femei laolaltă, iar uneori ne mai şi ciorovăim. N-am sucombat însă nici una până acum…

De fapt, va fi vorba de o perioadă de odihnă întreruptă de concerte (la Luzern cu Karajan şi Géza Anda pe 10 august, la Salzburg pe 28) şi foarte studioasă: exersează noi opere, „o sonată de Schubert admirabilă“ (în la minor, op. 42) şi-şi pregăteşte următoarele programe. Ar dori să înregistreze toate concertele lui Mozart cu Kubelík, dar el are contract cu Decca, ea cu Philips, ceea ce nu le lasă de ales. Kubelík îi scrie:

Nu cred că Decca îmi va da drumul, dar ştiţi cât de mult îmi doresc să înregistrez cu dumneavoastră… să sperăm că-ntr-o bună zi se va întâmpla.

Nu se va întâmpla niciodată, lucru pe care Clara îl va regreta teribil. În ce-l priveşte, Keilberth va declara ceva mai târziu:

Regret din toată inima că nu am avut posibilitatea să înregistrez discuri împreună cu ea: fiecare avea contract exclusiv cu altă firmă, iar dorinţa noastră de a cânta împreună în această formulă era imposibil de pus în practică.

Cât de regretabilă, a câta oară, ca să nu spunem chiar mai rău, această rigoare comercială, sau mercantilă, care face abstracţie de artă şi nu îngăduie să se conserve mărturia comună a doi artişti care puteau lucra armonios! Clara era profund şocată de considerentele triviale de acest gen, care o legau de mâini şi de picioare. Din fericire, altfel au stat lucrurile cu Grumiaux, care avea contract tot cu Philips, ceea ce le-a îngăduit să facă primul lor disc: cele două sonate de Mozart (K. 454, K. 456) care le vor aduce Marele Premiu al Discului din 1957 – cel de-al treilea pentru Clara.

Pe 10 ianuarie 1956, îi scrie de la Hanovra, între două concerte, lui Anne, care e îngrijorată de amploarea muncii ei:

Şi pe mine mă înspăimântă programul care mă aşteaptă, şi totuşi îmi place să cânt, îmi place să călătoresc şi-mi place ritmul alert, dar n-am fost nicicând mai obosită ca acum, şi nu e decât începutul programului!

Pe 31 eram bine sănătoasă în trenul care mă ducea la Amsterdam, ca să repet cât de cât două sonate de Mozart cu Grumiaux, pe care le-am înregistrat pe 2 şi 3 ianuarie. Ne potrivim perfect în plan muzical, dar nu sunt sigură dacă şi în planul sonorităţii, adică al echilibrului sonor, ar fi ideal.

*Două discuri de-ale mele (*Concertele în mi bemol şi re minor *de Mozart) pe care tocmai le-am ascultat (Philips) mă dezamăgesc, iar şi iar. Probabil am să mor şi n-am să izbutesc să fac un disc aşa cum îmi doresc. Ce amăgire! Încă stau şi mă întreb cum de am succes!*

La Hanovra, succesul – cu ultimul concert al lui Mozart, „care nu o mai plăcea“ şi pe care l-a interpretat două seri la rând – este considerabil: „Orchestra mea nu a mai cântat niciodată atât de bine“, declară dirijorul Johannes Schüller, aducându-i Clarei acel omagiu care o impresionează cel mai mult. La încheierea primului concert, la uşa cabinei Clarei a ciocănit o doamnă blondă, fermecătoare, singură: este Doreen von B., ai cărei părinţi Clara îi cunoscuse în Elveţia, ceea ce nu explică totuşi extraordinara simpatie care s-a născut între ele – atât de caracteristică, stând mărturie pentru fascinaţia pe care Clara putea s-o exercite asupra oamenilor şi pentru încrederea pe care i-o poate inspira de la bun început celui care ştie cum să se apropie de ea, cu simplitate şi spontaneitate. Văzând-o pe Clara singură şi nu în cea mai bună formă (era răcită), tânăra se hotărăşte să lase pentru câteva zile casă, soţ, copii şi s-o însoţească pe Clara cu trenul până la Liège,

unde trebuie să susţină un concert de Mozart şi *Concertul nr. 3* de Beethoven.

În ciuda febrei şi a unei căderi pe scenă la repetiţii (s-a lovit la frunte, chiar lângă cicatricea operaţiei), ea cântă minunat, iar Doreen rămâne lângă ea până după concert. Când se întoarce la Hanovra, a doua zi dimineaţa la ora 6, Clara e trează şi-şi ia rămas-bun – iar trei zile mai târziu avea să-i scrie prima scrisoare dintr-o amplă corespondenţă:

Întâlnirea noastră şi toată seria de evenimente mi se pare că fac parte dintr-un vis… Prietenii mei de aici vă binecuvântează pentru tot ce aţi făcut pentru mine! Aţi fost întruchiparea Providenţei! Sper să nu fi supărat pe nimeni că aţi dispărut aşa, şi sper că nu sunteţi foarte obosită…

Am ajuns la Vevey, dar stau în pat pentru că sunt încă foarte răcită, tuşesc, am un pic de febră, iar doctorul îmi interzice cu desăvârşire să ies din casă…

Următoarele mele concerte au picat aşadar, inclusiv cel de la Londra cu Klemperer, dar aş vrea să-l salvez pe cel cu Karajan – fără el, o să mă apuce criza de neurastenie…

Pentru acest turneu, organizat cu ocazia bicentenarului lui Mozart, fusese adus ca dirijor Herbert von Karajan, şi el solicitase să fie adusă ca solistă Clara: douăsprezece concerte în treisprezece zile, între 25 ianuarie şi 6 februarie, cu Orchestra Filarmonicii din Londra – mai puţin primele concerte de la Viena, cu orchestra simfonică din acelaşi oraş. Pe 22 ianuarie, ea scrie:

M-am săturat de aventura mea la Liège: mi-a trecut răceala, nu mai am febră, dar mă simt ca bătută! Lucrez cu greu, ceea ce mă nelinişteşte de asemenea, întrucât, atunci când mă voi vedea pe scenă, cu orchestra, cu Karajan şi cu o sală plină ochi…

Va pleca în turneu, care se va dovedi un adevărat triumf: „Clara Haskil a fost trimisă pe pământ ca să cânte Mozart“, scrie un critic vienez. Pe 25, 26 şi 27 ianuarie urmează Viena: apoi pe 28, Salzburg; pe 29, München; pe 30, Friburg-am-Brisgau; pe 31, Berna; pe 1 februarie, Zürich; pe 2, Strasbourg; pe 3 şi 4, Paris (două programe diferite); pe 6, Londra. Rezistă perfect acestui regim drastic, susţinută pretutindeni de primirea extaziată a publicului, de gentileţea muzicienilor din orchestră, de atenţia constantă a unui Karajan mereu grijuliu, extraordinar de „umanizat“, cum vor remarca mai multe cronici. Timp de două săptămâni, dirijorul şi solista trăiesc în

simbioză, în acelaşi ritm al trenurilor, avioanelor, hotelurilor şi restaurantelor, repetiţiilor şi concertelor zi de zi. E greu de închipuit două personalităţi mai diferite, dar îi apropie într-un mod unic o profundă admiraţie reciprocă – avându-şi sursa în prima lor întâlnire, cu patru ani mai înainte. Iar în fiecare seară se regăsesc în aceeaşi dragoste faţă de muzică, pe care o slujesc cu aceeaşi preocupare pentru desăvârşire. Pentru Clara:

Turneul cu Karajan a fost unic şi de neuitat, mai ales la Viena, Salzburg, München şi Paris. La Londra am interpretat mai puţin mulţumitor, era cel de-al doisprezecelea şi ultimul concert şi eram dinainte deprimată şi într-o dispoziţie sumbră.

Fără îndoială, atmosfera excepţională în care s-a derulat întregul turneu i-a oferit una dintre cele mai mari bucurii din viaţă – după care a suferit urmările. Nu are de unde să ştie că, la despărţirea tristă de Karajan la Londra, carierele lor, supraîncărcate, nu se vor mai intersecta…

Nu are însă timp să se complacă în păreri de rău; după câteva zile petrecute la Vevey (întrerupte de un recital la Bienne, pe 14 februarie), pleacă din nou în Olanda: cinci concerte la Haga şi Amsterdam, de pe 17 pe 25 februarie. Pe 29, la Basel, primul dintr-o serie de patru concerte în Elveţia cu orchestra Mozarteum, iar pe 7 martie se află la Poitiers („două recitaluri, după-masa şi seara"), apoi pe 10 şi 11 la Paris pentru a cânta la Société des Concerts ultimul concert al lui Mozart.

Ar trebui să fie pe 14 la Milano, dar a răcit din nou la Poitiers şi trebuie să stea la pat: „Am pierdut patru recitaluri în Italia"… Se pune totuşi repede pe picioare şi petrece două zile la Vevey, de unde scrie pe 18 martie:

Mâine plec în Italia, concerte pe 20 la Veneţia, 21 Treviso, 23 Roma cu Grumiaux, 24 Florenţa, 25 Pesaro, 26 Bologna cu Grumiaux, 28 Roma cu orchestra (Chopin). Pe 22 aprilie, Viena cu Kubelík, apoi Anglia şi vai, de trei ori vai!, Stockholm pentru doar două concerte, ceea ce e o tâmpenie. Tot nu-mi place mie să zbor cu avionul! Să nu vă îngrijoraţi prea tare pentru mine pentru stagiunea care vine: între concerte am numeroase pauze.

Pe de altă parte renunţă, cu inima neagră de supărare, să ia parte la Festivalul de la Prades, din iulie: nu se simte destul de puternică să înfrunte nici căldura, nici condiţiile precare legate de cazare. Trebuie, de altfel, să facă nişte analize medicale – „nimic grav, totuşi", scrie ea de la Paris, pe 11 iulie: „Mă simt mai tânără ca oricând, seducătoare şi trândavă după plac.

Nici măcar nu mai petrec timp alături de pian, pianul meu drag, raţiunea mea de a fi.“

Se va odihni pe tot parcursul lunii august la Rosiaz, în apropiere de Lausanne, pentru a-şi reface forţele înainte de deschiderea stagiunii, care e din nou foarte încărcată pentru ea: „Când o să găsesc timp să pregătesc toate programele astea?“ Câteodată starea ei de spirit e afectată de oboseala acumulată, pe care cele câteva săptămâni de odihnă, când a exersat foarte mult, nu reuşesc să o înlăture complet. Îi scrie astfel amicului Röntgen:

Trebuie, din nefericire, să plec în America. Spun din nefericire pentru că, sincer, nu văd ce interes ar prezenta această călătorie pentru mine. La ce bun? Sunt destui pianişti şi acolo, dintre cei mai mari – şi nu numai –, aşa că cu una în plus sau în minus… Dar în fine, trebuie s-o fac şi basta.

Mai trebuie să merg şi în Israel, iar înainte şi după Israel – toate celelalte concerte ca-n fiecare an – Germania, Italia, Anglia etc. Din fericire, încă mai am concerte. Mă întreb încontinuu pentru câtă vreme.

Acest turneu american, care se va reduce până la urmă la New York şi Boston, devine o obsesie pe măsură ce se apropie ziua plecării. Ceea ce denotă o anume tendinţă a Clarei, nu de dată recentă: îşi dorise foarte mult să facă un asemenea turneu, i-ar fi părut tare rău dacă nu s-ar fi concretizat, dar acum, când turneul a devenit realitate, Clarei începe să-i fie teamă şi ar face aproape orice ca să scape de el…

Înainte va trăi totuşi o mare bucurie, aceea de a interpreta o serie de sonate cu Isaac Stern (la Vicenza pe 29 septembrie: *Sonata în fa major* a lui Mozart, cea în *sol major* şi cea în *la major*, ale lui Beethoven, şi cea în *re minor* a lui Brahms). Au avut un succes într-atât de răsunător, încât Scala s-a oferit să-i angajeze pentru stagiunea în curs: furios, Arthur Grumiaux – căruia Clara n-a îndrăznit să-i mărturisească această „greşeală“ înainte s-o comită – a perceput însă întregul episod ca pe o adevărată trădare… şi atunci, ca să nu pună în pericol o colaborare la care ţinea mult, Clara va renunţa la Scala şi la partenerul său de-o seară. Stern nu i-a purtat pică după aceea, ci avea s-o întâmpine cu braţele deschise la sosirea ei la New York, câteva săptămâni mai târziu.

Între timp, Eugene Istomin îi scrie, pe 23 septembrie:

Dragă Clara,

Vă rog să mă iertaţi că răspund cu aşa de mare întârziere scrisorii dumneavoastră. Am bătut lumea în lung şi-n lat ca un nebun toată vara – şi

într-un final m-am prăbuşit de oboseală în Australia: un doctor mi-a impus să anulez restul turneului – slavă Domnului! Prin urmare am liberă toată toamna până la sfârşitul lui noiembrie şi vă voi putea întâmpina personal în America. Mă bucur enorm *de vizita dumneavoastră.*

Veţi locui în apartamentul meu, împreună cu părinţii mei şi cu mine însumi, şi vă promit că vă veţi simţi foarte bine acolo şi nu veţi duce lipsă de nimic. Am un pian bun, care vă va aparţine pe toată durata şederii – eu voi merge să exersez în apropiere la nişte prieteni sau la familia Steinway.

Pe scurt, nu vă faceţi griji în nici o privinţă. Ştiu că veţi avea un sejur plăcut la Boston şi nu cred să găsiţi partener mai bun decât Paray la New York.

De-acum eliberaţi-vă de orice grijă legată de călătoria aceasta. Venim să vă luăm de la vapor.

Pe 6 şi 7 septembrie Clara cântă în deschiderea Festivalului de la Besançon. Notează „concert şi recital, infecte“ –
în vreme ce critica începe: „Această gală de inaugurare a fost admirabilă!“ În fine, cu o zi înainte de plecarea din Franţa – după un ultim şi splendid concert susţinut la Florenţa alături de Paul Kletzki, pe 14 octombrie –, Clara scrie, pe 18 octombrie:

Plec fără nici cea mai mică tragere de inimă, ba chiar parcă ar fi o pedeapsă – şi mai mult decât atât –, dar nu mai pot face nimic.

Lili şi un mic grup de prieteni o însoţesc până la Havre (Jana se află la Praga cu Orchestra Naţională), unde se îmbarcă pe Flandra. Este extrem de deprimată la gândul traversării de una singură a Oceanului, dar şi pentru că, fără îndoială, această călătorie trezeşte amintiri vechi de treizeci de ani, pe care îi e groază să le înfrunte. Însă cine dintre cei care o înconjoară cu afecţiune pe puntea pachebotului – de pe care la un moment dat vrea să plece – ar putea bănui o asemenea rană secretă? De pe vapor, din largul mării, ea îi scrie lui Hélène pe 26 octombrie:

Momentul în care cei care nu sunt pasageri coboară de pe vapor şi începem să ne fluturăm mâinile şi să ne luăm rămas-bun e pur şi simplu înfiorător. Zilele acestea petrecute pe mare au fost lungi, pline de nostalgie, de griji de toate felurile şi copleşitoare, e aproape absurd. Şi totuşi aşa stau lucrurile.

Legănatul vaporului pe valuri, lipsa aerului în cabine – deşi cabina mea e pe puntea exterioară, are ferestre şi e mare –, toate acestea sunt extrem de

epuizante. Nu am poftă de mâncare, cu toate că meniurile sunt foarte atrăgătoare şi îmbelşugate. În sfârşit, ajungem mâine-dimineaţă la 7, adică la prânz după ora voastră.

Dacă o să mai fac vreodată o asemenea călătorie? Mă îndoiesc. Singură, în nici un caz. De altminteri, să vedem mai întâi dacă o să mai fiu chemată…

La rugămintea comandantului, miercuri am ţinut un recital de patruzeci de minute, a fost foarte apreciat. Dar chiar şi pentru acesta câte griji mi-am făcut!

Foarte curând, legendara ospitalitate americană o ajută să dea uitării trecutul: Eugene Istomin mai ales, dar şi Isaac Stern şi soţia lui, Vera („au fost foarte drăguţi cu mine“, va scrie Clara), toţi o înconjoară cu o atenţie plină de afecţiune şi o ajută să descopere un oraş care nu mai are mare lucru în comun cu cel cunoscut de ea. Petrece „câteva ore la Naţiunile Unite, unde a asistat la dezbaterile legate de situaţia din Egipt[61], din Ungaria[62], aşezată pe banca delegaţilor (aproape lângă ei) – ceea ce a fost încântător, dar nu îmbucurător“, iar într-o seară senină Istomin şi Vera Stern o duc să vadă New Yorkul din vârful Empire State Building (clădire pe care o văzuse în stadiu de şantier). Clara pare fascinată nu atât de oraşul uimitor care sclipeşte sub picioare, cât de cerul înstelat. După o clipă de tăcere, şopteşte în mod curios: „Exact ca Vevey…“

61. Tocmai se declanșase în Orientul Apropiat conflictul care avea să fie cunoscut sub denumirea de Criza Suezului. (N. tr.)

62. Este vorba despre Revoluţia ungară din 1956 (începută în 23 octombrie), când populaţia maghiară s-a răzvrătit împotriva dictaturii bolșevice și a ocupaţiei sovietice. (N. tr.)

Pe 2 noiembrie susţine primul concert dintre cele patru de la Boston, alături de Orchestra Simfonică din Boston şi de Charles Münch. Întâi de toate, publicul rămâne uimit la intrarea ei în scenă: dacă în Europa publicul meloman era deja familiarizat cu înfăţişarea ei, publicul american nu ştia nimic despre Clara Haskil, doar că e celebră şi apreciată. Or anii, încercările, boala o marcaseră puternic, iar ea nu făcea eforturi să fie elegantă aşa cum fac de regulă, ca să fie pe placul publicului, numeroşi virtuozi. Clara era tocmai opusul a ceea ce se aşteptau să vadă americanii. Cu francheţea care-i caracterizează şi care compensează conformismul specific, americanii îşi exprimă părerile fără menajamente. În numărul din 3 noiembrie din *Boston Herald* se poate citi:

Nici dacă-şi făcea apariţia aseară, ca solistă a Orchestrei Simfonice din Boston, însăşi văduva sexagenară a lui Schumann n-ar fi fost mai şocant decât felul în care s-a înfăţişat o altă Clara, sexagenară la rându-i, la acest concert. E vorba despre Clara Haskil, care şi-a început seria de concerte cu orchestră în America, şi să spunem că şi-a subjugat publicul n-ar fi de-ajuns: de ani şi ani de zile nimeni n-a mai stârnit asemenea ovaţii cum a izbutit aseară această femeie plăpândă şi căruntă – şi nimeni nu le-a meritat cu atâta prisosinţă.

Spectatorii au fost fascinaţi încă de la intrarea ei pe scenă: nu se poate imagina o apariţie mai imprevizibilă. Domnişoara Haskil şi-a făcut apariţia într-o rochie de tafta bleumarin, cu un guler alb care putea la fel de bine să-i fi fost dăruit de însăşi Clara Schumann. Pantofi fără toc, care abia dacă se zăreau de sub rochia lungă până la pământ; părul, grizonant, era adunat la spate într-un coc neglijent, de parcă l-ar fi aranjat fără să se uite în oglindă; braţele păreau slabe şi osoase, iar chipul ca o mască ce tresărea din când în când. A păşit cu greu parcă spre pian, s-a aşezat fără să se uite spre public, cu capul puţin plecat pe durata introducerii simfonice. Dumnezeule mare, oare ce avea să urmeze?

Şi atunci când bătrâna aceea extraordinară a atins în sfârşit clapele, cu capul cărunt aplecat la nici treizeci de centimetri de claviatură, atunci s-a produs una dintre acele revelaţii magice care se întâmplă în domeniul muzicii o dată la o generaţie. Acompaniată, cu o măiestrie impunătoare, de dl Münch şi de orchestră, domnişoara Haskil ne-a dăruit cea mai frumoasă interpretare a Concertului nr. 3 *de Beethoven pe care am ascultat-o în viaţa mea şi care nu-şi va găsi egal…*

Urmează un lung elogiu, care se va regăsi în toate cronicile celor patru concerte din Boston (de trei ori *Concertul nr. 3* de Beethoven şi, la rugămintea lui Münch, *Concertul în re minor* al lui Mozart pentru ultima seară): în cinci zile, patru săli arhipline, patru succese nemaivăzute în oraşul acela puritan şi sobru. Instrumentiştii din orchestră au adunat toate aceste cronici şi i le-au dăruit ca pe un omagiu având ca motto un citat extras din ele:

Spectatorii – cel puţin cei din Boston – au un motiv întemeiat atunci când ovaţionează în picioare, iar faţă de domnişoara Haskil publicul s-a ridicat în număr mare în semn de recunoştinţă.

Charles Münch notează pe o partitură de buzunar a Concertului lui Beethoven, aparţinându-i Clarei:

Boston, 2, 3 şi 4 nov. 1956. În amintirea primului şi atât de emoţionantului triumf al dragii mele prietene Clara Haskill (sic) în Statele Unite. Sunt foarte bucuros şi mândru că „debutul“ ei în această ţară mare s-a produs la Boston – alături de bătrânul său Charles. Sper să cânt în curând din nou împreună cu ea – să-i aud muzicalitatea şi să mă las pătruns de sinceritatea ei. Dumnezeu să vă aibă în pază, draga şi scumpa mea Prietenă. Charles Münch.

Mereu optimistă, ea pariase înainte de concerte cu Münch că nu va avea succes: „A trebuit să-i fac cadou o cravată!“, povestea ea mai apoi. Prudentă, n-avea să repete figura cu Paray!

Pe 8 noiembrie, înapoi la New York, îi trimite lui Michel o scrisoare plină de bucurie (ca, de altfel, toate cele pe care le-a scris atunci, în New York):

Sunt groaznic de obosită, dar nemaipomenit de fericită.

Deocamdată lucrurile au mers atâta de bine, încât mi-e frică şi să vorbesc despre asta. Dacă situaţia se va derula la fel şi în New York, va fi un adevărat triumf pentru Istomin, care s-a confruntat – după cum mi-a mărturisit – cu opoziţia foarte hotărâtă a impresarului Judson şi a altora când le-a vorbit despre mine şi a încercat – şi a izbutit – să mă impună.

Cele patru concerte din Boston au fost un succes ieşit din comun, un adevărat triumf – deja de la repetiţie, în privinţa orchestrei.

La ultimul concert, am cântat Mozart de acord cu Münch, care mi-a arătat o amiciţie absolut emoţionantă. Cât despre cronici, au întrecut toate aprecierile de care m-am bucurat până acum.

Boston nu are nimic din oraşele americane obişnuite şi mi-a plăcut mult să-l văd. La hotel nu aveam o cameră, ci un apartament, adică două dormitoare, un hol, o sufragerie, o baie şi un pian Steinway cu coadă trimis de firma Steinway din Boston. Pianul de concert a sosit de la N.Y. şi tot la el voi cânta şi acolo. Istomin s-a ocupat de toate aspectele, alegerea pianului, călătorie (a venit cu mine) etc., şi mă înduioşează tare să-l văd atât de fericit că am succes. M-a dus, în plus, prin cele mai bune restaurante, într-un cuvânt duc o viaţă la care nici nu îndrăzneam să visez: aproape că-mi vine să spun că-ncepe să-mi placă…

Münch mi-a făcut deja propunerea de a reveni în America în iulie, la festivalurile estivale, dar cred că e mai bine să aştept iarna deoarece

Judson mă aşteaptă mâine să punem la punct viitoarele concerte. Să treacă mai întâi concertele din New York şi abia după aceea putem fi optimişti.

Câteva zile mai târziu, publicul de la Carnegie Hallee-n culmea extazului, iar cronicile din New York, care ar merita redate toate pe de-a-ntregul, vădesc un entuziasm unanim. Toate subliniază extraordinarul contrast dintre silueta plăpândă şi gârbovită şi „miracolul“ interpretării sale (redutabilul critic de la *New York Herald Tribune* este uluit: „Toată fiinţa ei exprimă muzică – şi ce muzică!“) şi toate dau glas aceleiaşi întrebări: „Ce mai aşteaptă impresarii? La ce mai sunt ei buni? Dorm cu toţii în papuci?“

Una dintre aceste cronici rezumă cum se cuvine, în *New York World Telegram*, greutatea de a exprima, pe înţelesul celor care n-au avut norocul s-o asculte pe Clara pe scenă, inefabilul muzicii sale:

N-am fost niciodată în Europa şi nu avusesem ocazia până la concertul de aseară s-o ascult pe domnişoara Haskil. Însemnările asupra triumfurilor sale erau totuşi pline de extaz: dar una e să citeşti mărturiile altora, şi alta s-o asculţi pe viu!

Astfel, acest turneu american, de care-i fusese atâta teamă încât, înainte să-l înceapă, deja aştepta „cu o nerăbdare de nedescris“ să se întoarcă acasă, i-a adus o consacrare ce-i va conferi mai multă încredere în sine. Primeşte numeroase propuneri („nu mai pot trăi fără mine oamenii ăştia!… Cine-ar fi crezut? Eu în nici un caz“), este omagiată pretutindeni, dar totodată Istomin, „îngerul ei păzitor“, încearcă s-o protejeze de prea multe recepţii, interviuri, fotografi:

Sunt foarte mulţumită. Tot sejurul s-a desfăşurat cu o viteză neaşteptată – nu reuşesc să ţin pasul cu tot ce se întâmplă… Acum mă gândesc amuzată la oraşe precum Aarau, Vevey, chiar Lausanne sau Geneva, când văd ce nebunie e la New York.

Petrece o seară cu Horowitz („Milstein i-a pomenit de mine, mi se pare un gest foarte drăguţ din partea lui“), cu care stă până la ora 2 noaptea:

Aş fi stat până în zori! Horowitz la pian e dracul în persoană, cât se poate de original, dar foarte simpatic…

Iar după ce dă o fugă la Philadelphia, unde se întâlneşte cu Serkin şi Ormandy, le scrie surorilor ei:

Banii curg gârlă aici, când e să meargă lucrurile. Înţeleg că artiştii care sunt vedete nu vin să cânte în Europa, cu onorariile de acolo…

O singură umbră în tot acest peisaj: Clara a fost şocată – poate chiar s-a simţit rănită – de insistenţa cu care se exprimau criticii cu privire la înfăţişarea ei fizică. Mereu o revoltase până şi cea mai mică aluzie pe subiectul ăsta: chiar şi acum, când geniul ei este universal recunoscut, când e omagiată, adulată, când stârneşte entuziasmul publicului, totuşi suferă profund din pricina a ceea ce ea consideră a fi o indecenţă. Ştie însă să se comporte cu detaşare şi percepe criticile ca fiind doar relativ importante. În urma apariţiei unui articol cu adevărat răutăcios (scris de un tânăr jurnalist vienez, care avea de altfel să fie concediat în urma protestelor a numeroşi cititori), ea scrie:

Din fericire, criticile – fie bune, fie rele – nici nu te împlinesc de-adevăratelea ca om, nici nu te văduvesc cu nimic. Pot face însă rău, deoarece publicul se lasă influenţat.

Cu toate astea, „se simţea bine“ în America, după cum confirmă Anka Bernstein, credincioasa asistentă a profesorului Robert, „sora cea mare“ de la Viena (pe care Clara a revăzut-o la New York), care la rându-i, consideră de neuitat interpretarea Concertului lui Mozart de la Carnegie Hall. Clara îi va scrie de altminteri unei prietene, ceva mai târziu:

Înainte să vin în America am trăit sub presiune şi într-un zbucium şi o nelinişte permanente. Mi se pare de domeniul miracolului felul în care s-au derulat concertele şi felul în care am fost primită de presă. Mă umple de fericire şi de emoţie şi – contrar tuturor aşteptărilor – mă voi întoarce aici bucuroasă.

La 28 noiembrie debarcă la Cherbourg şi, deşi pe tot parcursul turneului s-a simţit bine, la revenirea la Paris se îmbolnăveşte. Pe 7 decembrie scrie:

Stau în pat de opt zile: două concerte anulate – recitalul de la Geneva de pe 19 şi sper să nu fie o mare greşeală, căci iată, sunt trei săptămâni de când nu m-am mai atins de pian, iar după încheierea acestei crize intestinale nu mă simt în mare formă. De-acum mai sper să cânt abia pe 12 la Winterthur – dar cu orchestră, e mai puţin obositor.

Va putea să-şi reia efectiv activitatea şi să cânte mai ales la Frankfurt, pe 17 decembrie, ultimul concert al lui Mozart cu Georg Solti. Pe 27 decembrie, în trenul cu care călătoreşte de la Paris la Amsterdam, scrie:

Mâine încep înregistrările la Amsterdam, până pe 30, apoi voi fi la Bruxelles de pe 30 până pe 2 ianuarie, apoi din nou la Amsterdam, apoi pe 5 la Paris, unde cânt cu orchestra pe 12 şi pe 13.

În cursul acestor călătorii la Amsterdam înregistrează cu Grumiaux sonatele lui Beethoven, nr. 7 şi 10 de pe 28 pe 30 decembrie, sonatele nr. 1, 4 şi 5 de pe 2 pe 5 ianuarie 1957. Între cele două şedinţe, a primit cadou de la „vechiul său prieten şi admirator" Nikita Magaloff cadenţele scrise de el pentru Concertul nr. 13 în do major de Mozart (K. 415).

După aceea caruselul se învârte cu şi mai mare viteză: va susţine mai mult de şaptezeci de concerte în două luni. Pe 1 februarie îi scrie lui Anne, în timp ce se afla în Germania:

Final de turneu – prost organizat, fără rezervări la hoteluri etc. – cu paisprezece concerte unul după altul. La Hamburg cu Keilberth a fost cu totul magnific. Peste tot public foarte entuziast.

Ea alternează recitalurile cu concertele cu orchestră (mai ales un turneu de nouă concerte în martie–aprilie cu Camerata Academica a Mozarteumului şi cu Bernhard Paumgartner) şi cu seriile de sonate cu Grumiaux.

Din München, la începutul lui mai, scrie:

Concertele, oboseala cresc şi încă nu-mi dau seama cum îmi va arăta vara asta, dar am nevoie de vacanţă, fie şi în trei reprize.

Iar câteva zile mai târziu, aflându-se la Viena:

E aproape o minune, dar cele două concerte de aici au decurs magnific, ca şi cel de la München. Spun „minune", deoarece aici mă simt şi mai obosită, după ce am mers cu vagonul de dormit şi am cântat chiar în acea dimineaţă şi seara, apoi aseară şi voi cânta din nou diseară şi mâine. Krips e fermecător şi pare încântat – ceea ce mă încântă şi pe mine…

Marţi dimineaţă plec la Paris (cu trenul) apoi de acolo mergem cu maşina cu Grumiaux la Grenoble şi Valence. Nişte oraşe unde nu mă voi mai întoarce – şi nici în altele asemănătoare. Nu vreau să rămân fără suflu şi nici nu poţi fi pretutindeni în acelaşi timp! Peste vară trebuie să iau măsuri să mă pot bucura puţin de vacanţă.

Cu atât mai mult cu cât, cum scrie chiar Clara: „Problemele sunt din ce în ce mai multe şi mai complicate. Mi-e teamă să nu se prăbuşească totul într-o zi." Problemele la care se referă privesc discurile şi perspectiva noului

turneu american: Michel Rossier se ocupă şi de unele, şi de altele, dar nu înseamnă că ea e mai puţin îngrijorată.

Pe 28 iunie, îi scrie lui Anne în timp ce se afla la Amsterdam, unde venise direct de le Londra ca să se întâlnească cu Grumiaux:

Şedere neplăcută, hotel gălăgios şi prost întreţinut: trebuie totuşi să rămân aici până pe 9 iulie (şase concerte)… Călătoria dus-întors cu trenul şi cu vaporul a fost de asemenea sub orice critică. Căldură sufocantă, oameni zgomotoşi. Vulgaritatea domneşte fără doar şi poate şi e de preferat să stai la ţară, cu animalele, care sunt mai de treabă decât oamenii din toate punctele de vedere…

Concertul (de la Londra) a avut mare succes, iar presa a fost foarte elogioasă. Mi-aş dori să înregistrez concertele Haydn, dar nu mai am casă de discuri.

Într-adevăr, are „neplăceri cu Philips“, de care o leagă în continuare un contract, în vreme ce Columbia din Londra ar vrea s-o preia: o răsturnare de situaţie, din păcate puţin tardivă, căci tocmai această firmă refuzase să se intereseze de ea în 1949, când Dinu Lipatti încercase zadarnic s-o promoveze!

Clara e foarte tentată de propunerile care i se fac, atât în privinţa înregistrărilor, cât şi a potenţialelor orchestre şi a dirijorilor de concert: Kubelík nu se numără printre ei – deşi ambii ar fi vrut să se întâlnească în studio, el chiar scriindu-i şi exprimându-şi speranţa: „Concertele susţinute cu dumneavoastră sunt pentru mine printre evenimentele muzicale cele mai frumoase din viaţa mea“ –, dar se numără André Cluytens, Alceo Galliera, Carlo Maria Giulini, Karajan, Kletzki, Klemperer, Sawallisch… „şi alţii care sunt poate de mai mic interes pentru domnişoara Haskil“.

Deşi casa Philips îşi dăduse acordul s-o „împrumute“ pe Clara firmei Columbia, împrejurările au făcut în aşa fel încât nu s-a legat nimic (doar un disc consacrat concertelor pentru două piane ale lui Bach şi al lui Mozart cu Géza Anda), lucru cu siguranţă regretabil dacă e să ţinem cont de programul iniţial al firmei englezeşti:

Brahms: *variaţiuni pe o temă de Haydn* şi *Valsurile* (cu Géza Anda).

Nopţi în grădinile Spaniei de Falla, şi *Concertul nr. 2* de Chopin, cu André Cluytens.

Bach: *Concertul în fa minor*.

Mozart: *Concertele în do major* (nr. 13, K. 415) şi *în do minor* (K. 491).

Chopin: la alegerea Clarei.
Beethoven: *Sonatele op. 14*, *op. 90* şi *op. 111*.
Liebeslieder-Walzer de Brahms, cu Géza Anda, Elisabeth Schwarzkopf, Nicolai Gedda, Christa Ludwig şi Dietrich Fischer-Dieskau sau Eberhard Wächer.

Va semna în schimb un acord cu Deutsche Grammophon pentru înregistrarea a două concerte de Mozart (nr. 19 şi nr. 27) cu Ferenc Fricsay şi pentru un alt disc consacrat *Concertului nr. 13* (cu Rudolf Baumgartner), *Sonatei în fa major* şi *Variaţiunilor* pe tema „Ah! Vous dirai-je, maman“, tot de Mozart.
Cât despre turneul american, „proiectul estival“ a fost abandonat deja, iar cel de iarnă – pentru care e stabilit să se îmbarce pe 28 decembrie – se loveşte de incredibila lipsă de înţelegere a agentului american, care-i trimite „o scrisoare nemaipomenit de obraznică!“. Aflată încă la Amsterdam, îi scrie unei prietene „despre preocupările în ce priveşte America“:

N-am avansat cu nimic între timp, cu excepţia faptului că, după ce mi-am consultat medicul la Paris, s-a hotărât renunţarea la un număr de cinci concerte de pe listă, dintre cele 27, astfel încât nu sunt nevoită să parcurg distanţe lungi decât într-un caz, şi anume de la Chicago la Boston – iar avionul iese din discuţie (pentru mine). Rămâne de văzut dacă acest agent va accepta modificarea şi bănuiesc că nu, de vreme ce mi-a scris din start: „Vă rog să-i transmiteţi domnişoarei Haskil lista aceasta şi să-i spuneţi că, în cazul în care nu e de acord cu toate aceste proiecte (şi să zboare cu avionul atunci când va fi necesar), să-mi comunice de îndată ca s-o pot înlocui.“

Şi astfel, atunci când nu „dorm în papuci“, agenţii din toate colţurile lumii au concepţii bizare, în care arta şi satisfacţia publicului cântăresc mai puţin decât considerentele pur materiale… Lucrurile se vor aranja cu toate acestea, mai ales graţie eforturilor lui Eugene Istomin, dar până la urmă turneul nu va mai avea loc. Clara era dispusă să renunţe: „Atâta pagubă – pot să caute înlocuitor“, notează resemnată. Oricum „nu-şi mai vede capul“ de treabă în Europa, după propriile-i spuse.
În realitate, îşi dă seama că împinge limitele prea departe şi că îşi pune forţele la grea încercare. În Olanda, în luna iunie, a renunţat deja la înregistrările pe care i le datora încă firmei Philips:

În prima şedinţă a ieşit ceva grotesc (s-a mai întâmplat şi înainte, dar nu de calibrul ăsta…) şi mi-am dat seama de îndată că trebuie să renunţ. Ceea ce mă sileşte să revin în septembrie, lucru foarte supărător – încă o călătorie, încă o risipă de timp, oboseală etc.

La începutul lui august, de la Salzburg unde cântă pe 4, Concertul pentru două piane al lui Mozart alături de Géza Anda, ea scrie:

Sunt mai mult decât obosită. Am avut una peste alta doar zece-douăsprezece zile de vacanţă şi voi mai prinde zece zile când mă întorc în Elveţia, pentru că pe 20 trebuie să cânt la Edinburgh în trei nenorocite de concerte. Zbor cu avionul, deşi nu-mi place deloc, ca să scutesc timp. Toată lumea îmi spune oricum că n-ar trebui să renunţ la acest festival, dar altfel n-o să mai am deloc vacanţă, ceea ce începe să mă îngrijoreze – eu care nu mă îngrijorez chiar pentru orice. Dar am senzaţia că întind coarda prea mult şi că-ntr-o zi o să cedez…

După o scurtă pauză de odihnă într-o vilă (căreia i se spunea „Harmonie“!) închiriată la Cornaux, cu surorile ei şi cu Hélène Stricker, pleacă la Edinburgh „cu moralul la pământ“, cum notează sora ei Jana. De acolo Clara scrie, pe 22 august:

Ieri concert cu Barbirolli, foarte reuşit. Mâine recital la ora 11 dimineaţa! Ca să cânt Sonata lui Schubert la ora asta şi pe lumină!

Cele trei concerte (ultimul cu Eugen Jochum) sunt primite cu ovaţii nesfârşite şi cu cronici excepţionale, care-i mai ridică moralul, dar nu o scapă de oboseală. Revine în Elveţia pe 27 august, ca să fie pe 1 septembrie la Luzern (acolo se reîntâlneşte cu Arthur Grumiaux, la festival), iar după câteva zile la Besançon. După această ultimă escală, scrie:

Concertele din Edinburgh, Luzern şi Besançon s-au derulat minunat, a fost o atmosferă extrem de călduroasă şi simpatică, emoţionantă oarecum.

La Festivalul de la Montreux, pe 22 septembrie, se revede cu Paul Hindemith, sub bagheta căruia cântă iarăşi Cele patru temperamente, apoi Concertul în re minor de Mozart: este acompaniată de Orchestra Naţională, iar unii instrumentişti încă păstrează o amintire deosebit de vie a acestui concert. Ea notează:

Concertul de la Montreux a decurs cu adevărat bine, dacă e să ne luăm după spusele tuturor şi ale surorii mele Jana, care nu se entuziasmează

prea uşor. Eu nu zic nimic, socotesc că a fost reuşit, dar dacă-l auzeam la radio probabil c-aş fi fost de altă părere. Mi-ar plăcea să înregistrez cu Hindemith, dar oare s-ar vinde bine?

De pe 25 pe 30 septembrie, se află la Amsterdam ca să înregistreze sonatele lui Beethoven (op. 30 nr. 1 şi op. 47), apoi se întoarce în Elveţia, unde susţine mai multe concerte. În vreme ce Cortot îi scrie de la Lausanne, pe 4 octombrie:

Ne bucurăm în avans de bucuria pe care ne-o vor aduce audiţiile la radio – sau în direct – dăruite de dumneata, care eşti binecuvântatul mesager trimis de Zeii Muzicii…

…ea îi scrie, pe 11 octombrie, lui Joseph Morpain, cu ocazia împlinirii a 84 de ani:

Dragă domnule Morpain,
După ce v-am auzit de dimineaţă la telefon, mă simt cât de cât consolată pentru faptul că nu mă aflu acolo, alături de dumneavoastră şi de toţi cei care se bucură în această zi de sărbătoare – şi vă asigur că mă simt îngrozitor că nu am putut ajunge! Dacă nu aveam concert la Zürich alaltăieri şi încă unul lunea viitoare, veneam la Paris să vă îmbrăţişez, dar nu a fost posibil, mai ales că nu sunt tocmai în apele mele. Voi veni totuşi în vizită după concertul din Colonne de pe 27, cred că voi ajunge acolo pe 26 şi voi sta până pe 30. Pe 1 noiembrie cânt la Geneva – iată deci că nu se mai termină cu drumurile…

Pe 27 octombrie 1957 susţine aşadar *Concertul nr. 3* de Beethoven la Colonne, cu dirijorul Georges Tzipine – un concert printre atâtea altele, în care publicul se calcă în picioare, un triumf printre atâtea altele…
Oare va fi cel din urmă?

Răgazul
1958–1960

Clara nu va pleca la Geneva. De ceva vreme nu se simte prea bine, e abătută cât e ziua de lungă, iar seara face temperatură. Cu toate astea, medicul ei din Paris nu se arată îngrijorat. O duce aşa câteva zile, fiindu-i din ce în ce mai greu să respire, şi dintr-odată face o congestie pulmonară, cu atât mai gravă cu cât suferă de epuizare maximă în urma ritmului de viaţă din ultimele luni, dacă nu din ultimii ani, cu care organismul nu prea reuşeşte să mai lupte.

Patru săptămâni mai târziu, pe 28 noiembrie 1957, îi scrie lui Anne:

Probabil că fiul dumitale ţi-a spus că trebuia să mă viziteze la Cayré, dar l-am rugat să nu vină deoarece nu mă simţeam bine. Dar de aici şi până la a-mi imagina c-o să văd moartea cu ochii câteva zile după aceea – trebuie să spun că nu m-aş fi gândit. Aveam pur şi simplu un focar pulmonar minim, dar un plămân era complet turtit, plat, în vreme ce celălalt funcţiona defectuos. Peste noapte hotelul a intrat în alertă, în camera mea se adunaseră radiologul, cardiologul, trei medici eminenţi, care au dezbătut mai bine de o oră înainte să-mi aducă o reţetă. Nu păreau deloc liniştiţi. Cu cele două imense „maşini“ de oxigen aduse în cameră şi cu toate drumurile la farmacii, hotelul Cayré aducea mai degrabă a spital. Noroc că mă ştiu de ceva timp…

Bietele mele surori – care fuseseră şi ele bolnave – au avut câteva zile, cred, infernale. Eram conştientă de pericolul care mă paşte, le-am şi spus asta, dar ele încă mă contraziceau. Harry B. ne-a fost de un sprijin moral providenţial în toată această perioadă critică.

Nu voi pomeni nimic de cele treisprezece concerte ratate, din America, nici nu mai intră în discuţie să aibă loc vreodată, nici alte concerte viitoare, mă îndoiesc că se vor mai organiza…

Va fi greu să pui la punct nişte concerte în străinătate ţinând cont că am nevoie de o pauză între ele ca să nu mă extenuez (ceea ce ar implica o şedere mai lungă), ţinând cont şi de distanţele de parcurs, în condiţiile în care îmi este cu desăvârşire interzis să zbor cu avionul – şi aşa mai

departe. E greu să pui de acord toate aceste lucruri, iar când mă gândesc starea mea de spirit e departe de a fi optimistă…

Clara nici nu se gândeşte că ar putea trăi fără să cânte… Prietenii o înconjoară cu multă afecţiune (Michel Rossier şi soţia lui au dat fuga de la Vevey ca s-o vadă), medicii o ţin sub observaţie cu o grijă mai presus de orice conştiinţă profesională, surorile îi sunt permanent aproape – chiar călcând-o pe nervi câteodată! Ea le anunţă: „Dacă n-o să mai pot cânta, vai de voi!“

O uimesc nenumăratele dovezi de prietenie pe care le primeşte, „căci eu mă simt un suflet mohorât, secătuit şi nedemn de afecţiunea ta, ca şi de a tuturor celor de care am parte“, îi scrie ea lui Doreen – adăugând: „Unde s-a pitit talentul!“

Pe 10 decembrie apare în *Journal Officiel* nominalizarea ei în gradul de cavaler al Legiunii de onoare, solicitată de prietenii ei. Această decoraţie, pe care o va purta cu absolută discreţie, aşa cum făcea în toate cele, nu i-a fost înmânată totuşi oficial decât zece luni mai târziu, pe 26 septembrie 1958, de către consulul francez la Lausanne, domnul Blot, în timpul unui dineu alături de prietenii cei mai apropiaţi, în primul rând aflându-se, desigur, familiile Rossier, Casals şi Chaplin. Va fi simţit, neîndoielnic, o oarecare mulţumire pentru ceea ce părea a fi mai degrabă un fel de reparaţie morală tardivă – şi la care are tot timpul să se gândească în camera ei de hotel-clinică…

Încet-încet începe totuşi să se pună pe picioare. Pe 17 decembrie recunoaşte:

Dar nu simt că am nici dispoziţia necesară, nici puterea, probabil, de a mă reaşeza în faţa pianului – care se află chiar în camera mea – aşa cum ar trebui, iată, după şapte săptămâni, aproape două luni, petrecute în această cameră de hotel, de unde mai că era să plec într-o lume mai bună.

Doctorul e de părere că trebuie să merg să stau o lună în Sud, şi nu să plec în Elveţia, unde ar putea fi mai frig. Dar tot hotel, şi cu un regim foarte strict, şi cu pianul în cameră – nu văd cum aş putea găsi aşa ceva în Franţa. Aici, nişte americani, vecini uşă-n uşă cu mine, au spus că fac „gălăgie“ atunci când cânt la pian, în vreme ce ei la două noaptea petrec cu sticle şi hohote de râs!

Cu multe măsuri de precauţie, începe să mai iasă din cameră, iar Crăciunul îl petrece tot la hotel alături de surorile ei şi de Hélène Stricker,

sosită de la Vevey tocmai pentru această ocazie; pe 29 decembrie îi scrie lui Doreen:

Lucrurile s-au îmbunătăţit: încet-încet îmi recapăt puterile şi chiar optimismul…

Dar semnează „*străbunica Clara*“.

Rămâne la Paris o bună parte din luna ianuarie, după care pleacă în Elveţia, unde va sta toată luna februarie cu Lili, la Sierre. Aici îl cunoaşte pe profesorul Kastner, filozoful austriac, admirator şi pasionat de Mozart, pe care-l vizitează în mai multe rânduri. Prin intermediul lui avea s-o reîntâlnească pe o veche prietenă a artelor, doamna Bodmer, care, entuziastă şi spontană, i-a pus la dispoziţie pentru vara care avea să vină o căsuţă păstrată special pentru prietenii ei, în parcul proprietăţii sale de la Cologny, în apropiere de Geneva. Clara îi scrie în ziua de 25 februarie 1958:

Spontaneitatea atât de generoasă cu care m-aţi invitat pe durata verii în căsuţa dumneavoastră îmi merge drept la suflet. Sunt convinsă că locul e un adevărat paradis pe pământ şi voi veni bucuroasă să-l văd cu prilejul concertului meu de pe 23 mai, de la Geneva. Fireşte, nu e decât un proiect atrăgător deocamdată, întrucât e prea devreme să iau hotărâri de pe acum, dar sper că totul se va aranja – ar fi minunat. Pe 19 martie voi cânta la Paris; mă voi întâlni atunci cu doctorul care m-a avut în grijă în ultima vreme şi-l voi întreba dacă are vreun tratament special pentru mine…

Într-adevăr, urmează să susţină un concert pentru Asociaţia de Cercetare Medicală, mai precis pentru sprijinirea cercetărilor medicului Hamburger şi ale echipei sale în domeniul nefrologiei. Mai participase în urmă cu doi ani la un concert organizat în acelaşi scop, dar atunci fusese vorba de un concert cu orchestră, în timpul căruia interpretase un concert de Mozart sub bagheta lui André Cluytens. De astă dată era vorba de un recital, ceea ce e cu totul altceva. Pe 19 februarie îi scrie lui Joseph Morpain:

În mai puţin de o lună voi fi la Paris pentru a susţine un recital pe 19 martie, şi acum îmi pare rău că l-am stabilit pentru acea dată. După şase luni de pauză, mi-e tare teamă să încep sau să reîncep concertele chiar la Paris. E puţin riscant, mă tem, şi ar fi mai mult decât păcat să stric o impresie, un curent favorabil existent acum în ceea ce mă priveşte, după ani şi ani…

M-am mai întremat, îmi reiau încet-încet existenţa normală – dacă aş dormi mai bine zi de zi, recuperarea s-ar face şi mai uşor.

Datorită energiei sale uimitoare, ea se repune efectiv pe picioare destul de repede, iar doctorii îi dau voie să-şi reia activităţile, cu condiţia să respecte anumite măsuri de precauţie şi să se menajeze. Ceea ce nu e pe placul agentului său american:

Domnii ăştia nu pot să priceapă că un artist se poate îmbolnăvi – e exclus aşa ceva –; mi-au scris că „le pare rău (ce drăguţ), dar nu se mai pot ocupa de mine, nu sunt destul de robustă ca să fac turnee de concerte“. Şi cu asta, basta!

În realitate, nici ea nu vrea să se menajeze: după concertul de la Paris din 19 martie, îşi doreşte să cânte „pe 22 şi 23 la Wuppertal, pe 24 la Dortmund, pe 28 la Köln…“ Îi scrie lui Doreen, din Sierre, după perioada de convalescenţă:

Starea mea de sănătate e chiar bună acum. N-am ce să spun, mă simt bine şi n-am avut nici o complicaţie.

Şi totuşi, la întoarcerea la Vevey, pe 5 martie, şi cu perspectiva concertelor care urmează, starea de spirit nu mai e la fel de bună. Pentru 14 martie avea programat un concert la Pully, lângă Lausanne, un fel de repetiţie generală pentru concertul de la Paris. Pe 9 martie îi scrie lui Anne, cu o caligrafie nesigură, că e „îngrozitor de obosită“:

Din cauza acestor două concerte, dintre care unul e cel de la Paris, de pe 19, mă simt irascibilă, nervoasă, furioasă chiar. Nu mai suport nici cel mai mic zgomot, iar boala asta mi-a provocat numai neajunsuri, şi pe plan psihic, şi pe cel artistic.

Nici măcar când ascultă ultimele discuri apărute şi pe care tocmai le-a primit nu se simte mai bine. Îi scrie, cu toate acestea, lui Röntgen:

Aş fi foarte fericită dacă aţi reuşi să ascultaţi discul care tocmai mi-a apărut la Deutsche Grammophon – două concerte de Mozart împreună cu Fricsay. În sfârşit un disc al meu care a ieşit cum se cuvine. În tot cazul, cel puţin în proporţie de 80%.

Iar lui Joseph Morpain îi scrie:

Tocmai am ascultat discul meu cu Concertul în si bemol *al lui Mozart, alături de Fricsay, şi de astă dată pot spune că mi-a făcut plăcere. Cu*

excepţia a trei mici „nimicuri“ (dacă se poate spune aşa: nimic nu înseamnă chiar nimic în muzică), acest disc mi se pare o mare reuşită.

Şi, deşi recitalul de la Pully a ieşit fără cusur (critica, fermecată, notează însă că, în ciuda aplauzelor interminabile şi zgomotoase, „artista la capătul puterilor“ nu a dat decât un bis), încă de la sosirea ei la Paris, pe 16, îi scrie lui Joseph Morpain: „ce emoţii am deja pentru miercuri…“

Pe 18 se vede cu doctorul, iar pe 19, „în faţa sălii de spectacole arhipline de la Champs-Elysées“, îşi desfăşoară programul foarte dificil: două sonate de Beethoven (dintre care *opus 111*), *Sonata postumă* de Schubert, *Variaţiunile Abegg* de Schumann.

Părăseşte scena lividă, epuizată, răsuflând cu greu: „Am crezut că mor acolo pe scenă“, spune – iar mai târziu va nota: „Dacă n-ar fi fost vorba de un concert de caritate pentru o cauză medicală, aş fi încheiat la pauză.“

Dacă în ansamblu publicul nu şi-a dat seama de bătălia dramatică ce se dădea în sufletul ei (interpretarea rămâne consecventă, fără nici o ezitare), doctorul Hamburger însă şi-a dat seama observând-o din lojă şi a fost cuprins de nelinişte, temându-se de ce e mai rău…

A doua zi ia o pauză totală, dar tot nu se simte mai bine, iar a treia zi vin doctorii s-o vadă. Îi îngrijorează starea inimii şi i se face o electrocardiogramă, după care se hotărăsc să-i ceară opinia profesorului Lenègre. De îndată se prezintă la căpătâiul bolnavei patru somităţi din corpul medical francez – Clara trecuse pe lângă un mare pericol. Ar fi trebuit să meargă la spital, dar cum nu s-ar fi găsit un loc unde să fie îngrijită în mod adecvat, s-a hotărât să fie tratată în continuare la Cayré, urmărită zilnic şi chiar de mai multe ori pe zi de doctorul Hamburger şi de asistentul acestuia, doctorul Antoine. Pe 27 martie ea îi scrie lui Anne:

Când am venit la Paris să ţin un concert în folosul unei cauze medicale, nu mă gândeam c-o să stau din nou în pat timp de 15–20 de zile! Şi totuşi chiar aşa s-a întâmplat. Recitalul a ieşit foarte bine, sala era ticsită peste măsură, vânzarea de bilete bună, succesul asigurat, dar concertul m-a epuizat enorm şi m-am luptat teribil pentru că nu puteam să respir. Pur şi simplu nu puteam trage aer în piept, situaţie în care e cam greu să cânţi.

Trebuia să revin în Elveţia luni, dar medicul, prudent, a vrut să fac o nouă electrocardiogramă. După asta a fost chemat un renumit cardiolog şi mi s-a prescris o reţetă semnată de patru doctori, în care mi se recomanda

odihnă la pat şi alte chestii distractive de tot soiul, cortancyl, penicilină, regim cu alimente cântărite între 10 şi 70 de grame etc.

Se pare că exista riscul să se astupe o arteră, „ceea ce-ar fi o tâmpenie", mi-a spus primul cardiolog – în traducere: „Dacă vreţi să mai trăiţi, de ce faceţi tâmpenii?" Cam aşa interpretez eu vorbele lui.

Oricum ar fi, am anulat deja cele opt concerte până la sfârşitul lui aprilie şi urmează să le anulez şi pe cele din mai, căci se va ajunge şi acolo. O luăm cu paşi mici! În orice caz, nu voi avea voie să susţin cele patru concerte de la Viena şi pe cele patru din Elveţia, de pe 13 pe 23 mai, cu o călătorie de la Viena la Basel chiar a doua zi după un concert (al patrulea) şi o repetiţie şi un concert la Basel pe 19. E sigur şi bătut în cuie. Cât despre ce va urma… Dumneata, care eşti atât de fină, inteligentă, cultivată, cu suflet de artist, care ai, într-un cuvânt, tot ceea ce face dintr-un om o fiinţă de excepţie, spune-mi dumneata ce se va întâmpla cu mine când n-o să mai pot cânta pe scenă decât o dată, de două ori pe an! Nu mai am nici o altă săgeată în tolba mea, mi-e groază şi nu ştiu să dau lecţii, citesc puţin şi cu dificultate deoarece îmi obosesc ochii – muzică în cameră, studiu personal, ştiu că n-am curaj pentru aşa ceva, şi atunci cum o să trăiesc? Bătând muzeele la nesfârşit, ca să-mi mai treacă timpul?

În afară de muzică, n-am nimic să le dau oamenilor: ţin din toată inima la prietenii mei, dar au şi ei familii, viaţa lor, aşa e firesc şi în ordinea lucrurilor. Şi atunci ce pot să fac aici?… În fine, la ce bun toate astea?…

Se pare că medicamentul ăsta, cortancyl, are capacitatea de a-i face şi mai molâi pe oamenii molâi, iar pe cei nervoşi şi neliniştiţi, ca mine, încă şi mai nervoşi!

A doua zi soseşte Michel Rossier, care stă cu ea o zi şi jumătate: o alină şi o încurajează – ea e îngrijorată pentru ceea ce o aşteaptă şi în planul material: cum o să trăiască dacă, iarăşi, nu are cum să câştige bani? El o linişteşte: are surse de venit, fără probleme… O vizitează de asemenea Hélène Stricker, sosită de la Vevey, precum şi o serie de prieteni: Clara oboseşte însă repede şi face faţă cu greu prezenţei altora prin preajmă. Cu toate astea, are moralul mai ridicat decât s-ar fi crezut: pe 16 aprilie ea scrie:

Zac aproape fără întrerupere între cearşafuri, iar „primii mei paşi" îi fac între pat şi fotoliu. Nu e foarte mult deocamdată, dar voi face progrese! Aceste două episoade de boală m-au învăţat cel puţin să am răbdare – ceea

ce e mare lucru deja! Mă miră că zilele pot să treacă într-o asemenea stare de lâncezeală de dimineaţa până seara. Nu fac decât să citesc şi, foarte rar, să primesc vizite.

Unul dintre prietenii săi credincioşi, cunoscându-i dragostea pentru animale în general, şi mai ales pentru pisici, îi aduce, ca să-i mai distragă atenţia, un pisoi căruia-i va spune Jérôme. Jérôme va deveni un personaj important şi un tovarăş de nădejde (şi, pe deasupra, meloman!) care va merge cu ea la Vevey atunci când se va putea întoarce, în sfârşit. Mai mult decât orice, pe parcursul acelor lungi săptămâni de izolare, Clara se va juca mereu cu pisoiul, care e însăşi întruchiparea chefului de viaţă – o veselie contagioasă şi binefăcătoare.

Gérard Baüer[63], care o cunoscuse la Luzern la Festival şi care o admiră cu înfocare, îi trimite mesaje de prietenie:

63. Gérard Baüer (1888–1967), eseist, scriitor și critic francez; printre altele, a semnat articole și editoriale în *Le Figaro* sub pseudonimul Guermantes. (N. tr.)

Sănătatea, ca şi talentul, presupune adeseori doze mari de răbdare. Cei care nu au de-a face cu aşa ceva nu ştiu cu ce preţ e plătit câteodată felul nostru de a fi şi atitudinea noastră relaxată…

Clara, e drept, dă dovadă de o răbdare remarcabilă, nevoită să-şi petreacă timpul între cei patru pereţi ai camerei din Cayré, ea, care scrisese cu patru luni mai devreme, când încă era în plină activitate:

Umblu fără încetare, şi, cu cât umblu mai mult, cu atât îmi dau seama că asta e de fapt firea mea, şi nu cea calmă şi liniştită! Cum nu am concerte sau proiecte imediate, cum încep să mă învârt ca leul în cuşcă!

Dar poate că se gândeşte la acea anecdotă relatată cândva de acelaşi Gérard Baüer şi în care era vorba de Rahmaninov, pe care-l întâlnise din întâmplare în timpul unei călătorii: „Eu insistam, relatează Guermantes, asupra dependenţelor peste care dai de-a lungul carierei, când ajungi la o comuniune cu săli întregi de spectatori, în care ia naştere o stare de graţie şi de admiraţie care se eliberează prin aclamaţii, prin ovaţii – o vastă întindere a succesului, al cărui suflu îl regăseşti dintr-o capitală în alta. Rahmaninov se uită la mine şi, cu vocea lui molcomă, îmi răspunde: «Fireşte, trăieşti toate astea, succesul, chemările repetate la scenă deschisă, simpatiile necunoscuţilor – trăieşti toate astea…, după care dai ortul popii într-o cameră de hotel…»“

Clara nu şi-a pierdut totuşi simţul umorului, mărturie această povestioară pe care o relatează cu un aer de jubilaţie într-una dintre scrisorile din acea perioadă:

Un om se îmbolnăveşte de rabie şi cheamă doctorul. Acesta îi spune cu amărăciune: „Of, e prea târziu!“ Omul cere o foaie de hârtie şi începe să scrie. E întrebat dacă-şi notează ultimele dorinţe, dar el răspunde: „Nu, fac lista cu cei pe care vreau să-i omor!“ Nu-i aşa că-i savuros?

Scrie mult în această perioadă de inactivitate şi primeşte de asemenea numeroase mărturii de prietenie şi afecţiune. Cortot îi scrie:

Aş vrea să-ţi spun cât de mult ne-am gândit la dumneata în săptămânile din urmă, când a trebuit să iei o pauză înainte să continui strălucita dumitale carieră muzicală, ai cărei martori suntem cu fiecare audiţie excepţională.

Vin în vizită la ea şi-i cântă la pian în cameră ca s-o mai delecteze colege precum Youra sau Monique Haas, şi chiar şi Joseph Morpain, în ciuda vârstei înaintate. Clara e conştientă, fireşte, că „nu trebuie confundaţi cei care vă admiră şi vă aruncă flori cu cei care vă iubesc de-adevăratelea“, dar tocmai de aceea ea se întreabă fără încetare „cum de-am ajuns să primesc toate aceste dovezi de prietenie din partea câtorva oameni de excepţie, căci nu-mi dau seama ce-am făcut să merit o asemenea afecţiune“.

Pe 5 mai îi scrie lui Anne:

Trebuie să-ţi dau această veste bună, la care nici nu mai speram. Profesorul cardiolog – solicitat de doctorii care mă au în grijă – mi-a spus că voi putea relua concertele în septembrie şi c-o să mă pot întoarce în Elveţia peste două săptămâni.

Cu toate că susţine că e doar „o clipă de răgaz“, începe de îndată să-şi facă planuri:

Mă gândesc să dau un concert la Luzern, pe 16 august, împreună cu Géza Anda, deşi e mai devreme de septembrie, pe la mijlocul lui august: nu mi se pare totuşi că aş încălca astfel o interdicţie a medicului de importanţă capitală. Nu există prilej mai bun ca să reiau contactul cu publicul cu minim efort.

Iar un pic mai târziu:

În 1959 cred că voi susţine în marea majoritate concerte cu orchestră, nu recitaluri – iar totul va lua un cu totul alt ritm… Vom vedea dacă voi supravieţui sau nu după – să nu anticipăm.

Nu se va aşeza încă să exerseze la pian, iar pe 25 mai pleacă din Paris, împreună cu Lili şi pisoiul Jérôme, cu maşina familiei Chaplin (pe care i-au trimis-o), întorcându-se în sfârşit la Vevey, „Vevey cel drag dumitale, cu arome de lapte şi Nestlé“, cum îi scrie glumind Gérard Baüer. Aici reintră încet-încet într-un ritm de viaţă normal. Pe 18 iunie îi scrie lui Joseph Morpain:

M-a cuprins un fel de apatie, din care nu ies decât arareori, şi atunci numai la furie sau nervi, iar buna mea surioară trebuie să îndure totul! Iată în ce m-am preschimbat! Nici în faţa pianului nu mă port mai breaz, singura diferenţă e că-l tratez cu mai puţină răutate. Dincolo de asta, viaţa curge ca-nainte… Resimt puternic schimbările vremii – ceea ce în Elveţia se-ntâmplă des –, mai ales în privinţa respiraţiei.

Pe de altă parte, lui Röntgen:

Concertul de la Luzern trebuie să aibă loc. Nu mai am încredere – după ce am anulat cincizeci de concerte – că talentul şi arta mea nu s-au risipit. Am prevăzut de ani buni şi am vorbit să mă fac femeie de serviciu – nu am alte studii, dar chiar şi pentru asta sunt prea în vârstă. După cum bine se vede, sunt foarte optimistă…

Pe 10 iulie însă îi scrie din nou lui Morpain:

Cu sănătatea o duc mai bine, chiar bine de tot, şi sper să evolueze totul spre excelent. Studiul la pian mă nemulţumeşte, dar ar fi şi de mirare de vreme ce nu lucrez destul şi nici la modul serios. Mă simt încă slăbită şi oarecum somnolentă (ca pe vremea lui Fauré…).

Jérôme Haskil dă în continuare dovadă de tot mai multă ostilitate, ca şi de drăgălăşenie, aşa că ne prosternăm cu toţii „la lăbuţele lui“ şi ne dăm peste cap să-i fim pe plac.

După ce căutase zadarnic un loc drept, umbros, la joasă altitudine unde să petreacă vara, acceptă bucuroasă ospitalitatea doamnei Bodmer. De la mijlocul lui iulie se va afla la Cologny…

…într-un pavilion particular de pe proprietatea lor, mai sus de Geneva, unde au un parc comparabil cu cel de la Versailles (un pic mai mic), unde

pot să mă plimb la umbră în voie.

E pur si simplu o feerie şi mi se pare de domeniul miracolului că pot trăi aici cu surorile mele şi cu o prietenă, ca şi cum am fi acasă la noi. Am o pianină şi un pian cu coadă (de-ale lor) într-o încăpere imensă în care e foarte răcoare şi în care îmi pot petrece după-amiezile. Când mă gândesc că acum şase luni nici n-o cunoşteam pe doamna Bodmer, chiar mi se pare un miracol. În orice caz, dacă nici după vara asta nu mă fac bine, nimic n-o să mă mai facă bine, căci nu există vacanţă mai frumoasă ca asta. Pentru surorile mele, care-şi petrec tot timpul în bucătărie, lucrurile stau cu totul diferit, şi-mi pare rău că n-am angajat o tânără să-mi facă menajul şi să mă ajute în chestiunile esenţiale. Am sentimentul că trăiesc înconjurată de sclavi, ca o prinţesă…

De fapt, pe Clara o irită uneori excesul de preocupare şi de grijă care i se arată, iar starea ei de spirit e afectată din această cauză. Rămâne neştirbită însă influenţa extraordinară pe care o are asupra tinerilor: în timpul sejurului la Cologny, copiii familiei vor sta adeseori pe lângă ea, ascultând-o ore în şir când studiază la pian sau luând masa împreună. Primeşte vizita numeroşilor săi prieteni, familiile Krips, Magaloff, Röntgen, Rossier etc. Pe 4 august ea notează:

Am devenit atât de leneşă, nepăsătoare, încât nimic nu izbuteşte să mă scoată din această apatie, nici măcar perspectiva concertului de la Luzern, şi se apropie cu repeziciune! Dacă o să interpretez în stilul ăsta somnolent, va fi un Mozart nemaiîntâlnit!… Din fericire, cred că degetele mi se dezmorţesc câte puţin şi trag nădejde că lucrurile vor reintra în normal.

Cântă într-adevăr cu Géza Anda Concertul pentru două piane de Mozart, sub bagheta lui Joseph Keilberth, pe 16 august, iar câteva zile mai târziu Clara avea să scrie:

Concertul de la Luzern a fost o veritabilă reuşită şi nu eram mai obosită după concert ca înainte de el. Ultimele electrocardiograme au ieşit foarte bine: să sperăm deci că anul 1959 nu va trece cu aparate de oxigen şi cu medici.

Cu Keilberth, pe care-l iubesc nespus şi căruia pare să-i placă execuţia mea, s-a fixat un concert pe 11 mai 1959, la Hamburg, cu Concertul nr. 2 *al lui Beethoven.*

Astfel, după cinci luni de pauză, Clara îşi reia activitatea, face din nou proiecte, semnează noi contracte, mai mult sau mai puţin îndepărtate în timp. Pe 20 august, revenită la Cologny, ea îi scrie lui Anne:

Concert la München stabilit cu orchestra de cameră, dirijor nu ştiu încă cine. Cam asta s-a stabilit deocamdată pentru stagiunea 1958–1959. Nu mi se pare a fi un program deosebit de dificil pentru o floare distinsă ca mine:
Septembrie 12 – Bruxelles – Grumiaux
Septembrie 30 – Vevey – Cvartetul ungar
Octombrie 5 – Vevey – Cvartetul ungar
Octombrie 12 – Lamoureux – Paris – Mozart 595
Octombrie 21 – München – Mozart 459
Noiembrie 10–11 – Zürich – Mozart 595
Decembrie 3–4–5 – Viena (Galliera) – Mozart 595
1959
Ianuarie 11 -– Paris – Societatea de Concerte – Mozart 595
Ianuarie 25 – Zürich (Rundfunk) – Beethoven Concertul nr. 4
Martie 11 – Roma (Galliera)
Aprilie 3-6-9 – Londra (Philharmonia, Klemperer) – Mozart 466, 595, 488
Până pe 10 septembrie aici (sejur paradiziac). Lucrez câteva piese de Brahms pentru o eventuală înregistrare, dar variaţiunile (pe o temă de Händel), în ciuda frumuseţii lor, nu se vor vinde. Cât de sărac mi-e repertoriul în rest, în afară de Mozart. În Austria, unul dintre discurile mele (autorul nu e menţionat) figurează la vânzări cu un singur exemplar. Nu pot decât să salut gestul!
Sper să nu vă faceţi prea multe griji în legătură cu blestemata noastră de convieţuire aici. Eu aş savura cu voluptate mizeria, cu condiţia să fiu eu însămi curată şi să nu împart patul cu nimeni!

Pe spectatorii săi îi regăseşte plini de entuziasm, criticii o laudă la superlativ – şi, într-adevăr, execuţia sa artistică nu a avut de suferit: sună la fel ca înainte şi uimeşte pe toată lumea. Cu toate acestea, Clara şi-a mai pierdut din forţa vitală, oboseşte repede şi e foarte vulnerabilă: „Nu intră în discuţie să vin la bis după un concert cu Mozart – e prea epuizant“, mărturiseşte ea, iar pe 19 octombrie îi scrie lui Röntgen:

Iar nu-mi merge bine: am răcit din nou, am un pic de febră şi am anulat Münchenul unde trebuia să cânt poimâine… Dacă o ţin tot aşa după ce am

stat degeaba un an întreg, ce aşteptări să mai am? Să fie ăsta oare începutul sfârşitului pentru mine? Nu-mi doresc să ajung la azil…

Cei de la casa Philips din Viena au venit în păr la Zürich, pentru o înregistrare Mozart pe care trebuia s-o fac cu Grumiaux. După ce am cântat la un pian rigid absolut imposibil şi am făcut repetiţii într-o sală cu o sonoritate şi mai seacă, domnii şi-au făcut bagajele la loc şi au luat avionul înapoi la Viena.

Răceala nu era decât o falsă alarmă, iar Clara se repune a câta oară pe picioare: deşi se simte „bătrână şi indolentă“, dă dovadă de o energie uimitoare. Cu toate acestea, apariţiile ei pe scenă trezesc de fiecare dată o anume nelinişte în rândul publicului, care o iubeşte din adâncul sufletului: cele două episoade de boală au marcat-o îngrozitor de mult.

Cu statura-i minionă şi adusă de spate, de parcă ar fi fost strivită sub povara suferinţei, cu chipu-i palid şi părul încărunţit, Clara pare să fi ajuns la capătul puterilor, atât din punct de vedere fizic, cât şi psihologic: înaintează cu paşi mici şi nesiguri, iar pe chip i se citeşte tristeţea lumii întregi. În faţa fragilităţii sale dramatice, publicul, care aplaudă frenetic încă de când îşi face apariţia pe scenă, îşi ţine respiraţia, cu teamă: „Va izbuti oare să păşească până la pian?“ Ea se aşază în cele din urmă, cu capul plecat deasupra clapelor, absentă la tot ce-i împrejur – iar neliniştea sălii, în tăcerea neobişnuită de după aceea, e aproape palpabilă. Şi Clara e conştientă de întreaga situaţie şi-i spune unuia dintre medici: „Oamenii s-au bucurat atât de tare c-am izbutit să cânt până la capăt, încât m-au ovaţionat!“

În realitate, din clipa în care degetele ei, care şi-au păstrat întreaga vigoare, ating claviatura, Clara e transfigurată. Pe chip nu i se mai zăreşte expresia aceea de suferinţă, iar publicul a scăpat de spaimă: şi solista, şi spectatorii sunt învăluiţi de un fel de vrajă, şi acesta e miracolul muzicii pure, transcendente, aproape supraomeneşti. Toţi cei prezenţi, de la pianistă până la spectatorul din cel mai incomod colţ de sală, se simt purtaţi într-un fel de comuniune inexprimabilă: clipa unică de dincolo de timp, de dincolo de viaţă şi de moarte. Ţinuta sa la pian arată la fel de impecabil: nici un gest inutil, nici o expresie pe chip, nici un „efect“ – nici urmă de legănare, despre care spune, cu referire la una dintre colegele sale, „mă face să stric tot!“ –, în schimb, o rigoare firească, lipsită de rigiditate…

În momentul în care îşi încheie interpretarea, sala are nevoie de câteva secunde ca să revină înapoi pe pământ… după care explodează pur şi

simplu, de emoţie, de bucurie şi de recunoştinţă pentru această efemeră incursiune în lumea frumuseţii fără cusur – cu preţul unui consum de energie vital pentru ea. E cu adevărat „ovaţionată“, dar nu pentru că a „izbutit să cânte până la capăt“, ci pentru că ea, aidoma zânelor din basmele copilăriei, şi-a purtat spectatorii într-o altă lume, ajutându-i să-i întrezărească minunile încă necunoscute…

Clarei îi trebuie apoi câteva momente, ca să-şi revină în simţiri: când aplauzele şi ovaţiile aproape o asurzesc, i se întâmplă ca, încă plecată asupra claviaturii, să întoarcă încet capul înspre sală, cu privirea uimită, neîncrezătoare şi încă străbătută de fantasmele unui alt univers… după care schiţează un surâs, se ridică de la pian, salută cu stângăcie mototolind în mâini o batistă albă şi se îndreaptă încetişor spre culise, şi mai mititică parcă în mijlocul furtunii pe care a stârnit-o – şi căreia-i va lua mult timp să se domolească…

Ca şi cum ar fi devenit şi mai *preţioasă* din cauza aparenţei sale plăpânde, manifestările publicului vor fi din ce în ce mai puternice şi mai afectuoase; fără să-i vină încă a crede în ele („De ce acum ?, doar nu cânt mai bine ca în urmă cu treizeci de ani“), ea înfloreşte în această atmosferă de prietenie, chiar de dragoste, am putea spune. Fiecare concert al ei e un adevărat eveniment, interpretările ei sunt din ce în ce mai şlefuite, dozând sonorităţile cu o artă care sfidează orice analiză, mergând uneori până la murmur pentru a obţine contrastele necesare, cu o eleganţă fără egal, cu o distincţie şi o clasă inimitabile. Ceva mai târziu, criticul şi muzicologul elveţian Aloys Moser va spune:

Având sănătatea puternic zdruncinată, Clara Haskil se vedea silită să-şi menajeze forţele şi să apeleze la subterfugii pentru a masca vigoarea scăzută a interpretării sale.

Cum nu putea să-i confere volumul şi plenitudinea atât de la îndemână pentru un solist în deplinătatea forţelor, ea a ocolit dificultatea apelând la gradaţii dinamice atât de metodic şi de progresiv trasate, încât, atunci când ele atingeau punctul culminant, reuşeau să-i transmită publicului surprins iluzia volumului sonor intenţionat de compozitor.

De aceea, conştientă de această lipsă pe care nu o putea compensa întru totul, Clara Haskil se consacra de preferat lucrărilor în care ea simţea cel puţin plăcerea de a pune în valoare extraordinara subtilitate şi surprinzătoarea diversitate a atingerii sale.

Clara nu a fost o pianistă ca oricare alta: ea e acum absolut aparte, excepţională, incomparabilă – în sensul etimologic al termenului –, inspirata întruchipare a muzicii. „Nu există alt pianist care să poată extrage o sonoritate mai frumoasă dintr-un pian!“ scrie un critic englez, iar unul dintre confraţii săi belgieni adaugă: „Clara Haskil nu e decât o apariţie, dăruindu-se cu totul fără s-o poţi întâlni vreodată. Ea trece lăsând în urmă impresia unei uimiri şi a unui mister de nedezlegat…“ Însă nu e nimic nou – au trecut patruzeci de ani de când unii susţin şi scriu această idee, pe care publicul n-a înţeles-o atunci când Clara era încă „în deplinătatea forţelor sale“ fizice! Nou, cel puţin pentru ea, e faptul că, deşi egală sieşi, simplă, ştearsă, timidă încă, nu mai e atât de neliniştită tot timpul, e puţin mai senină, poate chiar indulgentă în faţa propriilor exigenţe: o mică problemă pe scenă nu mai capătă proporţiile unei catastrofe, cum se întâmpla odinioară. Pe 26 noiembrie scrie din Vevey:

În începutul lui octombrie am susţinut două concerte cu Cvartetul ungar, apoi am cântat la Paris cu Markevitch Concertul în si bemol *al lui Mozart, totul s-a derulat minunat. Pe 10 şi 11 noiembrie am cântat acelaşi concert la Zürich cu Rosbaud, iar primul dintre aceste concerte a fost, se pare, chiar senzaţional. De acord, a fost deosebit de reuşit. Concertul din München planificat pentru 21 octombrie a fost amânat pe 16 decembrie…*

În ultimele două zile am înregistrat patru sonate de Mozart cu Grumiaux la Basel (K. 301, K. 304, K. 376, K. 378), iar luni plec la Viena unde am trei concerte cu orchestră. Pe 6, voi ajunge din nou la Zürich, unde cred că voi sta câteva zile.

Sfârşitul anului îl va petrece la Vevey. Mai întâmpină câteva mici probleme de sănătate, care-i afectează imediat starea de spirit: nimic grav, deşi e nevoită să anuleze un concert pe care ar fi trebuit să-l susţină la Paris cu Societatea de Concerte, pe 11 ianuarie. Nu mai e ritmul de viaţă de odinioară, dar tot susţine aproape patruzeci de concerte în cursul anului 1959, mai ales concerte Mozart şi mai ales cu Otto Klemperer, Charles Münch, Constantin Silvestri, Carlo-Maria Giulini, Colin Davis, Joseph Keilberth, Roberto Benzi şi alţii. Au mai fost şi câteva sesiuni de sonate cu Arthur Grumiaux, dar doar două recitaluri, ca să se menajeze. Toate acestea în faţa unor „săli de spectacole arhipline“ şi cu un „succes formidabil“.

Unul dintre aceste concerte, cel de la Cannes, a fost prezentat de Gérard Baüer, care a insistat să-şi traseze programul în jurul unui concert de Mozart

interpretat de Clara. Trăgea speranţe să poată repeta şi în alte părţi această sesiune, cum îi scria Clarei, dar „nu aveam idee de bătăliile de orgolii care se dau între Cannes şi Monte Carlo, de susceptibilitatea şi exigenţele pe care le presupun“. Într-o scrisoare din 2 februarie 1959, îi trimite informaţii mai precise despre program:

Concertul va fi reuşit de vreme ce veţi fi prezentă dumneavoastră. Iată cum l-am gândit:

Johann-Christian Bach: Sinfonia

Mozart: Concertul în re minor

Mozart: Uvertura la Răpirea din serai

Vivaldi: Iarna *(extras din* Cele patru anotimpuri*)*

Rossini: Uvertura *la* Coţofana hoaţă

Vreau să arăt, fără prea multă pedanterie (introducerea mea durează un sfert de oră), influenţa italiană asupra germanilor, influenţa germană (gravă) asupra unui italian şi un italian în stare pură (Rossini).

Cu câteva zile înainte de concert, care a avut loc pe 12 februarie şi care-i face în mod vădit plăcere Clarei, el îi scrie din nou:

Pentru că am stabilit un program mai neobişnuit, există şi complicaţii (pentru materialul acestei Sinfonii *de Johann-Christian Bach, care nu se cântă niciodată şi care e fantastică. Or ţin la ea deoarece acest mezin al lui Johann-Sebastian l-a primit pe Mozart la Londra, când acesta avea opt ani, şi improviza cu el spre amuzamentul amândurora). Totul devine dificil când vrei să ieşi din „rând“, când vrei să-ţi manifeşti prin alegerile pe care le faci în viaţă o voinţă anume şi o (modestă) originalitate…*

În fine, sper ca acest concert să iasă aşa cum ne dorim şi eu, şi dumneavoastră. Din păcate pianul e Gaveau. Când le-am adus la cunoştinţă organizatorilor că nu sunteţi obişnuită cu aşa ceva, iar eu nu prea îl prefer, mi s-a replicat că la acel pian au cântat Kempff, Samson François şi toţi soliştii. Bazire e un tânăr dirijor, foarte bun muzician, minuţios şi care e emoţionat că va cânta cu dumneavoastră. I-am spus că marele talent e simplu: precum este şi talentul dumneavoastră. Aveţi exigenţele perfecţiunii, dar vi le faceţi cunoscute celorlalţi cu bunăvoinţă.

Cam aşa arată tabloul întâlnirii noastre muzicale. Mă bucură această întâlnire. Voi încerca să explic motivele acestei bucurii pe parcursul unui sfert de oră, în faţa acelei săli în care vezi oameni care-şi încheie viaţa

confortabil (orchestra) şi, la galerii, tineretul care-şi începe viaţa destul de dur.

Pe marţi, prietenă scumpă. Vă îmbrăţişez cu drag.

Câteva zile după aceea, la Paris, cu prilejul aniversării de douăzeci şi cinci de ani a Orchestrei Naţionale, ea interpretează *Concertul în fa major* al lui Mozart, cu dirijorul Constantin Silvestri. În *Le Figaro*, Clarendon îşi încheie astfel textul:

Ea ne aduce o noutate care o depăşeşte. Astfel, atunci când, după cele zece sau douăsprezece rechemări în scenă de rigoare, solista merge în sfârşit în culise, fericită, posacă, niciodată mulţumită, şi-şi întreabă prietenii care o aşteptau acolo: „Credeţi c-a ieşit bine?“ Nici nu ştie ce s-a întâmplat.

Fonds Clara Haskil, BCU Lausanne. Fotograf necunoscut

CLARA HASKIL, LA PARIS, ÎN 1958

LA LONDRA, ÎN 1959

În martie, Italia e cea care o aclamă:

M-am întors de la Roma şi de la Milano unde am cântat cu orchestra, a fost un imens succes. Am fost primită foarte simpatic şi cu căldură, dar, vai, n-am văzut nimic din Roma!

În aprilie urmează Londra: deşi, după spusele prietenilor săi englezi, se descurcă fără probleme în limba lor, ea ţine să fie însoţită „deoarece nu mă descurc cu mesele şi cu toate celelalte. În Anglia trebuie să le cunoşti limba, care e universală şi pe care toţi trebuie s-o cunoască, altfel…"

Altfel se poate întâmpla ca, la hotelul din provincie, când cere să i se aducă în cameră la masă un ou fiert moale, să nu se poată face înţeleasă de personalul prea puţin cooperant de la „room service" şi să sune exasperată la prietenii din Londra ca să-i roage să comande în locul ei! În cursul acestui voiaj va avea drept „supraveghetor" pe un prieten al familiei Chaplin, Jerry Epstein: „Ne intersectăm des, la masă şi în restul timpului,

mergem împreună prin oraş cu maşina.“ Iar seara ea cântă superb, în trei rânduri.

Încă de pe 5 aprilie îi scrie lui Hélène:

Totul merge bine aici; primul concert a fost un succes imens, iar presa a fost extraordinară. Sala plină, acompaniamentul magnific. Dacă toate trei concertele ar ieşi ca primul, aş fi extrem de fericită. M-am revăzut cu Magaloff.

Clara merge dintr-o reuşită într-alta, atât în cursul turneului pe care-l face cu orchestra de cameră de la Mozarteum (i se întâmplă să fie silită, ca la Strasbourg, să facă un bis cu concertul pe care tocmai îl încheiase), cât şi în concertele sale de la Hamburg, din luna mai, şi mai ales de la Londra, din nou, unde cântă pe 7 iunie Concertul nr. 2 al lui Chopin, sub bagheta lui Giulini. Chiar în seara concertului, la ora 1 noaptea, se aşază la scris fără întârziere ca să-l informeze pe Michel Rossier:

Ce păcat că n-aţi fost prezent aici astă-seară! A fost o seară memorabilă, deoarece dirijorul Giulini (care seamănă ca două picături de apă cu Kubelík şi conduce minunat orchestra – nu există nimeni să-l depăşească) m-a acompaniat într-o manieră emoţionantă. Fiecare frază, fiecare măsură era cântată, avea o sonoritate deosebită şi nici dacă aş fi cântat singură n-aş fi avut mai multă libertate de a interpreta aşa cum îmi doresc eu.

Cred că am cântat bine, pe alocuri chiar foarte, foarte bine; dacă n-aş fi fost timorată de acest concert pe care nu l-am mai interpretat de trei-patru ani, aş fi interpretat şi mai bine în forţă, dar mi-a fost teamă – neîntemeiat – că n-o să reuşesc până la sfârşit. Succes imens pentru amândoi. Sala arhiplină. Voi înregistra Chopin şi Falla la Walter Legge cu Giulini, asta chiar că e o veste gro-za-vă!

Hotelul Hyde Park îl recomand, mă simt bine aici: şi Churchill tot aici se cazează, aşa că sunt mulţumită.

Nu va face acele înregistrări cu Giulini, lucru extrem de regretabil şi pentru ea, şi pentru Giulini, pentru memoria sa şi deci pentru public. Chiar în culmea celebrităţii cum e ea, n-are cum să scape de anumite obstacole. Gloria îi aduce în rest numai satisfacţii: personaj devenit celebru dintr-odată, ea primeşte nenumărate solicitări, propuneri sau interviuri, dintre care unele sunt destul de extravagante. De pildă, o scrisoare primită de la Orchestra Simfonică din Seattle prin care i se cereau două dintre… reţetele ei culinare preferate, care să apară într-o carte cu reţete exclusiv ale unor

„muzicieni celebri“, ale cărei încasări din vânzări ar fi intrat în casieria orchestrei!

Sau o vizită la Vevey a unor jurnalişti, pe care Clara o relatează cu amuzament:

Am primit vizita a doi domni de la revista Réalités, veniţi expres de la Paris pentru câteva ore. Voiau să mă fotografieze şi să-mi ceară „părerile“ despre Concertul nr. 3 de Beethoven ţinând cont de similitudinile care ar putea fi identificate între acesta şi concertele lui Mozart – şi alte idei profunde de această natură. Ce text o să iasă din aşa ceva – Dumnezeu cu mila!

Unul din acei domni mi-a spus că sunt „hazlie“: într-adevăr, mi se pare foarte hazliu să-i spui chestia asta cuiva aşa, verde-n faţă!

Clara are dreptate să fie oarecum preocupată de ceea ce s-ar putea scrie pornind de la ideile sale. Un alt jurnalist îi consacrase un capitol într-o carte pe care tocmai o publicase şi care o „înfurie într-o asemenea măsură“, încât îşi varsă năduful scriindu-le prietenilor ei:

Totul e o minciună. Dar ceea ce mi se pare mie inadmisibil şi indecent e când vorbeşte despre singurătatea mea… deoarece, dimpotrivă, am avut mereu prieteni de care m-am bucurat, care m-au ajutat mereu şi m-au susţinut din toate punctele de vedere.

Însă cu adevărat se va descărca doar într-o scrisoare lungă din 18 iunie 1959 către bătrânul ei dascăl devenit prieten, Joseph Morpain, înainte să ajungă el primul să citească din „minunata carte“. Îi explică mai întâi că acel text (plin de „idioţenii şi fantasmagorii“) îi fusese trimis de autor şi că, vrând „să evite publicarea unor asemenea enormităţi“, petrecuse ore şi ore în şir marcând „fraze întregi“ şi rescriind „lucruri care-mi priveau viaţa“:

I-am spus şi prin viu grai, şi în scris, că dacă am învăţat ceva până acum am învăţat împreună cu dumneavoastră *şi că dumneavoastră vă datorez reuşita mea, şi nu lui Cortot, că faţă de dumneavoastră simt cea mai mare afecţiune şi recunoştinţă încă din fragedă copilărie şi ţin cu orice preţ să se afirme şi să se scrie acest lucru, în cazul în care va apărea cartea. Părea să fi priceput ideea şi mi-a promis că va ţine cont de ea, dar ce mai înseamnă o promisiune în ziua de azi?*

La fel, ce-aş mai putea spune despre paragraful privitor la „singurătatea“ mea decât că toţi cei care m-au ajutat, moraliceşte şi

materialiceşte, mă văd probabil de o ingratitudine sordidă şi monstruoasă. Întrucât contesa Pastré m-a cunoscut în 1942, în vreme ce familia Desmarais m-a ajutat de pildă din momentul în care am ajuns de la Berck, adică din anul 1920. La fel prinţesa de Polignac, pe care am cunoscut-o cam tot prin acea perioadă şi care n-a încetat de atunci să mă ajute… Nici o vorbă de recunoştinţă nici faţă de profesorul Hamburger, care, totuşi, apărea şi el în textul meu…

Toţi aceşti prieteni încearcă s-o liniştească, plini de afecţiune:

Crede-mă, Clara, acest capitol, presupunând că va fi citit de careva, nu va schimba nici cu o fărâmă părerea pe care o au despre dumneata cei care te cunosc şi care te iubesc. Între Clara cea adevărată şi Clara Haskil cea văzută de Cutărescu există o întreagă lume în care acest Cutărescu nu va avea niciodată privilegiul de a păşi, pentru că nu te-a înţeles. Nu-ţi mai face griji în privinţa asta…

Iar de la Joseph Morpain primeşte o scrisoare foarte frumoasă, plină de seninătate, liniştitoare, deşi şi un pic decepţionată, care reflectă rara calitate umană a acestui „înţelept“:

Scumpa mea Clara,

Înţeleg dezamăgirea dumitale, furia chiar, că nu ai regăsit în acele pagini ceea ce i-ai transmis autorului lor: ştii însă şi dumneata, încă de la Pirandello, că „fiecare cu adevărul lui“. Când e vorba de scriitori, mai ales, acest adevăr se modifică adeseori până la a nu mai fi de recunoscut.

Cunosc câteva cazuri celebre.

Nu ştiu despre ce e vorba de-adevăratelea deoarece nu am citit cartea incriminată. Dacă sunt implicat şi eu în vreun fel, printr-o întâmplare, nu o lua în tragic, scumpă Clara, în genunchi te implor. Am platoşa rezistentă; am trecut eu prin lucruri cu mult mai grave.

În ce-l priveşte pe Cortot, orice-ai spune dumneata şi orice-ai face, tot eleva sa eminentă rămâi. E un lucru oficial consfinţit. Vei rămâne discipolul său până la sfârşitul lumii. Nu mai e nimic de adăugat. Cortot însuşi rămâne discipolul lui Diémer, care avea o clasă magnifică, dar care nu dădea niciodată nici un sfat, nici o indicaţie, în nici o privinţă.

Lui îi datorează, înainte de toate, cel mai mult din cariera lui, apoi surorii sale Léa, mai ales opiniilor camaradului nostru Edouard Risler. Chiar el mi-a spus lucrurile astea. Îi păstrează întreaga-i recunoştinţă. Cel

care se bucură de toată reputaţia, în fond, nu e oare vechiul nostru Conservator? Are toate meritele şi el!

Şi la urma urmei, ce contribuţie am avut eu? N-am căderea să spun, dar socotesc că nu ţi-am alterat în nici un fel natura, nici muzicalitatea, nici sensibilitatea, nici stilul. Şi mă simt răsplătit din plin prin succesul de care te bucuri dumneata şi prin afecţiunea statornică pe care mi-o arăţi mereu… Ştii că simt aceeaşi afecţiune pentru dumneata. Să nu te-ndoieşti că şi Cutărescu îţi păstrează, printre cei pe care-i admiră, un loc privilegiat.

Aşadar, nu te lăsa tulburată de un lucru atât de mărunt. Şi mai ales să nu-i acorzi mai multă atenţie decât merită…

Te îmbrăţişez din toată inima, scumpă Clara.

După un ultim concert Mozart la Festivalul de la Divonne, cu vechiul ei prieten Colombo, pe 29 iunie, Clara pleacă la Bürgenstock unde se va odihni aproape două luni, fără însă ca şederea să-i priască: simte adeseori că rămâne fără răsuflare, doarme prost, iar starea ei de spirit e afectată de această semi-inactivitate prelungită, departe de sala de concerte, cu atât mai mult cu cât nu suportă uşor comportamentul grijuliu din partea celor din jur, la cel mai mic semn de oboseală sau de moleşeală. Surorile ei ar vrea ca ea să se menajeze, în vreme ce Clara visează doar la deschiderea stagiunii, la reîntâlnirea cu publicul – de care are nevoie ca să poată trăi cu adevărat. E din nou îngrijorată:

Nu reuşesc să pun la punct un program pentru un mic recital, nici nu pot să mă hotărăsc asupra lucrărilor pe care să le studiez, în afara celor pe care le-am plimbat prin atâtea ţări şi de care mi s-a acrit deocamdată.

Părăseşte Bürgenstock cu o senzaţie de uşurare, în septembrie, şi se revede cu Grumiaux la Ascona, apoi cu Klemperer la Festivalul de la Luzern şi cu Münch la cel de la Montreux. În ajunul concertului de la Luzern, unde va interpreta Concertul nr. 20 în re minor de Mozart, ea scrie:

Nu sunt optimistă, cred că e finalul activităţii mele artistice – începe să arate a diletantism şi e cazul să pun punct de-îndată.

Dar a doua zi după concert îi scrie lui Röntgen:

Concertul de la Luzern cu Klemperer va rămâne de neuitat. La Montreux am cântat cu Charles Münch, iar la Londra cu Giulini. La sfârşitul lui ianuarie voi cânta cu Kubelík la Paris. Sunt deci activă, dar nici pe jumătate cum eram pe vremuri.

Până să se încheie anul va susţine totuşi vreo zece concerte, tot atâtea „miracole“ remarcate de critici şi confirmate de chemările nenumărate pe scenă din partea publicului. Pe 14 noiembrie ea notează:

A fost un succes extraordinar la Basel, şi din partea orchestrei, iar la Florenţa recitalul a ieşit minunat, totul fără nici un incident de nici un fel şi fără oboseală, lucru foarte mulţumitor. Ieri a sosit contractul pentru Israel, nouă concerte din 15 septembrie până pe 20 octombrie, 4.500 de dolari în mână, după ce se achită impozitele, cazarea şi transportul dus-întors la clasa întâi pentru două persoane. Dacă voi cânta cu Giulini, aşa cum e planificat, va fi o plăcere. Am anulat Edinburgh pe anul 1960, vom vedea în anul următor. Voi merge în schimb la Montreux pe 31 august cu Ansermet şi la Salzburg dacă se va organiza mai mult de un concert. Din Portugalia (trei concerte cu Orchestra Naţională în iunie) încă nici o veste.

La Paris, pe 29 noiembrie, cu orchestra Lamoureux şi Igor Markevitch, interpretează Concertul nr. 3 al lui Beethoven – pe care-l înregistrează în zilele următoare cu aceeaşi orchestră şi cu acelaşi dirijor, pentru compania Philips. Se întoarce apoi la Vevey, unde va găsi un foarte frumos desen[64] al ei făcut de un tânăr pictor englez, Michael Garady, admirator înfocat care o urmează la toate concertele prin toată Europa, realizând schiţe cu ea pe care mai apoi le retuşează. Acest desen, în care ea apare din profil stând la pian, este un omagiu trimis ei de către pictor. Pe 30 decembrie, Clara îi scrie de la Vevey:

64. E vorba despre desenul reprodus pe coperta ediţiei franceze a acestei cărţi (Payot, 1975). (N. a.)

Ţin să vă spun ce mare plăcere mi-a făcut să primesc frumosul dumneavoastră desen şi vă mulţumesc din toată inima pentru el. E prima dată când văd un desen cu mine, care chiar seamănă cu mine şi care totodată are personalitate şi e plăcut privirii. De obicei fug de fotografi şi de portretişti ca de nişte monştri – sunt de evitat în multe situaţii… De astă dată însă, trebuie să vă mulţumesc din toată inima că mi-aţi trimis acest desen pe care-l voi pune în ramă…

După tradiţionala masă de Crăciun la familia Chaplin, Clara îşi petrece sfârşitul anului la Vevey împreună cu surorile ei, iar pe 7 ianuarie 1960 aniversează împlinirea a şaizeci şi cinci de ani. Medicii o supraveghează cu atenţie, atât în Elveţia, unde tânărul medic René Lehmann, care o are în

grijă de mai mulţi ani, îi arată un devotament pe măsura admiraţiei şi afecţiunii sale şi unde oculistul, profesorul Dufour, îi îngrijeşte cu atenţie ochii (după ce a liniştit-o asupra cauzei durerilor puternice pe care le-a avut dintr-odată pe locul operaţiei şi care au tulburat-o o vreme), cât şi la Paris, unde profesorul Hamburger şi doctorul Antoine (care o va ruga să-i boteze fiul) sunt extraordinar de grijulii, vigilenţi şi la fel de prietenoşi. Pe 4 ianuarie 1960 moare însă Albert Camus – Clara îi cunoştea soţia şi câţiva prieteni apropiaţi –, ceea ce o dărâmă efectiv; în mod bizar, când citeşte necrologurile de care abundă ziarele, spune la un moment dat, gânditoare: „Aşa o să se întâmple şi în cazul meu…“

Anul 1960 începe bine pentru ea pe plan profesional, iar variile concerte, în Elveţia, la Paris, în Germania, la Viena, la Bruxelles sau în Italia, au loc în zilele planificate, cu acelaşi succes ca de fiecare dată: pretutindeni unde cântă publicul vine în valuri şi e entuziasmat. Este ovaţionată în picioare, uneori şi câte „douăsprezece minute“, cum cronometrează un critic parizian – şi chiar şi mai mult! Şi, deşi nu agreează manifestările prea ostentative (la Milano îl loveşte cu palma pe un admirator care s-a aşezat în genunchi în faţa ei ca să-i sărute picioarele), va găsi în ele sursa unei mari încrederi care va transpărea în simplitatea senină a interpretării sale: oricâtă atenţie ar primi într-un studio de înregistrări – iar noua echipă de tehnicieni de la Philips, care o urmează de-acum, a ştiut cum s-o îmblânzească, în frunte cu Vittorio Negri, care se străduieşte să-i fie cât mai uşor posibil şi să creeze în jurul ei o atmosferă călduroasă –, ea nu se vede niciodată atât de inspirată singură în faţa microfonului cum se vede atunci când simte răsuflarea reţinută a publicului dimprejur.

Dar „Marea Doamnă a Muzicii“, cum i se spune adeseori, nu e scutită de surprize, nici de lovituri. Pe 11 februarie, aflându-se la München unde susţine mai multe concerte cu orchestră, sub bagheta lui Arthur Grumiaux, lasă să se întrevadă într-o scrisoare către sora ei Jana această candoare destul de copilărească, această conştiinţă şi hipersensibilitate, care sunt trăsăturile dominante ale personalităţii sale:

Aici totul e bine în toate privinţele, dar încă am de învăţat o grămadă în materie de minciună, rea-credinţă şi lipsă de tact. Nu se termină niciodată… e incredibil. Dar povestea e prea lungă ca s-o redau în scris.

Nu ştiu cum vor merge lucrurile diseară, căci nu am putut exersa sonatele, iar cu Arthur cel chipeş am cântat azi-dimineaţă fix zece minute. El citeşte pur şi simplu muzica, iar eu procedez cam la fel. E oarecum…

periculos – şi pe lângă aceasta s-a vândut tot. *Iar la concert va fi prezent şi Kubelík!*

Criticii sunt foarte entuziasmaţi. Un articol începe aşa: „Pianista C.H., în vârstă de 65 de ani, bolnavă, adusă de spate, a dovedit, la fel ca Klemperer şi Fournier, în ce măsură poate spiritul să triumfe asupra materiei…“ Ce bălmăjeală plină de tact şi faţă de un Fournier, pe care-l vezi îndată şchiopătând. Ce şleahtă de imbecili!

Mă bucur tare că te voi revedea în curând şi c-o să-ţi cânt programul meu de recital. Postuma *lui Schubert e de lucrat de la un capăt la celălalt. Mi-a dispărut şi din cap, şi din degete.*

În martie susţine patru concerte memorabile la Viena alături de Giulini, iar în ziua de 18 notează în carneţelul ei: „Ultimul concert cu Giulini pentru tineret – *minunat.*“

Pe 1 aprilie pleacă împreună cu Lili la Bruxelles, prin Basel. La frontiera cu Franţa, Lili e întoarsă din drum: Hruşciov este în vizită oficială în Franţa, iar toţi imigranţii provenind din ţările de dincolo de Cortina de Fier sunt opriţi fără excepţie la graniţă. Clara îşi continuă călătoria singură, în vreme ce Lili va fi silită să facă un ocol prin Germania, ajungând a doua zi la Bruxelles. Acest concert de la Bruxelles e foarte important pentru amândouă: dirijor ar fi trebuit să fie Kubelík, dar, bolnav fiind, a trebuit să fie înlocuit. Clara refuză dirijorul propus după aceea şi reuşeşte să-l impună, la sfaturile lui Lili, care-l cunoscuse la Bucureşti, pe un tânăr dirijor român refugiat la rându-i în Occident, Edgar Cosma. De astă dată era rândul Clarei să-i liniştească pe Lili, îngrijorată dintr-odată pentru responsabilitatea pe care şi-a asumase, şi totodată pe Cosma, căruia-i acordă o şansă rară. Publicul şi critica, deja cucerite de solistă, îi aprobă alegerea în materie de dirijor, iar acesta a fost pentru el debutul unei adevărate cariere în Vest – pentru care Clara s-a bucurat în mod deosebit.

În ansamblu, activitatea ei, deşi redusă, e încă de amploare şi, deşi trebuie să refuze numeroase angajamente – de fiecare dată cu mare părere de rău, deoarece se gândeşte la toţi anii în care aşteptase zadarnic până şi cea mai modestă propunere –, susţine în medie cinci concerte pe lună, ceea ce înseamnă mult, dată fiind rezistenţa sa fizică mai scăzută. După un turneu de cinci concerte în Elveţia, cu Camerata Academica de la Mozarteum, din Salzburg, şi cu dirijorul Bernhard Paumgartner, are o bronşită urâtă şi se vede nevoită să anuleze concertele pe care trebuia să le

susţină în Olanda, cu Concertgebouw din Amsterdam. Pe 25 martie, pe când se afla la Vevey, Clara scrie:

Nu mai am deloc energie decât pentru a cânta şi pentru a da măsura personalităţii mele dificile! Mă simt de multă vreme atât de obosită, încât încep ziua cel mai devreme la ora 11 – şi aşa, deşi nu prea ies din casă, am nevoie de o zi întreagă ca să smulg trei ore petrecute la pian, asta dacă reuşesc să mă aşez în faţa lui. Dumnezeu ştie cum reuşesc să pierd atâtea ore degeaba, timp care nu se va mai întoarce niciodată şi pe care nu-l voi mai trăi vreodată! Oare încep să mă ramolesc? Cu toate acestea, când scumpa mea soră Lili face tot posibilul ca eu să nu trebuiască să car nici un fir de aţă, sunt în stare să ridic o ladă cu cărbuni numai ca să mă răzbun – iar pentru cearta asta găsesc energie…

În realitate, lui Lili şi Janei le e teamă ca nu cumva Clara să facă vreo imprudenţă, să nu se extenueze, să nu cânte prea mult, să nu aibă prea multe vizite, îngrijindu-se să urmeze cu stricteţe regimul, iar uneori se stârnesc „certuri“ aprinse: e adevărat, când nu e nimeni s-o supravegheze, Clara uită de orice măsură de precauţie şi nu ţine cont de starea sa precară de sănătate. Câteodată e conştientă de comportamentul ei şi spune singură: „De-ar afla Lili!…“

Pe parcursul lunii iunie, e rândul lui Lili să le dea bătăi de cap surorilor ei, cu o serie de crize pe fondul afecţiunii cardiace. Or ea ar trebui în principiu s-o însoţească pe Clara în turneul din Israel, care ar trebui să înceapă pe 7 septembrie şi să dureze patru săptămâni: iese din discuţie posibilitatea ca Clara – căreia îi repugnă tot mai mult ideea de a călători de una singură şi merge peste tot însoţită de prieteni atunci când Lili rămâne la Vevey – să plece pe cont propriu într-un asemenea periplu. O duce astfel pe Lili la un cardiolog din Lausanne… Iar specialistul îi recomandă pe loc să renunţe la acel turneu. Pentru Clara e o adevărată catastrofă: mai multe zile la rând e într-o asemenea stare de disperare, din care nu reuşesc s-o smulgă nici repetiţiile pentru un concert pe care trebuie să-l susţină pe 22 iunie, la Geneva, cu Pierre Fournier. Concertul iese minunat – Clara însăşi se arată mulţumită –, dar a doua zi după ce ajunge la Vevey trebuie să rămână la pat: nu izbuteşte să respire normal, starea de spirit e la pământ şi dă semne îngrijorătoare de slăbiciune. Doctorul Lehmann vine s-o vadă zi de zi, Lili şi Jana (sosită de la Paris de urgenţă) fac cu rândul la căpătâiul ei, iar timp de mai multe nopţi e păzită de o asistentă…

Cu toate acestea, se repune pe picioare. Primeşte o scrisoare foarte afectuoasă de la Giulini, care e dezolat, şi încă una de la Alexis Weissenberg, a cărei căldură o linişteşte şi-i insuflă curaj:

Scumpă prietenă,

Vă răspund cu întârziere numai şi numai pentru că mi-a fost imposibil să vă scriu, după primirea mesajului dumneavoastră, fără să fi ascultat – şi de mai multe ori – discul dumneavoastră cu Concertul nr. 3 *de Beethoven. Mă voi referi foarte repede şi la el, ceva mai jos. Mai întâi de toate aş vrea însă să vă mărturisesc bucuria pe care mi-a provocat-o primirea scrisorii dumneavoastră. Îmi spuneţi că veţi face totul pentru a întări această prietenie, fără ca ea să devină o povară pentru mine.*

Aş vrea să vă spun că eu cred cu tărie în greutate atunci când e vorba despre prietenie veritabilă, mai ales în cazul unei prietenii precum a dumneavoastră… Să fie deci o greutate – pentru care vă mulţumesc!

Nici nu vă închipuiţi cât de mult m-a întristat faptul că nu v-am văzut la Paris şi când am aflat că nu veţi veni decât la sfârşitul verii. Vă simţiţi mai bine? Faptul că doctorul v-a sfătuit să nu susţineţi concertele de la Amsterdam mi se pare de înţeles. Mi-am amintit cu această ocazie că, atunci când mi-am aranjat cu frenezie şi entuziasm primul meu apartament de celibatar, un om înţelept mi-a zis: „Foarte bine, dar să nu uiţi niciodată că cel mai important din casă eşti tu.“ Aşadar, sănătatea înainte de toate.

Mă întorc acum la disc. Ce să vă spun? Când lucrurile sunt simple, totul se desfăşoară firesc şi, prin urmare, într-un mod logic. André Gide exprima această idee minunată într-o prefaţă la o antologie a lui Montaigne: „În artă nu există «seriozitate» care să reziste.“ Câtă dreptate avea. „Seriozitatea“ e o poză. Spre deosebire de majoritatea artiştilor, chiar dintre cei mai buni, mai ales cu Beethoven, nu sunteţi niciodată serioasă. Nu aţi putea fi. Sunteţi, dimpotrivă, tristă, veselă, meditativă şi bucuroasă, tragică sau superficială. Exact aşa cum trebuie, acolo unde trebuie. O altă trăsătură minunată a dumneavoastră e că sunteţi sobră, iar cum asta vine instinctiv, nu cunoaşteţi rigiditatea sau răceala şi sunteţi clasică în concepţiile dumneavoastră, dar de un clasicism diametral opus academismului.

Îmi place că accentele dumneavoastră sforzandi *sunt mai degrabă muzicale şi interioare decât musculare şi forţate (atât în cea de-a doua temă, mâna stângă, din prima parte, cât şi în prima temă din ultima mişcare). Şi tempoul dumneavoastră e minunat. N-am mai auzit niciodată*

un recitativo *atât de frumos din prima temă, când revine din dezvoltare (în sol şi fa minor).* Cadenza *primei mişcări e aproape de fiecare dată o mare problemă şi mulţi solişti nu ştiu ce să facă. E ingrată din punct de vedere tehnic, iar din punct de vedere muzical nu prea reuşită – după părerea mea –, dar iată cum dumneavoastră aţi izbutit să faceţi din asta o mică capodoperă. Sincer! Devine desăvârşită – cât de mult îmi place ultimul mare arpegiu, în re 7 pos., pe care-l încheiaţi în* staccato*, fără pedală: e o soluţie excelentă. De asemenea, ideea tempoului lent de la coda cu* accelerando *gradual conferă o valoare şi o tensiune extraordinare finalului de mişcare. Celei de-a doua mişcări îi daţi o sonoritate puţin stinsă care denotă aspectul nostalgic al temelor. Astfel ele rămân să ne bântuie chiar şi după ce s-a încheiat concertul. Îmi place mult în cea de-a doua mişcare coda gamelor ascendente la unison pe care le executaţi mai curând* portamento *decât* staccato. *Astfel,* crescendo-*ul descendent spre reluarea primei teme este magnific, şi vă mulţumesc că nu aţi aşteptat deloc – păstrând totuşi* rallentando-*ul – după cele trei acorduri înainte să-l reluaţi pe cel în mi major în* pianissimo. *Toţi ceilalţi artişti procedează aşa, şi e de un prost-gust agresiv!*

Îmi place tempoul celei de-a treia părţi. Cadenţele sunt toate foarte frumoase. Am aşteptat cu nerăbdare finalul ca să ascult foarte atent cum s-a petrecut înregistrarea pe care mi-aţi povestit-o cu atâta modestie, dar e imposibil să ghicesc ceva. Să nu mai spuneţi nimănui.

Îmi place şi că dumneavoastră folosiţi „~" mai lent decât suntem obişnuiţi să le auzim. Asta le conferă un sens muzical şi melodios în locul unui efect pur ornamental.

Singurul lucru pe care-l regret e că sunetul nu a fost captat la fel de bine. Microfonul e o chestie detestabilă, dar când e amplasat unde trebuie poate face totuşi pianul să sune autentic. În această înregistrare sunetul e uneori surd, din păcate. Nu e grav, fireşte.

Cam atât. Iertaţi-mi lungimea scrisorii, am îndrăznit doar pentru că-mi scrieţi „cât de rău îmi pare că n-aţi fost astă-seară ca să-mi daţi un sfat cu privire la Concertul nr. 3*…"*

Într-o bună zi mi-ar plăcea să stăm de dimineaţa până seara să sporovăim la nesfârşit, să cântăm şi-apoi iar să sporovăim…

Mi-ar plăcea de asemenea să văd oraşul Vevey. Probabil că e foarte frumos. Îmi place din ce în ce mai mult Elveţia, din care nu am văzut totuşi cine ştie ce.

Aş fi fericit dacă aţi prinde un răgaz să-mi scrieţi două vorbe. Dar înţeleg dacă nu veţi reuşi, nu e nici o problemă. Vă rog doar, înainte să veniţi la Paris, când o fi să fie, să-mi trimiteţi două cuvinte, numai ca să ştiu şi să ne putem vedea – în cazul în care mă aflu în oraş – măcar câteva minute.

Cu mult drag.

Această scrisoare stă mărturie pentru abilitatea Clarei de a înnoda prietenii pe loc: un impresar le făcuse cunoştinţă, în urmă cu câteva luni, pe peronul unei gări…

Clara, întremată, poate porni pe 15 iulie într-o nouă călătorie la Bürgenstock, unde ar vrea să se odihnească o lună alături de surorile ei şi de Hélène: dar antibioticele şi celelalte medicamente cu care a fost îndopată au o influenţă nefastă asupra vieţii ei. „Nu trebuie să mai compun atât de multe scrisori, trebuie să-mi menajez ochii“, îi scrie unuia dintre tinerii săi admiratori, întâlnit la Viena în urmă cu un an şi despre care îi povesteşte Janei:

E un tânăr student de 18 ani, care face studii de drept pentru ca mai apoi să le abandoneze: între timp studiază partiturile ca să devină dirijor. Posedă tot ce există în domeniul muzical, partituri, cărţi, dicţionare etc., tot ce are legătură cu muzica mea, toate discurile mele, toate recenziile – e, cum s-ar spune, un împătimit. Îmi arată o amiciţie surprinzătoare şi emoţionantă, iar printre partiturile din biblioteca lui, Lili a descoperit un măgăruş de pluş aproape turtit, foarte trist, dar foarte simpatic! Acest tânăr mi l-a adus la concert! Vine din Sicilia şi l-am botezat Angelo. Ca să vezi, nu am renunţat niciodată la copilărie (ca mentalitate, se-nţelege).

În cele din urmă, această şedere nu va avea darul s-o odihnească: vremea va fi mereu urâtă, ceţoasă – Clara simte adeseori că nu are aer, iar starea ei generală de sănătate îşi pune amprenta şi asupra corespondenţei sale, ale cărei ton şi mai ales caligrafie vor vădi o mare oboseală. I se întâmplă totuşi să aibă şi porniri de entuziasm şi de energie, după cum stau mărturie următoarele rânduri:

Am ascultat aseară Concertul nr. 2 de Beethoven în interpretarea lui Schnabel[65]*, care cântă la final ca apucat de streche, plin de viaţă şi şi cu atâta însufleţire, încât mi-a dat şi mie chef să mă trezesc puţin şi să-l interpretez cu mai multă pasiune. Toată lumea va avea de câştigat din asta.*

65. Artur Schnabel (1882–1951), pianist și compozitor austriac de origine poloneză. (N. tr.)

Îşi reia concertele înspre sfârşitul lunii august, cu Grumiaux pe de o parte şi cu orchestra pe de altă parte, în număr limitat, după care înregistrează două sonate de Beethoven între 14 şi 20 septembrie: pentru a nu se extenua inutil, datorită înţelegerii şi eficacităţii directorului artistic de la Philips, René Klopfenstein, tehnicienii transportă la Vevey tot materialul, iar şedinţele de înregistrări se vor face în clădirea teatrului din oraş. Ca să asigure izolarea fonică necesară, autorităţile municipale au deviat traficul în zonă pe parcursul şedinţelor de înregistrare. Clara e într-o formă artistică de zile mari şi înregistrează anumite mişcări dintr-o suflare, fără a mai fi nevoie de duble – spre admiraţia sunetistului, care nu e obişnuit cu asemenea performanţe.

Pe 2 octombrie pleacă la Paris unde face înregistrări timp de două zile cu Igor Markevitch, cu *Nopţi în grădinile Spaniei*, de Falla, iar în săptămâna următoare cu *Concertul nr. 2* de Chopin. Michel Rossier şi soţia acestuia sosesc de la Vevey ca s-o asculte şi să-i dea o mână de ajutor: în trei zile s-a terminat, iar ea profită de această şedere ca să se vadă cu numeroşi prieteni, cu familia Desmarais, cu Madeleine Lipatti (care e prezentă la câteva şedinţe de înregistrări), cu profesorul Hamburger – şi, de asemenea, cu Casals, cu Alexis Weissenberg, Szeryng, Stern etc.

Înainte să revină la Vevey împreună cu Lili, pe 16 octombrie, ascultă montajul lui Falla şi al lui Chopin în compania lui Markevitch: nu e mulţumită de Falla, dar se resemnează… Pentru concertul lui Chopin, Markevitch a recurs la o orchestraţie a lui Cortot, care le pusese materialul la dispoziţie. Cortot îi scrie Clarei după o vreme:

Sper că versiunea mea a Concertului în fa minor al lui Chopin nu v-a contrazis propriile intenţii în timpul înregistrării cu Igor.

Iar ea îi răspunde:

Am fost foarte impresionată că ne-aţi pus cu atâta bunăvoinţă la dispoziţie orchestraţia dumneavoastră. M-a încântat, întrucât ea transformă acompaniamentul reducându-l la cea mai simplă expresie a lui, aşa cum îl cunoaştem. Vă mulţumesc, scumpe Maestre.

Clara petrece trei săptămâni acasă la Vevey trasând programele viitoarelor concerte, pe care le notează în carneţel:

1 decembrie: Paris – Champs-Elysées (Grumiaux); 7 decembrie: Bruxelles (cu Grumiaux); 12, 13, 14 decembrie: München (Mozarteum cu Géza Anda); 21 decembrie: Geneva (Lipatti – Orchestra Elveţiei Romande).

*8 ianuarie 1961: Berna (Grumiaux); 10 ianuarie: Zürich (Grumiaux); 22 şi 24 ianuarie: Zürich (*Concertul nr. 4 *de Beethoven).*

*5 şi 6 februarie: Berlin (*Concertele nr. 2 şi nr. 4 *de Beethoven, cu Fricsay); 27 şi 28 februarie: Köln (Mozart K. 595).*

6 şi 7 martie: Basel şi Geneva (cu Grumiaux); 12 martie: Paris (Societate de Concerte – K. 466); 17 martie: Zürich (Festival Strings – K. 415); 19 martie: Berna (Festival Strings – K. 415); 22 martie: Basel (Festival Strings – K. 415); 24 martie: Vevey (Festival Strings – K. 415 + fa minor de Bach).

8 aprilie: Florenţa – Recital; 23 şi 24 aprilie: Bruxelles (orchestră – Solti).

De pe 2 pe 5 mai: Viena (cu Cluytens – Schumann); de pe 12 pe 20 mai: Luzern (Festival Strings – Înregistrare); 29 mai: München – Fricsay.

7 iunie: Sonatele cu Pierre Fournier.

E un program deja încărcat, care-i îngrijorează pe cei care o văd adeseori la capătul puterilor. Dar pe 28 octombrie, după o altă vizită la medicul ei elveţian, Clara îi scrie Janei:

M-am revăzut cu Lehmann azi după-amiază. Tensiune, inimă, plămâni, totul arată excelent, oboseala mi se trage de la climă (lucru care-mi fusese confirmat şi la Zürich), şi cu toate acestea am făcut o analiză de sânge şi voi primi rezultatele mâine-seară. Am lucrat bine, dar în ultimele două-trei zile entuziasmul meu nu m-a ţinut mai mult de o oră, două, şi asta şi din cauza vremii. În seara asta însă mă simt din nou ca la Paris – aş fi în stare să înregistrez tot ce mi se cere sau mai degrabă tot ce ştiu…

Pe 10 noiembrie se întoarce la Paris, unde se reîntâlneşte cu Markevitch, cu care cântă ultimul concert al lui Mozart, în si bemol, la Pleyel pe 13, iar începând de a doua zi înregistrează Concertele în re minor (nr. 20, K. 466) şi în do minor (nr. 24, K. 491). După fiecare şedinţă de înregistrări, orchestra (Lamoureux) o ovaţionează – iar toată lumea, de la dirijor la cel mai umil instrumentist, îi va arăta o afecţiune care aduce a iubire. Oricât de epuizată ar fi – şi e cu siguranţă îngrozitor de epuizată –, Clara e fericită în această atmosferă călduroasă cu care e înconjurată şi găseşte încă forţa să le

mulţumească tuturor cu un surâs, „unul dintre cele mai frumoase surâsuri pe care le-am întâlnit vreodată“, va spune Markevitch. În opinia lui, Clara îi ţinea pe toţi „sub o vrajă stranie: această femeie căruntă şi adusă de spate îi seducea cu o feminitate încântătoare şi cu atât mai infailibilă cu cât dispreţuia şiretlicurile“.

Markevitch simte faţă de Clara mai mult decât admiraţie profundă, mai mult decât afecţiune; se tachinează adeseori, iar când el îi reproşează că-l „înşală“ cu alţi dirijori, ea îi replică: „Ce tot vorbeşti, Igor! Dumneata eşti cel care umblă mereu din floare-n floare!“

Se înţeleg bine, dar, pe cât de adevărat e că ea acceptă „cu o flexibilitate surprinzătoare sfaturile şi părerile lui“, pe atât de adevărat e că se împotriveşte atunci când ceva nu-i este pe plac. Astfel, se confruntă unul cu celălalt într-un mic incident produs la una dintre ultimele şedinţe de înregistrări ale unui concert de Mozart: în locul cadenţei pe care ea o interpretează de obicei, Markevitch ţine să-i impună o altă cadenţă, nedorită de Clara. Ca să nu se epuizeze în discuţii inutile, ea înregistrează ambele cadenţe; dar în şedinţa de audiţie a benzilor, îi dă de înţeles inginerului de sunet că preferă cadenţa proprie – iar discul va fi publicat în varianta respectivă.

Câteodată nu e chiar atât de categorică. Tânărul student de la Viena care-i dăruieşte măgăruşul de pluş şi care va deveni dirijorul Ronald Schneider remarcă faptul că Paumgartner nu încetineşte deloc ritmul înainte de cadenţe în concertele lui Mozart, pe când Fricsay încetineşte. O întreabă pe Clara ce părere are în această privinţă – iar ea îi răspunde:

Prefer fără încetinire… dar Fricsay e un monstru sacru! – Ce e cu adevărat de nedescris e Concertul în si bemol major cu el…

Pe 17 noiembrie încheie înregistrările Concertului în re minor şi se întoarce la Vevey a treia zi după aceea. E preocupată de călătoria pe care trebuie s-o facă la Berlin la începutul lui februarie 1961, iar pe 21 noiembrie îi scrie lui Doreen:

Pe 3 februarie trebuie să merg la Berlin să dau unul sau două concerte şi să fac înregistrări – două concerte de Beethoven. Voi sta o zi la Hamburg, iar de acolo trebuie să iau trenul sau maşina spre Berlin, dar e exclus să stau singură atâtea zile, probabil o săptămână. Dacă printr-o minune ai putea lipsi de acasă în tot acest timp, te invit să faci această călătorie şi să

stai la hotel cu mine, dar probabil că e inutil să susţin o asemenea pledoarie. Prin urmare, voi vedea eu ce voi face…

Sora mea Lili s-a întors cu mine la Paris unde am dat un concert cu Markevitch şi am făcut şi câteva înregistrări, tot cu el. Trebuie să revenim la Paris lunea viitoare, apoi la Bruxelles, iar eu la München pentru doar două zile, pentru că trebuie să mă întorc în Elveţia ca să cânt la Geneva în decembrie.

După o ultimă cină la familia Chaplin, pleacă aşadar la Paris, iar pe 30 noiembrie se revede cu Grumiaux şi fac repetiţii pentru concertul lor de a doua zi. O ultimă repetiţie chiar în dimineaţa zilei cu concertul, la Théâtre des Champs-Elysées, şi iată-i împreună în culise, înainte să păşească pe scenă, în acea seară de joi, 1 decembrie. În penumbră, în spatele decorurilor, aşteaptă amândoi ca luminile din sală să se stingă încet: ea resimte pentru a mia oară acea nelinişte înspăimântătoare care o torturează de fiecare dată când dă ochii cu publicul, acest public pe care-l aude de dincolo de decorul din carton. Sala e plină-ochi, nici un loc nu e liber, iar scena e înconjurată de mai multe şiruri de scaune. Se deschide uşa dinspre scenă, iar spectatorii, întorşi spre dreptunghiul întunecat al uşii dinspre culise, încetează brusc orice zgomot. „Parisul o iubeşte pe Clara Haskil: iubiri tardive şi minunate“, scrisese, în urmă cu câteva zile, Clarendon în *Le Figaro*. Şi, într-adevăr, atmosfera este deopotrivă de bucurie şi de nelinişte, ca la o întâlnire de amor… Când, după o clipă de ezitare, Clara îşi face în sfârşit apariţia, plăpândă, tragică, foarte palidă, cu mâna dreaptă sprijinită de braţul tânărului său partener strălucind de sănătate, sala explodează în ovaţii care o însoţesc până la marele pian negru, ce luceşte blând în lumina reflectoarelor.

În cele din urmă se lasă liniştea. Începe atunci *Sonata opus 12 nr. 3* de Beethoven, şi din nou se produce miracolul acestei prezenţe pline de inspiraţie, care-l poartă pe partenerul ei pe înălţimi nebănuite. Publicul, care-şi ţine răsuflarea, e stăpânit de cântul ei, care aproape că eclipsează sunetul remarcabil al viorii – iar Clara simte că spectatorii „îi sunt mai aproape ca oricând“…

Emoţia aceea pe care o simte şi pe care le-o transmite tuturor să fi fost oare prea puternică? În momentul în care iese din scenă, în aplauzele furtunoase, nu se simte prea bine: Jana trebuie să sune la Cayré pentru a i se aduce de urgenţă stimulatorul cardiac pe care Clara nu se gândise să-l ia – dar criza trece, iar ea reintră în scenă pentru *Duoul în la major* de Schubert.

După pauză, urmează *Sonata în mi minor* de Mozart (nr. 24), apoi *Sonata opus 96 în sol major* de Beethoven.

Seara se încheie grandios, cu un veritabil acces de dragoste din partea publicului dezlănţuit, care se eliberează de o tensiune prea mare şi se manifestă strigând… Epuizată, dar fericită, după ce se liniştesc lucrurile, Clara îi mărturiseşte lui Gérard Baüer: „N-am mai întâlnit niciodată o asemenea linişte şi nici nu cred c-o să mai întâlnesc vreodată…“

A doua zi se odihneşte de dimineaţa până seara la hotel, apoi ia cina cu un amic doctor: pe drum, pe bulevardul Saint-Germain, doi tineri necunoscuţi o opresc ca să-i mulţumească pentru bucuria pe care le-o adusese cu o seară înainte: „Aţi fost atât de emoţionantă, doamnă…“

Sâmbătă, pe 3, ia masa cu René Klopfenstein, primeşte vizita lui Gérard Baüer la hotel, ia cina cu profesorul Hamburger. Duminică, după vizita unei tinere amice care vorbeşte mult despre ultimele clipe trăite de Dinu Lipatti – fără să-şi dea seama cât de rău îi face discuţia Clarei –, artista studiază în cameră concertul prietenului său dispărut: Madeleine o rugase să-l cânte la Geneva, pe 21 decembrie, într-un concert omagial cu prilejul împlinirii a zece ani de la moartea lui. Clara e neliniştită, nu se simte sigură pe ea – în cazul în care ar face o greşeală nu şi-ar putea-o ierta. O roagă pe Jana să vină cu vioara pentru a schiţa acompaniamentul unei orchestre: cântă astfel tot concertul, fără nici o problemă („Nu mi-ai pus deloc beţe-n roate“, glumeşte Jana), iar Clara îşi regăseşte seninătatea. În acea seară la radio se difuzează o emisiune dedicată înregistrărilor lui Lipatti: Clara le ascultă, gânditoare…

A doua zi, luni, 5 decembrie, vorbeşte îndelung la telefon cu Joseph Morpain, iar după un şir de vizite pe care trebuie să le primească şi care o secătuiesc de vlagă, merge la Maison de la Chimie ca să asculte montajele terminate ale ultimelor sale înregistrări ale concertelor lui Mozart. Anumite pasaje, anumite tempouri mai ales nu o mulţumesc, dar e atât de obosită, încât, odată ajunsă la hotel, îi spune lui Lili, surprinsă de o asemenea resemnare neobişnuită: „În fine… nu-i chiar atât de rău…“

A doua zi dimineaţa, înainte de repetiţia cu Orchestra Naţională, Jana trece pe la Cayré s-o salute pe Clara, care pleacă cu trenul la Bruxelles, înainte de prânz, împreună cu Lili: e atât de obosită, încât Lili se gândeşte să-şi amâne plecarea, dar Clara îi promisese lui Grumiaux că va sosi în acea zi – iar concertul lor avea loc a doua zi.

Când, la prânz, a sosit trenul în Gare du Midi din Bruxelles, doamna Grumiaux o întâmpină singură pe peron: soţul ei îşi fracturase un deget într-un accident de maşină. Clara nu vrea să fie ajutată când coboară din vagon; toate trei se îndreaptă apoi spre scara imensă care duce în holul de la parter. Clara păşeşte încet, cu mâinile ascunse în mănuşile de lână. În capul scărilor, refuză din nou cu un gest scurt ajutorul pe care i-l oferă sora ei şi doamna Grumiaux: nici nu pune bine piciorul pe prima treaptă, că se împiedică, încearcă zadarnic să se agaţe de balustradă, care-i alunecă de sub degete, şi se duce cu capul înainte. Se loveşte rău la tâmpla stângă, unde începe să sângereze uşor… Cei din jur se reped s-o ajute, iar ea spune, după o clipă de zăpăceală: „Din fericire, n-am păţit nimic la mâini, în schimb s-ar putea să rămân fără un ochi…“

Nu poate să se ridice; aşteaptă, aşezată pe o treaptă, să vină ambulanţa. Lili o întreabă: „Ai alunecat? Ţi-a fost rău?“ – „Nu ştiu…“

În aşteptarea ambulanţei chemate de doamna Grumiaux, o roagă pe Lili să-i dea o pastilă, una dintre acele pastile pe care le lua pentru dureri de cap; Lili nu reuşeşte să le găsească, în buimăceala produsă, şi atunci Clara îi spune: „Cutiuţa de argint.“ Apoi: „Ce-o să se-aleagă de concertul de mâine?“ Lili îi răspunde: „O să-l dai în aprilie.“ După scurtă vreme, cu un fel de uşurare, Clara zice: „Concertul de la München n-o să aibă loc…“ – acel concert de a cărui apropiere îi era teamă, din motive misterioase.

Cum se accidentase în spaţiul public, a fost dusă la spitalul Saint-Gilles, în cea mai mare viteză, cu sirenele aprinse. A stat două ore în spitalul acela rece, unde i s-a făcut doar o radiografie şi i s-a cusut rana de la tâmplă – dar unde îi este refuzată spitalizarea pe motiv că nu mai au paturi libere. Plimbată dintr-o ambulanţă în alta, conştientă, dar cu dureri din ce în ce mai mari, e dusă în sfârşit la clinica Longchamp, unde ajunge la căderea nopţii: locul e ales de doamna Grumiaux şi de Arthur (sosit între timp şi care a apelat la ajutorul medicilor prietenilor săi), deoarece aici lucrează un doctor renumit în Belgia, doctorul Ectors.

La sosirea la clinică, starea Clarei s-a agravat îngrijorător. Mai mulţi medici trec pe la căpătâiul ei: are o fractură craniană şi cu siguranţă o hemoragie intracerebrală – cauza sau consecinţa căzăturii. În timp ce un medic îi pune întrebări, ea închide dintr-odată ochii şi nu mai răspunde. La întrebările lui Lili, îngaimă ceva de neînţeles, după care tace…

Toţi medicii de faţă sunt de părere că trebuie operată de urgenţă: Lili, convinsă că nu ar supravieţui, se opune… cel puţin până nu-l va fi consultat

pe profesorul David – de care reuşeşte să dea prin telefon la Paris. El confirmă opinia colegilor belgieni, că e nevoie de operaţie: „Nu există altă soluţie.“

Clara e deja în sala de operaţii, inconştientă, dar gemând slab – iar operaţia începe înainte chiar ca Lili să obţină acordul profesorului David, operaţie la care se recurge în ultimă instanţă, sub anestezie locală: este ora 19.

Puţin după ora 19 e dusă în salonul ei, cu capul complet bandajat. Respiră, dar nu e conştientă.

La miezul nopţii soseşte de la Paris Jana. Clara e trasă la faţă, respiră cu greu şi are o perfuzie… Mâinile i se odihnesc pe cearşaful alb.

Miercuri, 7 decembrie, cu puţin înainte de ora 1 noaptea, inima încetează să-i mai bată.

Pentru o clipă totul e în suspensie…

Infirmiera care o supraveghează se ridică în cele din urmă şi spune în şoaptă: „S-a sfârşit.“

Era o seară de iarnă… Însăşi fragilitatea ei ne făcuse să credem că e invulnerabilă; toţi ziceau: de vreme ce rezistă, atât de slăbită fiind, înseamnă că nimic nu i se poate întâmpla. Dar iată, o căzătură, şi inima, ce duce cu ea atâtea taine, a obosit să mai bată. Şi am pierdut o sursă de emoţie şi de bucurie aşa cum nu mai există multe pe lume. (Antoine Golea)

A doua zi după ce a murit, în timp ce vestea se răspândea prin ziarele de pe tot mapamondul, sculptorul belgian Moeschal i-a luat Clarei un mulaj al mâinilor, înainte ca regina Elisabeta a Belgiei să sosească pentru a-i aduce un ultim omagiu.

Apoi, însoţit de surori şi de Michel Rossier, trupul neînsufleţit al Clarei e dus la Paris cu o maşină, străbătând aceleaşi peisaje reci ale Nordului înecate de ploaie, pe unde trecuse ea cu două zile mai devreme.

Un mic grup de prieteni şi cel mult două-trei sute de persoane vor lua parte a doua zi la înhumarea ei, la cimitirul Montparnasse, unde Gérard Baüer rosteşte câteva cuvinte de rămas-bun. De atunci, Clara se odihneşte în acel loc, sub o dală de granit albastru, simplă şi mare:

CLARA HASKIL
Bucureşti 7 ian. 1895 – Bruxelles 7 dec. 1960

Curând după aceea, la Vevey, în memoria ei a fost înfiinţată o Asociaţie Clara Haskil, de către prietenii ei cei mai apropiaţi. Această asociaţie ia curând hotărârea de a crea un Concurs internaţional de pian, a cărui idee îi fusese prezentată deja Clarei cu câteva luni înainte şi care îi plăcuse. Găzduit mai întâi la Luzern, acest concurs se desfăşoară de atunci la Vevey, la fiecare doi ani, în cadrul Festivalului de muzică de la Montreux. Primul laureat al concursului, din 1965, a fost tânărul pianist Christoph Eschenbach – iar de la o ediţie la alta se prezintă în concurs din ce în ce mai mulţi tineri artişti din toată lumea ca să se întreacă, în umbra măreţei lor surori mai mari, în repertoriul pe care Clara l-a făcut cunoscut prin interpretările sale fără egal.

Ei pot descoperi în liniştitul orăşel din Vaudois strada Clara Haskil, inaugurată pe 6 octombrie 1962 la picioarele clădirii unde locuise din anul 1951 – pentru a păstra în memoria posterităţii numele acestei muziciene geniale, al cărei talent a fost recunoscut prea târziu.

Cea despre care Ferenc Fricsay – dispărut la rându-i înainte de vreme – spunea:

Odată cu moartea Clarei Haskil am devenit mai săraci, dar existenţa noastră a fost îmbogăţită de felul în care şi-a trăit viaţa.

Mai 1973 – august 1974

ANEXE

I. *Discografia*

Majoritatea discurilor înregistrate de Clara Haskil au fost reeditate – și cu siguranță vor mai fi –, uneori chiar de firme diferite de cele inițiale: de aceea, o înregistrare va avea mai multe referințe, care la rându-le ar putea fi oricând înlocuite de altele. Prin urmare, în aceste pagini s-a optat în mod voit pentru ocolirea oricărei referințe (care oricum n-ar avea decât o valoare absolut relativă). În schimb, ni s-a părut mai interesant să reamintim anul realizării fiecărei înregistrări în parte.

J.-S. BACH

Concert în fa minor (BWV 1056). Orchestra Festivalului de la Prades. Dirijor: Pablo Casals, 1950.

Concert pentru două piane și orchestră în do major (BWV 1061), cu Géza Anda. Orchestra Philharmonia din Londra. Dirijor: Alceo Galliera, 1956.

L. VAN BEETHOVEN

Concertul nr. 3 în do minor:

1. Orchestra Simfonică din Winterthur. Dirijor: Henry Swoboda, 1950.
2. Orchestra de Concerte Lamoureux. Dirijor: Igor Markevitch, 1959.

Concertul nr. 4 în sol major. Orchestra Philharmonia din Londra. Dirijor: Carlo Zecchi, 1947.

Sonatele pentru pian și vioară (integral), cu Arthur Grumiaux, 1957 (Premiul german al Discului, 1971).

Sonata pentru pian nr. 17 în re minor, *op. 31 nr. 2*, 1960.

Sonata pentru pian nr. 18 în mi bemol major, op. 31 nr. 3, 1960.

JOHANNES BRAHMS

Cvintet cu pian în fa minor. Cvartetul cu coarde din Winterthur, 1950.

FRÉDÉRIC CHOPIN

Concertul nr. 2 în fa minor. Orchestra de Concerte Lamoureux. Dirijor: Igor Markevitch, 1960.

MANUEL DE FALLA

Nopți în grădinile Spaniei. Orchestra de Concerte Lamoureux. Dirijor: Igor Markevitch. 1960.

JOSEPH HAYDN

Variațiuni în fa minor. 1934.

W.A. MOZART

Concertul nr. 9 în mi bemol major (K. 271). Orchestra Simfonică din Viena. Dirijor: Paul Sacher, 1954.

Concertul nr. 13 în do major (K. 415). Festival Strings din Luzern. Dirijor: Rudolf Baumgartner, 1960.

Concertul nr. 19 în fa major (K. 459):

1. Orchestra Simfonică din Winterthur. Dirijor: Henry Swoboda, 1950.
2. Orchestra Filarmonică din Berlin. Dirijor: Ferenc Fricsay, 1957.

Concertul nr. 20 în re minor (K. 466)

1. Orchestra Simfonică din Winterthur. Dirijor: Henry Swoboda, 1950.
2. Orchestra Simfonică din Viena. Dirijor: Bernhard Paumgartner, 1954.
3. Orchestra de Concerte Lamoureux. Dirijor: Igor Markevitch, 1960.

Concertul nr. 23 în la major (K. 488). Orchestra Simfonică din Viena. Dirijor: Paul Sacher, 1954.

Concertul nr. 24 în do minor (K. 491). Orchestra de Concerte Lamoureux. Dirijor: Igor Markevitch, 1960.

Concertul nr. 27 în si bemol major (K. 595). Orchestra Filarmonică din Berlin. Dirijor: Ferenc Fricsay, 1957.

Concert pentru două piane și orchestră în do major (K. 365), cu Géza Anda. Orchestra Philarmonia din Londra. Dirijor: Alceo Galliera, 1956.

Rondo pentru pian și orchestră în la major (K. 386). Orchestra Simfonică din Viena. Dirijor: Bernhard Paumgartner, 1954.

Sonatele pentru pian și vioară, cu Arthur Grumiaux:

a) *nr. 18 în sol major* (K. 301), *nr. 21 în mi minor* (K. 304), *nr. 24 în fa major* (K. 376), *nr. 26 în si bemol major* (K. 378), 1958.

b) *nr. 40 în si bemol major* (K. 454), *nr. 42 în la major* (K. 456), 1956 (Marele Premiu pentru Înregistrări, 1957).

Sonata pentru pian în fa major (K. 280), 1960.

Sonata pentru pian în do major (K. 330), 1954 (Marele Premiu pentru Înregistrări, 1956).

Variațiuni pe un menuet de Duport (K. 573), 1954 (Marele Premiu al Discului, 1956).

Variațiuni pe tema „Ah! Vous dirai-je, maman“ (K. 265), 1960.

G.B. PESCETTI
Sonata pentru pian în do minor, 1934.

MAURICE RAVEL
Sonatină pentru pian în fa diez minor, 1951.

DOMENICO SCARLATTI
Sonatele în si minor (L. 33), *mi bemol major* (L. 142), *fa minor* (L. 171), *do major* (L. 255), *do diez minor* (L. 256), *fa major* (L. 278), *sol minor* (L. 386), *sol major* (L. 388), *do major* (L. 457), *fa minor* (L. 475), *la major* (L. 483), 1947
Sonate în si minor (L. 33), în *mi bemol major* (L. 142), î*n fa minor* (L. 171), 1951.

FRANZ SCHUBERT

Sonata pentru pian în si bemol major (opus postum), 1951 (Marele Premiu pentru Înregistrări, 1953).

ROBERT SCHUMANN
Concertul în la major. Orchestra Filarmonică din Haga. Dirijor: Willem van Otterloo, 1951.
Variațiunile Abegg, op. 1, 1951.
Bunte Blätter, op. 99, 1952.
Scene din pădure, op. 82, 1954.
Scene din lumea copiilor, op. 15, 1955.

PADRE ANTONIO SOLER
Sonata în re major, 1934.

II. *Repertoriul*

Există, după câte se pare, muzicieni, în special pianiști, care ar dori să afle cu exactitate ce lucrări a interpretat Clara Haskil în concert. Prezentăm mai jos, prin urmare, lista cu repertoriul său. Pentru a ilustra mai adecvat evoluția pianistei, lucrările au fost împărțite în funcție de diferitele perioade ale carierei sale. Unele lucrări nu au putut fi identificate cu precizie, programele care au stat la baza acestui studiu nefurnizând de fiecare dată referințele în mod riguros: sunt totuși menționate cu titlu informativ.

PERIOADA 1909–1913

ALBÉNIZ
Triana

J.-S. BACH
Ciaccona (transcriere Busoni)

BALAKIREV
Islamey

BEETHOVEN
Concertul nr. 3 în do minor
Sonata op. 57 (Appassionata)
Sonata în la major op. 101
Sonata în la bemol major op. 110

BRAHMS
Variațiuni pe o temă de Paganini

CHABRIER
Scherzo – vals

CHOPIN
Studii (nr. 1, 2, 13, 14)
Nocturne (nr. 18 op. 27 nr. 2 op. 51 nr. 1 în re bemol major)
Balada nr. 1
Mazurka nr. 45
Preludii (nr. 13, 15, 16)
Cântec de leagăn

ENESCU
Pavană

FAURÉ
Nocturnă nr. 2
Barcarolă nr. 2

LISZT
Rapsodia nr. 9
Mefisto – vals
Waldesrauschen
Die Nachtigall (Privighetoarea)
La Leggierezza
Variațiuni pe o temă de Bach (Weinen Klagen)

PADEREWSKI
Fantezie poloneză
Legenda

RAHMANINOV
Preludiu

SAINT-SAËNS
Concerte (nr. 4, nr. 5)
Toccata

SCHUMANN
Carnaval op. 9
Sonata op. 11
Arabesc
Nocturna
Fluturi

PERIOADA 1920–1940

ALBÉNIZ
Sevilla
El Albaicín
Malagueñas
Asturias

ARRIEU
Concert pentru două piane

J.-S. BACH
Concertul în re minor (după Vivaldi)
Concertul în fa minor
Concertul nr. 5 brandenburgic
Partita în do minor
Fantezie și fugă în sol minor (Lizst)
Toccata în fa major (de Alberts)
Toccata și fugă în re major
Toccata și fugă în do major (Busoni)
Preludiu și fugă în re major (Busoni)
Ciaccona (Busoni)
Fantezie și fugă în re major
Suită englezească în sol minor

Capriciu, „la plecarea fratelui iubit“
Sonata pentru vioară și pian în mi major
Sonata pentru violoncel și pian în do major
Suită pentru violoncel și pian în re minor

W.-FR. BACH
Concertul în re minor (Stradal)

BALAKIREV
Islamey
Cântec de leagăn

J. BARTHOLONI
Toccata

BEETHOVEN
Concertele (nr. 3, nr. 4). Triplu concert
Sonatele (op. 2 nr. 3, op. 10 nr. 2, nr. 3, op. 31 nr. 3, op. 57, op. 109, op. 111)
Sonatele pentru vioară și pian (integral)
Sonata pentru violoncel și pian în la major
Variațiuni pentru violoncel și pian pe o temă de Händel
Variațiuni pentru violoncel și pian pe tema „Flautului fermecat“ de Mozart

BLANCHET
Conzertstück
Baladă pentru două piane
Scherzo fantastic pentru două piane
Studiu în sol minor
Saltarela
Tarantela
Serenade
Poloneza
Turcia
Dimineți pe Bosfor
În grădina vechiului serai
Imagini copilărești

BLOCH
Poemul mării

BOCCHERINI

Concertul în si bemol pentru violoncel

BRAHMS
Concertul nr. 2
Intermezzo (mi minor, mi bemol major, si bemol minor)
Cappricio în si minor
Cântec de leagăn
Variațiuni pentru două piane pe o temă de Haydn
Sonatele pentru vioară și pian (integral)
Sonatele pentru violoncel și pian (integral)
Cvartete (în do minor, în la major)
Cvintet în fa minor

BRÉVAL
Sonata pentru violoncel și claviatură

BYRD
My Lady Novels Book (extrase)

CHABRIER
Suită pastorală

CHAUSSON
Poem în re major pentru vioară şi pian

CHOPIN
ndo op. 5
Studii (fa minor, triolete, sol bemol major)
Nocturne (re bemol major, fa major, do diez minor)
Balade (la minor, fa minor)
Patru Mazurci
Scherzo (mi major, si minor)
Poloneza în fa diez minor
Impromptu în fa diez minor
Vals în do diez
Cântec polonez (Lizst)

COUPERIN
Tic-toc-choc

DEBUSSY
Studii (pentru cinci degete, pe arpegii compuse)

Omagiu lui Rameau
Catedrala scufundată
Seară în Granada
Serenadă întreruptă
Focuri de artificii
Reflexii pe apă
Ce a văzut vântul din vest
Pești de aur
Dr Gradus ad Parnassum
Serenada păpușii
Toccata
Sonată pentru vioară și pian în sol minor

DUPRÉ
Cortegiu și Litanie

ENESCU
Sonata în re major
Suită pentru pian op. 10
Pavana
Toccata
Bourrée
Sarabandă
Sonata pentru vioară și pian nr. 3 în la minor

FALLA
Nopți în grădinile Spaniei
Viața scurtă
Andaluzia

FAURÉ
Balada
Nocturna nr. 4
Barcarola nr. 2
Impromptu în fa minor
Preludiu în do diez minor
Sonata pentru vioară și pian în la major
Fileuse și Siciliană
Cvartet în do minor

GRANADOS
Fata și privighetoarea
Los requiebros

HAYDN
Sonate (re major, do minor, mi minor, mi bemol major)
Variațiuni (fa minor, do major)

HINDEMITH
Sonate (nr. 1, nr. 2)

HURÉ
Arie pentru violoncel și pian

JONGEN
Crepuscul pe lacul Ogwen

LIAPUNOV
Lesghinka

LIPATTI
Suita clasică
Simfonia concertantă pentru două piane
Nocturna

LISZT
Rapsodia a noua
Mefisto – vals
Sonata în si minor
Legenda nr. 2
La Leggierezza
Pe malul unui râu
Sfântul Francisc de Paola mergând pe apă
Dansul piticilor
Variațiuni pe o temă de Paganini
Variațiuni pe o temă de Bach (Weinen Klagen)

LOCATELLI
Sonata pentru violoncel și pian

LULLY
Courante
Gigă

MEDTNER

Două basme

MENDELSSOHN

Preludiu și fugă în fa minor
Piese caracteristice op. 7
Variațiuni serioase

MIHALOVICI

Două capricii

MILHAUD

Sonata pentru vioară și pian nr. 1

MUSSORGSKI

Marea poartă a Kievului

MOZART

Concertele (nr. 9 în mi bemol major K. 271, nr. 25 în do major K. 503, pentru două piane K. 365)
Sonata în la minor K. 310
Rondo în la minor K. 511
Adagio, Menuet și Gigă în si minor
Sonatele pentru vioară și pian (în re major, la major, si bemol major K. 454)
Cvartetele (sol minor K. 478, mi bemol major K. 493)

PARADIES

Toccata

PESCETTI

Sonata în do minor

POULENC

Mișcare perpetuă
Nocturnă
Presto
Toccata
Elogiu ştrengarilor

PROKOFIEV

Uvertura pe teme evreiești, pentru pian, clarinet și cvartet de coarde

RAHMANINOV

Concertul nr. 2 în do minor

RAMEAU
Sonata
Tamburin
Rigaudon și Musette

RAVEL
Sonatina
Mormântul lui Couperin
Toccata
Jocuri de apă
Ondine
Spânzurătoarea

RIMSKY-KORSAKOV
Cântec de leagăn

MIKLOS ROZSA
Variațiuni op. 9
Bagatele op. 12
Sonata pentru violoncel și pian
Cvintet cu pian

RUTINI
Menuet
Gigă

SAINT-SAËNS
Concertul nr. 4
Allegro appassionato, pentru violoncel și pian
Zborul bondarului, pentru violoncel și pian

SAUGUET
Concertul nr. 1

D. SCARLATTI
Sonate (re major, la minor, sol major, la major, do major)
Pastorala
Capriciu

SCHUBERT
Impromptus (sol major, sol minor, fa minor)

Balada op. 52
Moment muzical
Allegro în la minor pentru două piane
Sonatină pentru vioară și pian în re major
Fantezie în do minor pentru pian și vioară
Duo pentru vioară și pian, op. 162
Cvintet „Păstrăvul“

SCHUMANN
Concertul în la minor
Introducere și Allegro appassionato
Variațiunile Abegg
Bunte Blätter
Carnaval op. 9
Romanță op. 28
Două romanțe
Fluturii
Studii simfonice
Scene din lumea copiilor
Arabesc op. 18
Sonatele pentru vioară și pian (re minor, la minor)
Trio în re minor
Cvintet op. 44

SENAILLÉ
Allegro spiritoso pentru violoncel și pian

PADRE SOLER
Sonata în re major

STRAVINSKI
Suită italiană pentru violoncel și pian

TURINI
Sonată

WEBER
Sonata în mi major

PERIOADA 1942–1957

ALBÉNIZ

El Albaicín
El puerto

BACH
Concertele (re minor, fa minor, do major pentru două piane)
Suită franceză în sol major
Suite englezești (sol minor, do minor)
Preludiu și fugă (la minor, do diez major, re minor)
Toccata și fuga în mi minor
Fantezie în do minor
Adagio în do major (Busoni)
Aria (extras din cartea de orgă)
Corala „Nun komm' der Heiden Heiland“ (Busoni)
Pastorala în fa major (Lipatti)
Sonata pentru vioară și pian în mi major

BARTÓK
Sonata pentru două piane și percuție

BEETHOVEN
Concertele (nr. 1, nr. 2, nr. 3, nr. 4)
Sonatele *(op. 10 nr. 2 și nr. 3, op. 13 în do minor Patetica, op. 14 nr. 2, op. 31 nr. 2 și nr. 3, op. 78 în fa diez major, op. 90 în do minor și în mi minor, op. 96 în sol major, op. 109 în mi minor, op. 111 în do minor)*
Variațiuni în mi bemol major pe o temă de Mozart
Sonatele pentru vioară și pian (integral)
Sonatele pentru violoncel și pian (sol minor, mi minor)

BRAHMS
Sonata în fa minor
Fantezie
Variațiuni op. 21
Variațiuni și fugă pe o temă de Händel
Intermezzo (op. 116, op. 118, op. 119)
Capricii și intermezzo op. 76
Sonatele pentru vioară și pian (integral)
Sonata pentru violoncel și pian în mi minor
Cvartete (în la major op. 26, nr. 3 op. 60)
Cvintet cu pian în fa minor

BUSONI
Sonata pentru vioară și pian nr. 2

CHOPIN
Concertul nr. 2
Bolero op. 19
Scherzo în la minor
Baladă în fa minor op. 52 nr. 4
Nocturne (do diez, mi major)
Mazurcile

DEBUSSY
Studii (sonorități opuse, cromatice)
Toccata
Vălul
Dansatoarele din Delfi
Sunete și parfumuri se învârt în aerul serii

DVOŘÁK
Cvintet cu pian în la major op. 81

HÄNDEL
Sonata în si major cu două viori

HAYDN
Sonatele (re major, do minor, mi bemol major)
Variațiuni în fa minor
Trio-uri

HINDEMITH
Cele patru temperamente

LISZT
La Legierezza
Pe malul unui râu
Variațiuni pe o temă de Bach (Weinen Klagen)

MENDELSSOHN
Preludiu și fugă în fa minor
Trio în re minor op. 49

MOZART

Concertele (nr. 9 în mi bemol major K. 271; nr. 13 în do major K. 415; nr. 19 în fa major K. 459; nr. 20 în re minor K. 466; nr. 23 în la major K. 488; nr. 24 în do minor K. 491; nr. 27 în si bemol major K. 595; pentru două piane în mi bemol major K. 365)
Rondo pentru pian și orchestră în la major K. 386
Adagio și Rondo pentru pian și orchestră K. 617
Sonata în do major K. 330
Adagio, Menuet și Gigă în si minor
Variațiuni pe un menuet de Duport K. 573
Sonatele pentru vioară și pian (sol major K. 301; mi minor K. 304; fa major K. 376; si bemol major K. 378; si bemol major K. 454; la major K. 526)
Trio în mi bemol major K. 498 (clarinet și alto)
Cvartet în sol minor K. 478

RAVEL
Concertul în sol major
Sonatina
Menuet
Jocuri de apă

D. SCARLATTI
Sonate

SCHUBERT
Sonatele (la minor op. 42; la minor op. 142; si bemol major op. postum)
Moment muzical (do diez minor; fa minor op. 94)
Impromptus op. 90

SCHUMANN
Concertul în la minor
Variațiunile Abegg
Bunte Blätter
Albumblatt
Scene din pădure
Scene din lumea copiilor
Arabescuri
Trei studii op. 56
Marchenbilder op. 113, pentru vioară și pian
Piese în stilul popular op. 102, pentru violoncel și pian

PERIOADA 1958–1960

BACH

Corala „Nun komm' der Heiden Heiland"

BEETHOVEN

Concertele (nr. 1, nr. 2, nr. 3, nr. 4)
Sonatele (op, 10 nr. 3 în re major; op. 14 nr. 2 în sol major; op. 111 în do minor)
Sonatele pentru vioară și pian (op. 12 nr. 2 în la major; op. 12 nr. 3 în mi bemol major; op. 23 în la minor; op. 30 nr. 2 în do minor; op. 96 nr. 10 în sol major)
Sonatele pentru violoncel și pian (op. 5 nr. 2; op. 69 nr. 3)
Douăsprezece variațiuni pentru violoncel și pian pe o temă de Händel
Șapte variațiuni pentru violoncel și pian pe o temă de Mozart

BRAHMS

Trei Intermezzouri op. 76

CHOPIN

Concertul nr. 2
Nocturna în mi major

MOZART

Concertele (nr. 19 în fa major K. 459; nr. 20 în re minor K. 466; nr. 23 în la major K. 488; nr. 27 în si bemol major K. 595; pentru două piane în mi bemol major K. 365)
Rondo pentru pian și orchestră în la major K. 386
Sonate (fa minor K. 280; fa major K. 332)
Sonatele pentru vioară și pian (mi minor K. 304; si bemol major K. 378; si bemol major K. 454)
Cvartet în sol minor K. 478

SCHUBERT

Sonata în la minor op. 42
Sonatina pentru vioară și pian în sol minor op. 137
Duet pentru vioară și pian în la major op. 162

SCHUMANN

Variațiunile Abegg

III. *Sursele*

Arhivele Conservatorului Național Superior de Muzică
Arhivele Naționale Elvețiene
Arhivele SNCF
Les Grands Interprètes: Clara Haskil, B. Gavoty, R. Hauert, Editions Kister, Geneva, 1962.
Dinu Lipatti, la douleur de ma vie, Anna Lipatti, Editions Perret-Gentil, Geneva, 1967.
Les Allongés, Jeanne Galzy, Editions La Fenêtre Ouverte, Paris, 1965.
Verfremdung und Freundschaft, Zenta Maurina, Maximilian Dietrich Verlag, Memmingen/Allgäu, 1966.

Citatele semnate de Ferenc Fricsay și Rafael Kubelik sunt preluate din omagiile scrise de cei doi muzicieni și publicate în cartea Ritei Wolfensberger, *Clara Haskil*, Editions Scherz, Berna, 1961.

Țin să adresez aici mulțumiri tuturor prietenilor Clarei Haskil care, fie în întâlnirile față în față, fie prin mărturii scrise, fie chiar prin transmiterea corespondenței personale ori a diverse alte documente, mi-au dat o mână de ajutor în trasarea portretului său, și mai ales următoarelor persoane:

Dl și dna Marc Arsène-Henry
Dna Yvonne Astruc
Dna D. von Bennigsen
Dșoara M. Berr de Turique
Dna Martin Bodmer
Dna Albert Camus
Dșoara Elvire Chureau
Dl Marcel Clampi
Dl Pierre Colombo
Dl Hugues Cuénod
Prof. Marcel David
Dna Andrée Denham
Prof. Paul Demiéville
Dl și dna Stefan Desmarais
Dl Peter Feuchtwanger
Dl Jacques Février
Dl Michael Garady
Dl Antoine Golea
Dl Samuel Grandjean

Dl Arthur Grumiaux
Dna Youra Guller
Dșoara Alice Hinderer
Dl Ernest Kahane
Dr. René Lehmann
Dl Jacques Lenoir
Dl Armand Lévy
Dl Gérard Lion
Dna Madeleine Lipatti
Dl Nikita Magaloff
Dna Alice Metehen
Dșoara Colette Meyer
Dl Marcel Mihalovici
Dl și dna Claude Morpain
Dl Vittorio Negri
Dna contesă Lili Pastré
Dșoara Simone Petit
Dna Emile W. Rossier
Dl şi dna Michel Rossier
Dl Henri Sauguet
Dl Ronald Schneider
Dl Isaac Stern
Dșoara Hélène Stricker
Dna Henri Vago
Dna Betty Whipp